

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

136900

**XV. ve XVII YÜZYILLARDA BATILI SEYYAHLARIN
TÜRKİSTAN ve VOLGA BOYLARINA SEYAHATLERİ**

136900

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hülya YABAN

Enstitü Ana Bilim Dalı : TARİH
Enstitü Bilim Dalı : YENİÇAĞ TARİHİ

TEZ YÜKSEK LİSANS ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Bu tez 29/9/2003 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

m alpargu

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

Jüri Başkanı

Recep Yaşa

Yrd.Doç.Dr. Recep YAŞA

Jüri Üyesi

Fikri Okut

Yrd.Doç.Dr. Fikri OKUT

Jüri Üyesi

ÖNSÖZ

Elinize aldığınız bu çalışmada batılı seyyahların seyahatnamelerinden hareketle XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Türkistan ve Volga Boylarında dağınık halde yaşayan Türk topluluklarının durumu ve geçirdikleri değişimin Türk Tarihi açısından önemi dikkate alınarak gözler önüne serilmek istenmiştir.

Tezimizin temel kaynağını oluşturan Barbaro, Contarini, Herberstein, Jenkinson ve Olearius'a ait seyahatnamelerde Volga boyu, Hazar çevresi ve Türkistan hakkında verilen bilgiler- zaman zaman ön yargılı, belirli düşünceleri desteklemek amacıyla ya da yanlış gözlemler sonucunda yazdıkları görüşler dikkate alınarak, çağdaşı olan kaynaklar ve inceleme eserlerden faydalanılarak değerlendirilmeye gayret gösterilmiştir.

Çalışmamızın hazırlanması aşamasında karşılaşılan güçlüklerden biri de kullanılan seyahatnamelerin orijinal metinleriyle basılmış olması dolayısıyla Sheakspear İngilizcesi tabir edilen XVI. yüzyılda kullanılan ağdalı ifadeler ve günümüz sözlüklerinde yer almayan pek çok kelimenin karşılığının bulunmasındaki güçlüğü. Ayrıca seyahatnamelerde geçen yer ve şahıs isimlerinin bugün kullandığımız şekle dönüştürmek yanında kaynaklarda veya haritalarda karşımıza çıkmayan yer isimlerinin transkripsiyonunda yaşanan ikilemden ötürü bazen () bazen de dipnotta gerekli görülen açıklamayı yaptık.

Çalışmamızın birinci bölümünde tezimize kaynaklık eden seyyahlar, seyahatnameleri ve takip ettikleri güzergahlar ele alınmıştır. İkinci bölümde seyyahların gezip gördükleri ve intibalarını aktardıkları şehirlerin tasvirleri ile bunların geçirdikleri siyasî ve sosyal değişim ortaya konulmak istenmiştir. Üçüncü bölümde seyyahların ortak özellikleri olan tüccar kimlikleri dolayısıyla bahsi geçen coğrafyadaki ticaret olanakları, tüccarlar, ticaret yolları ve ticarî eşyalar konularında verdikleri bilgilerin değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Burada, çalışmamın bütün safhalarında maddi ve manevi desteğini gördüğüm, bana rehberlik eden ve moral desteğini aldığım saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya derin minnet ve şükranlarımı sunmaktan mutluluk duyarım. Tezimi hazırlarken benden yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Azmi ÖZCAN ve Yrd. Doç. Dr. Yücel ÖZTÜRK'e, tezim için gerekli yurtiçinden ve yurtdışından kaynak temininde samimi yardımlarını gördüğüm Sakarya Üniversitesi Kütüphane çalışanlarından sayın Zeliha KÖKSAL, Mehmet Ali YAR, Ahmet ALDEMİR ve Mustafa EşMELİ'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca haritaların hazırlanmasında büyük yardımlarını aldığım Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü ğrencilerinden Nihat Yıldırım, Zeynep Demircioğlu ve Meryem Yılmaz'a burada teşekkür etmeden geçemeyeceğim. Son olarak uzaklarda olsalar da varlıklarını hep yanımda hissettiğim kıymetli arkadaşlarımla sevgili anne ve babama teşekkür etmek benim için bir gönül borcudur.

HÜLYA YABAN

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
KISALTMALAR.....	III
ÖZET	IV
SUMMARY	V
GİRİŞ.....	1
1. SEYYAH VE GÜZERGAH	6
1.1. Seyyah	6
1.1.1. Josafa Barbaro	6
1.1.2. Ambrogio Contarini.....	6
1.1.3. Sigismund Von Herberstein.....	7
1.1.4. Anthony Jenkinson.....	9
1.1.4.1. Moskova Şirketi ve Kuruluşu.....	15
1.1.4.2. Moskova Şirketi'nin Teşkilatı	19
1.1.5. Adam Olearius	22
1.2. Güzergah	24
1.2.1. Josafa Barbaro'nun Kırım ve Kafkasya'da Seyahatleri.....	24
1.2.2. Ambrogio Contarini'nin Kefe'den Tebriz'e Seyahati.....	25
1.2.3. Sigismund Von Herberstein'in Tatarlar Hakkında Verdiği Bilgiler ..	26
1.2.4. Anthony Jenkinson'un Moskova'dan Buhara'ya Seyahati	28
1.2.5. Adam Olearius'un Moskova'dan Astrahan'a Seyahati.....	32
2. ŞEHİR.....	36
2.1. Kasım.....	36
2.2. Çeboksarı	37
2.3. Kazan.....	38
2.4. Saratov	44
2.5. Saray.....	44
2.6. Tsaritsin	46
2.7. Astrahan.....	47

2.8. Saraycık.....	55
2.9. Mangışlak.....	58
2.10. Sellizure (Vezir)	59
2.11. Ürgenç	61
2.12. Kat.....	64
2.13. Buhara	66
2.14. Azak.....	72
2.15. Derbent.....	76
3. TİCARET	85
3.1. XV ve XVII. Yüzyıllarda Türk Dünyasında Ticaret	85
3.1.1. Altınordu Döneminde Hazar ve Volga'da Ticaret.....	85
3.1.2. Rusya ve Kuzey Topraklarında Ticaret	87
3.1.3. Türkistan'da Ticaret.....	92
3.2. Ticaret Yolları.....	96
3.3. Ticari Emtia	111
SONUÇ	115
KAYNAKLAR.....	118
EKLER	133
ÖZGEÇMİŞ.....	156

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
Md.	: Madde
s.	: sayfa
Terc.	: Tercüme
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri, ve devamı

ÖZET

Altınordu Hanlığı'nın Timur'un darbeleriyle yıkılmasının ardından ortaya çıkan siyasî kargaşa ve yeniçağdaki coğrafi keşiflerle Çin ve Hindistan'a ulaşmak için okyanus yollarının keşfi antik kara ticaret yolları üzerindeki Volga- Hazar sahası, Kırım ve Türkistan'ın gerileme sürecine girişini sağlamıştır.

Coğrafi keşiflerle okyanus yollarının keşfine rağmen antik kara ticaret yolları önemini hemen yitirmemişti. Portekiz, İspanya ve Hollanda gibi yeni okyanus yollarının hakimlerinin rakipleri konumundaki İtalya Cumhuriyetleri, Almanya ve İngiltere doğunun zenginliklerine ulaşabilmek için kara ticaret yollarının imkanlarını tetkik etmek üzere ticaret heyetlerini kuzeydeki Arhangelsk limanı ve Karadeniz'in kuzey sahillerindeki Kefe ve Azak limanları vasıtasıyla Rusya, İran ve Türkistan Hanlıklarına göndermişlerdi.

Altınordu Hanlığı'nın inkırazından sonra ortaya çıkan Sibir, Kazan, Astrahan ve Kırım Hanlıkları'nın parçalanmışlıktan doğan zafiyetleri ve bölgedeki güç boşluğunu doldurmak kabiliyetlerinin olmamasından doğan, büyüyen Rus ihtirası karşısındaki acziyetleri, Kafkasya ve İran'da Osmanlı- Safevi Çarpışması, Kırım sahasında Venedik ve Cenevizlilerin hanlarla varlık mücadelesi ve Türkistan'daki siyasî kargaşa bu ticaret teşebbüslerinin akamete uğramasına sebep olmakla birlikte bu ticaret heyetlerinin arkalarında bıraktıkları raporlar bu dönemdeki Türk topluluklarının kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına ait önemli tarihi bilgiler bırakmalarına imkan vermiştir.

SUMMARY

In The XVth And XVIIth Centuries, Travels Of The Western Travellers To Turkestan And Volga Basin

Keywords: Traveller, travels, trade, trade roads.

After the break-up of the Golden Horde due to Temur's blows, the political crises came into being and the explorations of ocean roads to get China and India with the Geographical Explorations in early Modern Period, caused to entry of Volga-Caspian basin, Crimea and Turkestan which are on the ancient trade roads to regression.

In spite of the Geographical Explorations and the exploration of the ocean's roads, ancient land trade did not lose its importance. Italian Republics, Germany and Great Britain who were the rivals of the ruler of the new ocean roads, such as Portugal, Spain, and Holland, to be able to access to the richness of the East, sent their merchantile missions to Russia, Iran and Turkestan Khanates through Arhangelsk port, Kaffa and Azak seaports in the north of the Black Sea.

After the collapse of the Golden Horde, Sibir, Kazan, Astrahan and Crimea Khanates came into being. Having used the advantageous disunion and the political vacuum, their weakness in terms of a devoloping Russia, the Ottoman-Safavid struggle on the Caucasus and Iran, on the Crimean territory, entity fray of the Venetians and Genovians with khans, and the political disorder, caused to the failure of the merchantile enterprises. The reports remained behind the merchantal missions permitted to leave historical data which belonged to Turkish communities' cultural, social and economic life.

GİRİŞ

Seyyahların muhtelif sebeplerle gezdikleri ve gördükleri ülkeleri, tabii güzellikleri, sosyal hayatları, örf ve adetleri hakkında edindikleri bilgileri ihtiva eden eserlere seyahatname denildiği bilinmektedir. Seyahatname yazarları gözlemlerini belli bir üslup içinde kaleme aldıkları için, birer edebi eser olarak da değerlendirilen seyahatnameler, diğer taraftan seyyahların dolaştıkları bölgeleri büyük bir tecessüs ile izleme ve incelemelerinden dolayı tarihi vesika niteliği taşımaktadır. Bu sebeple, seyahatnameler tarihçinin birinci elden en önemli kaynakları arasında yer almaktadır.

Gerçekten seyyahlar, gezip gördükleri ülkenin ve dönemin canlı şahitleri durumundadırlar. Bundan dolayı, verdikleri bilgiler tarih araştırmaları açısından son derece önemlidir, özellikle yabancı seyyahlar, dolaştıkları bölgelerin siyasî, idarî, sosyal- kültürel ve ekonomik durumun söz konusu topluma mensup kişilerin, hiç farkında olmadıkları yönlerini fark edilmekte ve bu farklılıkları tasvirlerine konu yapabilmektedirler. Onların, gözlem kabiliyeti, farklı bir kültür içinde girmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü, yabancı seyyahın dikkatini çeken hususlar, sürekli o kültür içinde yaşayan insanlar için son derece tabii alışılacelmış ve belki de bu yüzden kayda değer bulunmayan hususlardır. Bu sebeple, özellikle yabancı seyyahların seyahatnamelerinde ilgi çekici gözlemlere rastlanmaktadır. Bu ilgi çekiciliğe rağmen, bu gözlemlerinin tamamını doğru olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü bunlar, şahsî gözlemlerdir. Bu sebeple, tarihin diğer kaynaklarını kullanırken olduğu gibi, seyahatnameleri de ancak çok ciddi bir tenkit süzgecinden geçirdikten sonra bilgi kaynağı olarak değerlendirmek, araştırmacı için en doğru yol olmaktadır [Ercüment, 1991].

Bu sebeplerle seyahatnamelerden hareketle XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti siyasî coğrafyası dışında kalan bahsi geçen dönemde batılilar tarafından Tatarlar olarak nitelenen Türklerin yaşadıkları Volga- Hazar sahası, Kırım ve Türkistan'ı ziyaret eden özellikle Türk Tarihi için önemli seyyahların gözlemleri ve bunları nasıl değerlendirdikleri ortaya konulmak istenmiştir.

Tarihin malzemesi olan kaynaklar içinde Hazar- Volga sahası, Kırım ve Türkistan tarih ve kültürünü araştıranların başvuracakları müracaat eserleri içinde seyahatnameler en mühim yeri teşkil etmektedir [Togan, 1933]. Bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren iktisadî ve siyasî nedenlerden dolayı Avrupalılar bakışlarını doğuya doğru çevirmiş olmaları bir çok seyahatin dolayısıyla tezimize kaynaklık edecek seyahatnamelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Venedik ve Cenevizlilerin Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki ticaret kolonileri ve varlık mücadeleleri dolayısıyla, XVI. yüzyılda okyanus yollarının keşfi ve bu yolların yeni hakimleri Portekiz, İspanya ve Hollanda'nın rakipleri olan İngilizler ve kapladığı alan küçük fakat hayalleri büyük Holstein dukalığı İran ve Çin mallarına vasıtasız ulaşabilmek için kara yolu bulmak ümidiyle, daha sonra rapor olarak efendilerine sundukları seyahatnameleri günümüze ulaşan elçi, tüccar ve maceracıları doğuya gönderdiler.

Seyahatnamelerin seçiminde etkili olan hususlar şöyle sıralanabilir: bu döneme ait batılı seyahatnamelerin çok sayıda olmaması; Pegolotti, Barbaro ve Contarini'nin seyahatnamelerinde olduğu gibi yakın zamanlarda benzer bölgelerde bulunmaları ve verdikleri bilgilerin birbirini tamamlaması; Jenkinson, Olearius ve Hanyway'de olduğu gibi benzer bölgeleri aralarında elli altmış yıl gibi uzun zaman aralıklarında ziyaret etmeleri, dolayısıyla bu topraklardaki siyasi ve sosyal değişimleri gözler önüne sermeleri gibi nedenler sayılabilir.

Pegolotti'nin eseri çalışmamızın sınırları dışında XIV. Yüzyıl gibi erken bir döneme ait olmasına rağmen Azak'tan Pekin'e ticaret yolları, ticarî mallar, mesafeler, vasıtalar ve şartlar gibi dikkate değer bilgiler vermesinden ötürü faydalanılmıştır. Bunun yanında Pegolotti'nin verdiği ticarete ait bilgiler Barbaro ve Contarini'ninkileri tamamlamaktadır.

Seyyahların kimlikleri de gözlemledikleri bölgelere ve halka bakış açıları eserlerine yansımıştır. Pegolotti, Barbaro, Contarini ve Jenkinson'un tüccar olmaları Avrupa

tarafından fazla bilinmeyen bu toprakların ticaret olanaklarını araştırmalarında etkili olan hususlardandır. Contarini, Jenkinson ve Olearius'un diplomatik görevleri ziyaret ettikleri topraklarda siyasi ortam hakkında bilgi vermelerinde etkili olmuştur. Jenkinson'un denizcilik ve Olearius'un coğrafya hakkında bilgi sahibi olmaları ziyaret ettikleri yerlerin coğrafı konum ve özellikleri konusunda bilgi verebilmelerini sağlamıştır. Ayrıca bu sayede Herberstein, Jenkinson ve Olearius seyahatnamelerine birer de harita eklemişlerdir. Bu haritalarda dikkati çeken husus batıda kaynak azlığından dolayı birbirlerinden etkilenmiş olmalarıdır.

Genel olarak seyyahların tam bir tarafsızlık içinde davrandıklarını söylemek pek mümkün değildir. Seyyahların bize aktardıkları bilgilerin daha önceden bölgeye dair okudukları kitapların etkisinde kalmaları ve din faktörü gibi nedenlerden dolayı ziyaret ettikleri coğrafyalardaki toplum ve kültürlere n yargılı yaklaşmaları, saray çevresinde bulunmalarından ötürü duydukları söylentileri aktarmaları onların güvenilirlikleri konusunda kafalarda şüphe uyandırabilmektedir. Bununla birlikte bizzat kendi gözlemlerine dayanan bilgileri aktaranlar daha muteber karşılanmaktadır.

Tezimizin asıl kaynağını oluşturan seyahatnameler şnlardır:

1) **YULE, Henry**, Cathay and the Way Thither, Vol:I- III, Paragon Book Gallery, New York 1967.

İlk defa The Pratica della Mercatura yani Ticaret El Kitabı isimli bir elyazmadan 1471'de kopya edilen eserin yazarı Floransalı Francesco Balducci Pegolotti, o zamanki ticaret el kitapları şemasına uygun olarak Moğol İmparatorluğu boyunca Azak'tan Pekin'e şehirlerarası mesafeler, yön tayini ve iaşe temini için gerekli öneriler, rota tasvirleri, karşılaşılabilecek tehlikeler, yerel alışkanlıklar ve üretim maddeleri geçerli korunma ve savunma yöntemleri konusunda bilgiler vermiştir. Çalışmamızda kullanılan metin, Henry Yule tarafından tercüme edilen ve editörlüğü yapılan Yunan, Arap ve Moğollar devrindeki Avrupalı seyyahların verdiği bilgilerin toplanmış ve tahlil edilmiş olduğu yukarda künyesi verilen eserden alınmıştır

2) **BARBARO, Josaphat**, Travels to Tana and Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries), Translated and Edited by William Thomas, Hakluyt Society, Burt Franklin, New York 1873.

Josaphat Barbaro'nun 1436 senesinde henüz yirmi üç yaşında iken ticaret için gidip on altı sene gibi uzun bir süre kaldığı Azak, Don nehri kıyıları Gürcistan'ın güney tarafları ve hatta Şirvan ve Dağıstan'a yaptığı yolculukları ve Tebriz'e Uzun Hasan'a elçilik seyahatnamesini içerir [Lockhart, 1978].

3) **CONTARINI, Ambrossio**, Travels to Tana and Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries), Translated and Edited by William Thomas, Hakluyt Society, Burt Franklin, New York 1873.

1473'de Kırım, Astrahan yoluyla Tebriz'e Uzun Hasan'a giden Venedik elçisinin hatıratıdır.

4) **HERBERSTEIN, Sigismund Freiherr von**, Notes upon Russia I-II, Translated and Edited: R. H. Major, Elibron Classics, London 1852.

Alman İmparatoru I. Maximillian'ın elçisi sıfatıyla 1516- 1517 ve 1526 senelerinde Moskova'da bulunan Sigismund Freiherr von Herberstein o zaman daha müstakil olan Kazan, Astrahan Hanlıkları ve Nogaylar hakkında malumat toplamıştır. Eserini 1549'da Latince olarak kendisi neşretmiş, 1550'de İtalyanca tercümesi, 1551 ve 1556'da Latincesinin yeni neşirleri, 1557'de kensidisi tarafından yapılan Almanca tercümesi neşrolunmuştur.

5) **JENKINSON, Anthony**, Early Voyages and Travels to Russia and Persia, Morgan-Delmar (ed); Coote- C. H. (ed), vol I- II, The Hakluyt Society, London 1886.

1558- 1559'da Moskova, Volga nehri boyunca Astrahan üzerinden Harezm ve Buhara'ya kadar giden İngiliz tüccar- diplomatın seyahatnamesidir.

6) **OLEARIUS, Adam**, The Travels of Olearius in Seventeenth Century Russia, Translated and Edited: Samuel H. Baron, Stanford University Press, Stanford, California 1967.

1635- 1639 yılları arasında Almanya'daki Holstein Dukalığı tarafından gönderilen elçilik heyetinde sekreter görevinde bulunan Adam Olearius'un İran'a yolculuk sırasında Volga boyunca topraklar, kavimler ve yaşam hakkında dikkate değer bilgiler bırakmış olduğu eseridir.

7) **HANWAY, Jonas**, An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea I-II, Rand J. Dosley, London 1752.

Volga yoluyla Nadirşah zamanında İran'a giden bu İngiliz tacirinin seyahat hatıraları ve Hazar Denzinde İngiliz ticareti tarihine ait kaynaktır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

1. SEYYAH VE GÜZERGAH

1.1. Seyyah

1.1.1. Josafa Barbaro

Josafa yada daha doğru şekliyle Giosafat Barbaro Venedikli soylu bir aileden gelmektedir, 1436 yılında cumhuriyeti adına Tana, sonraki ismiyle Azak'a elçi ve muhtemelen aynı zamanda bir tüccar kimliğiyle, o dönemde Ceneviz hakimiyetindeki, Çin ve Hint emtiasının en ünlü pazarlarından biri olan Azak o dönemdeki ismiyle Tana'ya gitti.

Kırım'da on altı yıl gibi uzun bir süre bulundu, burada bulunduğu dönemde kısmen kara kısmen su yollarını kullanarak ülkenin iç kesimlerine, Tatarlar hakkında güvenilir bilgileri de toplayarak seyahatler yaptı. Seyahatnamesinin son iki bölümünde bilhassa güney ve doğu arasında uzanan Rus ve Tatar memleketlerinden bahsetti. 1471'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la görüşerek, onu Türklere karşı silah ve tavsiyelerle destekleyerek Venedikle mücadele halindeki Türkleri zayıflatmak maksadıyla İran'a yolculuk yaptı. Sonunda 1479'da ülkesine döndü ve bundan sekiz yıl sonra 1487'de ilk defa seyahatinin anılarını kaleme aldı, kendi ifadesiyle Kazan ve Novgorod'un Ruslar tarafından boyun eğdirildiğini gördü. Barbaro Venedik'te 1494'de ileri bir yaşta öldü.

Bütün olarak değerlendirildiğinde Barbaro bilgili ve dikkatli bir gözlemci olduğu ilk bakışta dikkati çekmektedir. Eseri ortaçağların coğrafya ve ticaret tarihi için değerli bir kaynak olmasından ötürü hala değerini koruyan bir eserdir.

1.1.2. Ambrogio Contarini

Ambrogio Contarini, Venedik Cumhuriyetinin en eski ve seçkin ailelerinden birine mensuptu, Giosofat Barbaro gibi hükümeti tarafından İran'a Akkoyunlu hükümdarı

Uzun Hasan'ı Osmanlı Padişahı II. Mehmet'e karşı savaşmak hususunda teşvik etmek üzere gönderildi. Dört kişiden oluşan son derece gösterişsiz maiyetle 23 Şubat 1473'te yola çıktı ve savaşlar nedeniyle Almanya, Polonya, Kırım üzerinden bir İran şehri olan İsfahan'a gitti, burada vatandaşı Barbaro ile biraraya geldi. Dönüşte Kefe güzergahını kullanmayı planlarken şehrin Osmanlılar tarafından ele geçirildiğini öğrenmesi üzerine Gürcistan, Dağıstan, Derbent, Astrahan, Riazan tarikiyle Moskova'ya 26 Eylül 1476'da ulaştı. Buraya Marco Rosso isimli kendisi gibi İran'dan dönen Rus elçisinin eşliğinde ve yardımıyla gelebilmişti. 24 Ocak 1477'de Moskova'dan kızakla ayrılan Contarini önce Novgorod üzerinden sonra Polonya ve Almanya'yı geçerek devam ettiği yolculukla 21 Ocak'ta Venedik'e ulaştı.

Contarini'nin eseri 24 şubat 1474'den 10 Nisan 1477'ye gördüklerinin mufassal bir dökümüdür. Sekiz bölümlük eseri Rusya hakkında pek çok ilginç bilgiyi de içinde bulundurmaktadır. 26 Eylül 1476'da Moskova'ya gelen Contarini kendini Büyük Prens İvan Vasiliievich III.'e takdim etmiş, son derece ikramla karşılanmış ve sarayının debdebesi karşısında hayrete düşmüştü. Moskova'nın mimarisi ve durumunu anlatan seyyah bölgenin son derece soğuk iklimi, en uzak kuzey memleketlerinden getirilen samur, kakım, tilki, porsuk, vaşak ve başka hayvanların kürklerinin ticareti ve Rusların yaşam tarzı ve adetleri hakkında gözlemleri eserinde bulunur.

1.1.3. Sigismund Von Herberstein

Herberstein, 23 Ağustos 1486'da Güney Avusturya'nın Carniola (bugünkü Slovenya sınırlarında) bölgesindeki Vipava'da doğdu. Yaşamının ilk dönemi hakkında bilinen en önemli bilgi doğduğu yerde konuşulan Sloven diline olan yakınlığı ve bunun da yaşamının sonraki döneminde ne denli etkili olduğudur.

1499'da Viyana Üniversitesine girmiş burada felsefe ve hukuk eğitimi görmüştü. Öğrencilik günlerinde irtibat halinde bulunduğu Konrad Celtis yeni Humanist bilimlerden Korography yada bölgesel etnik tasviri öğrenmişti. Üniversiteden ayrılan ailesinin yanına dönen Herberstein 1506'da orduya girmiş ve birkaç sefere katılmış,

1506'da İmparator I. Maximilian tarafından şövalyelik payesi verilmişti. 1515'de İmparatorluk Konsülüne, girerek uzun ve ünlü diplomatik kariyerine başlamış oldu.

[http://www.wikipedia.org/w/wiki.phtml?title=Sigismund_von_Herberstein&printable=yes]

1515 ve 1533 yılları arasında Herberstein, yaklaşık altmış dokuz yurt dışı göreviyle Osmanlı toprakları da dahil olmak üzere Avrupa'da pek çok ülkeyi gezmişti. Habsburg hanedanı için büyük hizmetlerde bulunmuş, pek çok unvan ve emlakla ödüllendirilmişti. Avusturya elçisi olarak Rusya'ya iki defa , ilki 1517'de Rusya ve Litvanya arasında bir anlaşma tanzimi için dokuz ay süre ile Moskova'da bulunmuş ve ikincisi 1526'da iki ülke arasında 1522'de yapılan anlaşmanın yenilenmesi amacıyla gönderilmişti. Rusya'da bulunduğu sürede III. İvan'la yaptığı görüşmelerde tercüman kullanmadan iletişim kurabilmesi hakkında olumlu bir intibain oluşmasına zemin hazırlamış, burada bulunduğu uzun zaman dilimi kendisine, bilinmeyen Rus toprakları, komşuları ve toplumu konusunda geniş bir araştırma imkanı vermişti.

Habsburg elçisi muhtemelen Moskova'yı 1517'de ilk ziyareti sırasında pek az tanıyordu. Avrupa'da Rusya Tarihi konusunda yeterli kaynak bulunmamaktaydı ve bunlarında pek azı Rusya meselelerine dairdi. Herberstein'in Slav dil grubuna giren Sloven dili konusundaki tecrübesi ona Ruslarla rahatça iletişim imkanı sundu. Bu avantajını Rusya'da yaşayan halklar ve pek çok mesele konusunda kafasındaki soru işaretlerine cevap bulmakta kullandı. Böylece daha önce gelmiş olan pek az seyyahın aksine Rusya ve Rusları anlamasını mümkün kıldı.

Eldeki deliller Herberstein'in çalışkan ve yetenekli bir etnografyacı olduğu yönündedir. Eserini kaleme alırken Rusya üzerine var olan az sayıdaki eseri ve yerel kaynakları derinlemesine inceleyerek kullanması onu seleflerinden daha güvenilir kılmaktadır. Dönemindeki etnografyacıların yaptığı gibi eseri toplama değildir, Rusya hakkında yazılmış kaynakları okumuş bunları kendi gözlemlerinin süzgecinden geçirerek kullanmıştır. Sonuçta en önemli eseri olan 1549'da basılan Latince yazdığı Rerum

Moscovitarum Commentarii¹ başlıklı eseri ortaya çıkmıştı. Bu Batı Avrupa'da Rusya üzerine bilinen başlıca kaynaklardan biri olmuştur.

[http://www.wikipedia.org/w/wiki.phtml?title=Rerum_Moscovitarum_Commentarii&printable=yes]

Herberstein'in kitabı Rusya hakkında gerçek bir ansiklopedi görünümü çizmektedir. Doğuyla ticaret yapmaya niyetlenen tüccarlar ve seyyahlar Rusya, Tatar ve Litvanya hakkında bu dönemdeki en iyi tasvirini bu eserde bulmuşlardı.

Rerum Moscovitarum Commentarii Baron Sigismund von Herberstein tarafından Latince kaleme alınan Moskova'nın² adetleri, tarih ve coğrafyası üzerine bir kitaptı. Muhtemelen eserini ilk defa 1517 ve 1527 yılları arasında yazmıştı fakat henüz bu nüshası ele geçmemiştir. Eseri kendisinden sonra Rus topraklarını ziyaret etmiş Jenkinson, Olearius gibi pek çok seyyah ve elçiye yardımcı olmuştur. Seyahati sırasında Rusya'ya hakkında edindiği bilgileri kullanarak 1546'da çizdiği haritayı kitabına ekledi. Bu harita Avrupa'da türünün ilk örneğiydi ve kendisinden sonra yapılacaklara kaynak teşkil etmişti [Retish, 1995: 5].

Kaynaklar Sigismond von Herberstein'in 28 Mart 1566'da seksen yaşında Viyana'da öldüğünü haber vermektedir.

1.1.4. Anthony Jenkinson

Anthony Jenkinson'un çocukluğu ve ilk gençlik yılları konusunda elde bilgi bulunmamaktadır. Jenkinson ilk seyahatini, o dönemde tüccarlık mesleğini ilerletmek için gelecek vaat eden genç adamların Akdeniz'e gönderilmesi adeti üzere 1553 senesi sonlarında Kanûnî Sultan Süleyman, İran'a sefer yapmak üzere Halep'de kışladığı sırada gerçekleştirmiş ve ondan bir ticaret müsaadesi almıştı. Ancak bu müsaade hususi mahiyette olup yalnız Jenkinson veya mümessiline, fevkalade hiçbir vergi veya resim

¹ Moskova Meseleleri Üzerine Notlar

² XVI. Yüzyılda Rus Devleti manasında kullanılmaktaydı.

ödemeden Türk limanlarında ticaret yapmak imtiyazını tanımakta; diğer İngiliz tüccarlarına teşmil edilmemekte ve nihayet iki hükümdar arasında resmi bir yazışmaya mevzu olmamaktadır.

Jenkinson, Kanûnî' den almağa muvaffak olduğu bu imtiyazdan istifade etmeğe çalışmadı. Bunun sebebini de İngilizlere Rus topraklarında serbest ticaret yapma imkanını veren Moskova veya Rusya Şirketi'nin kuruluş ve faaliyetlerinde aramak yerinde olur [Kütükoğlu, 1974: 9].

Hiç şüphe yoktur ki Jenkinson'un bu seyahati daha sonra gerçekleştireceği uzun ve tehlikeli yolculuklara hazırlanmasına yardımcı oldu. Onun geniş bir alanda yayılmış toplulukları ve adetlerini tanınmasına, Rusya ve Orta Asya'daki komşu ülkelerle olan hassas görevlerine onu hazırlayarak başarıya ulaşmasını sağladı. Onun geçmiş tecrübelerini takdir eden Moskova Şirketi, Rusya ile zaten başlamış olan ticaret denemelerini devam ettirmek üzere, Jenkinson'u 1557'deki Rusya keşif seferini yönetmesi için kumandan tayin etti. Bu sefere Noble Primrose isimli amiral gemisi ve şirkete ait üç gemi iştirak etti .

Kumpanya şimdi pamuklu kumaşlar, kalay ile başka bir maden alaşımı, şeker ve diğer İngiliz mallarını gemilere yükleterek bu yönde ilk büyük ticari adımı atmış oldu. Ayrıca hammaddenin İngiltere'ye getirilip işlenmesinden de yerinde üretimin daha karlı olduğuna karar veren şirket yetkilileri Kolmogori'de halat üretmek üzere ustalar gönderdi. On genç adam da ülkeyi daha iyi tanımak ve ticaret olanaklarını öğrenmek için çırak olarak gönderildi. Osep Napea³, Philip ve Mary'den IV. İvan'a onların iki ülke arasında kurulacak daimi dostluk ve tüm ayrıntılarıyla halledilmiş olarak bir ticaret antlaşması ümidini içeren mektupları götürdü.

Gemiler 12 Mayıs'ta yola çıktı ve Temmuzun 2'sinde Kuzey Burnu'nu geçip onu takip eden gün Vardehuz (Wardehaus)'a ulaştılar. Buz Denizi'ni geçtikten sonra 12 Temmuz'da St. Nicholas limanına demir attılar. Jenkinson malların kayıklarla Düna ağzından karaya taşınmasına ve gemilerin geri dönüşe hazır vaziyete getirilmesine

³ İngiltere'ye gönderilen ilk Rus elçisi

nezaret ettikten sonra yola çıktı Kolmogori, oradan su yoluyla Vologda ve karada devam eden yolculuktan sonra Moskova'ya ulaştı.

23 Nisan 1558'de Jenkinson, çarın tavsiye mektuplarıyla birlikte Moskova'dan Çin'e uzanan tehlikeli yolculuğuna başladı. Ona, daha önce Rusya'da bulunmuş Chancellor'un 1553'teki ilk seyahatine ve Stephen Burrough'un 1556'daki Searchthrift seyahatlerine katılmış olan Richard ve Robert Johnson eşlik ediyordu. Onların bu topraklar hakkında bilgi sahibi olmalarının Jenkinson'a faydalı olacağı düşüncesiyle seyahate katılmalarına karar verilmişti.

Jenkinson'a İngiliz yol arkadaşlarından başka yanına Tatar "tolmatch" yani tercüman aldı ki şüphesiz Tatar diliyle benzeşen Asyalı çeşitli kavimlerle iletişim kurabilmek gibi önemli bir hizmette bulunacaktı.

Anthony Jenkinson'un ünlü yolculuğu, güzergahlar kısmında ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı için burada tekrar etmeye lüzum görülmedi, yanında Hive ve Buharalı elçilerle birlikte döndüğü tarih olan 2 Eylül 1559'da sona ermişti.

Rusya'dan dönüşünün ardından İngiltere'de seyahatine özel bir ilgi gösterilemediği, ona hiçbir ödül veya şöhret kazandırmadığını Anthony Jenkinson'un kendi cümlelerinden öğreniyoruz. Fakat sahip olduğu tecrübe şirketin 1561'de onu yeniden Rusya'ya göndermesine kafi geldi. Bu sefer İngiltere adına, artık şirketin bir temsilcisi olmasının yanında bir üyesi olarak, İran'la kurulması planlanan ticari ilişkilerin zeminini tetkik etmek misyonu ile yola çıkmıştı. Anthony Jenkinson'a çara kraliçenin mektup ve hediyelerini sunmak ve topraklarında rahatça seyahat edebilmesi için geçiş tezkerelerini almak talimatları verilmişti. Onun görevleri arasında İran'da serbest ticaret için gerekli imtiyazları temin edebilmek de vardı.

Kuzey Buz Denizi yoluyla 26 Haziran 1561'de Kolmogori'ye ulaşan Jenkinson artık belirlenmiş güzergahı takip ederek Vologda ve kara yoluyla Moskova'ya doğru yola çıkıp 20 Ağustos'ta Moskova'ya ulaşmıştı. Bu sırada ikinci evliliğinin kutlamalarıyla meşgul olan çar tarafından kabulü epey zaman almıştı.

**T.O. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Osep Napea'nın araya girmesiyle İran'a seyahati iznini almayı ve yolculuğunun güvenle devam edebilmesi ve ihtiyaçlarının temini konusunda yabancı prenslere verilmek üzere mektuplar temin edebildi. Ona gösterilen sadece bir lütuf değildi, kendisine ilk seyahatinde olduğu gibi şirketi adına yerine getirmesi gereken görevler haricinde Rus çarı namına yine çeşitli sorumluluklar yüklenmişti. Bunlar arasında Rusya ile Çerkez prensleri arasında iyi ilişkilerin temini ve Türklere karşı ittifak zemininin araştırılması da vardı. Anthony Jenkinson bu görevler konusunda son derece ketum davranır, kaynaklar da daha fazla bilgiye ulaşılmasına imkan vermemektedir.

Jenkinson 15 Martta çarla İran elçisinin de bulunduğu bir yemek yedi. İran elçisiyle birlikte seyahat eden seyyah 10 Haziran'da Astrahan'a vardı. Burada kendi gemisiyle yoluna devam eden İran elçisinden ayrıldı. Hazar Denizindeki tehlikeleri göz önüne alan Jenkinson, elli streletsinin yer aldığı bir konvoyla gerekli hazırlıklarını yaptıktan sonra 15 Temmuz 1562'de yola çıkabildi. Yolculuklarının ikinci gününde IV. İvan'ın kayınpederi Temgruk'un hakimiyetindeki Tümen'i geçip Hazar'ın ünlü sığılıklarında atlattıkları tehlikelerin ardından 1 Ağustos'ta o sırada İran şahına ait olan Derbent'e ayak bastı. Diğer pek çoğunu olduğu gibi bu şehri de ziyaret eden ilk İngiliz olan Jenkinson, yoluna devam edip Şirvan topraklarına girip Şemahi'ye ulaştı. Burada Abdullah Han tarafından ağırlanan Jenkinson ondan Şemahi'ye otuz günlük mesafede olan şahın başkenti Tebriz'e kadar sağ salım ulaşabilmesi için serbest geçiş tezkeresini aldı.

Jenkinson'un İran'a bu seyahati gerçekleştirdiği dönemde Kanûnî'nin oğlu Şehzade Bayezid'in İran'a sığınmış olmasından ötürü iki devletin arası açıldı. Jenkinson, bu vaziyetten istifade ederek İran'la, Osmanlılardan müstakil bir ticâret anlaşması yapmayı tasarlamıştı. Zira, gerek İran'dan İngiltere'ye giden ipekler, gerekse İngiltere'den İran'a gelen yünlüler aradaki Osmanlı ve Venedikli mutavassıt tüccarların da kar etmesi dolayısıyla daha pahalıya geliyor veya İngiliz tüccarlarının az kar etmelerine sebep oluyordu.

Bu görüşten hareketle Jenkinson Şirvan hakimini, İran'la İngiltere arasında İngiliz tüccarları tarafından yapılacak direkt ticarete ikna etti ve aynı zamanda ondan şah

nezdinde planın kabulü için tavassutta bulunacağına dair söz de aldı. Fakat Kazvin'e geldiğinde vaziyetin değişmiş olduğunu gördü. Şehzade Beyazid'in boğdurulmasıyla, Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki münasebetler normal seyrine girmişti. Bunun içindir ki planları tatbik mevkiine koymaya muvaffak olamadı. Jenkinson'un gelişinden haberdar olan Kazvin'deki Osmanlı tacirleri elçilerine müracaatla şahın bu İngiliz'in isteklerini yerine getirmemesini temine çalıştılar. Neticede Jenkinson bir şey elde etmeye muvaffak olamadan geri döndü.

Jenkinson'un İran seferinden kayda değer bir sonuç alamamasına rağmen Moskova Şirketi kayıtlarında geçen ifadeyle; sadece onun son derece sıra dışı seyahatleri değil yabancı hükümdarlarla kurduğu ilişkilerdeki zarafet ve becerikliliğinden ötürü artık haklı bir şöhrete kavuşmuştu. Onun özellikle çar nezdinde ulaştığı yüksek teveccüh şirket yetkileri tarafından Rusya'ya gönderilmesini sağladı.

Bu dönemde Jenkinson'un Rus ve Tatar topraklarını gösteren haritası ilk defa 1562'de basıldı, sonra 1570'de Ortelius'un ünlü atlası içinde yer aldı [Baron, 1991, 5]. Yaygın kanaate göre Jenkinson, haritasında büyük oranda Herberstein'in hazırladığı haritadan faydalanmıştır, bu görüşün oluşmasında her iki haritada da benzer hataların görülmesi etkilidir.

Anthony Jenkinson'un 1566'da Moskova Şirketi tarafından tekrar Rusya'ya gönderilmesinin nedeni Rusya Şirketi kayıtlarına göre Raphael Barberini isimli bir İtalyan'ın Rusya'ya girmiş, kabiliyet ve hünerleriyle çar üzerinde son derece olumlu bir etki bırakmış, kendisi ve vatandaşları için ticari imtiyazlar ve başka haklar almış olmasıydı. Şirket bunu menfaatlerine aykırı görüp İngilizlerin menfaatlerini korumak, Rus sarayında İngiliz çıkarlarını tehdit edecek şekilde etkili olmaya başlayan bahsi geçen İtalyanı saf dışı etmek ve en mühimi Beyaz Deniz'deki İngiliz ticaret tekelinin muhafazasını sağlamak üzere daha önceki seyahatlerinde çarla kurduğu sıcak ilişkiyi göz önüne alarak yeniden Jenkinson'u elçi olarak gönderdi.

23 Ağustos 1566'da Moskova'ya ulaşan Jenkinson 1 Eylül'de kraliçenin hediye ve mektuplarıyla birlikte imparatorun huzuruna kabul edildi. Çar nezdinde istediklerini

elde eden Jenkinson'a çardan şirket adına yeni bir imtiyaz belgesi aldı ve Beyaz Deniz ticaret tekeli tasdik edildi. Kuzeydeki liman ve nehir ağzlarında sadece yabancıların değil şirket mensubu olmayan İngilizlerin bile ticaret yapması yasaklanmıştı.

Anthony Jenkinson'un Rusya'ya son seferi Rusya'da başlayan açlık, veba ve ardından Moskova'nın Kırım Tatarları tarafından yakılmasından sonra ülkenin içine düştüğü vaziyetten ötürü Moskova Şirketi tarafından buğday gönderilmesi dolayısıyla hazırlanan seferin kumandası vesilesiyle oldu. 26 Temmuz 1571'de Swallow ve Harry isimli iki gemiyle St. Nicholas limanına ulaşan Jenkinson, gelişini haber vermek üzere tercümanı Daniel Sylvester'i önden Moskova'ya gönderdi. 29 Temmuz'da Kolmogori'ye doğru yola çıkan Jenkinson buraya 1 Ağustos'ta ulaştı, ülkede hüküm süren veba dolayısıyla yollar kapanmış ve seyyah burada bir müddet mahsur kalmıştı. 18 Ocak tarihine kadar Kolmogori'de bekledikten sonra vebanın sona ermesi ve yolların açılmasıyla Moskova'ya ulaştı ve 23 Şubat'ta çar tarafından kabul edildi. Burada bulunduğu sırada Moskova Şirketi ile çar arasındaki meselelerin çözümünde aracılık eden Jenkinson şirketin alacaklarını toplamış, çarın imtiyazları yenilemesini temin ettikten sonra aradaki ilişkileri yumuşatmış olarak geri dönmeye muvaffak olmuştu.

İlk gençlik yıllarında Akdeniz'de başlayan seyahatleri sayesinde edindiği tecrübeler yanında yetenekli bir gemici ve haritacılık sanatına vakıf olması Jenkinson'u Moskova Şirketinin XVI. yüzyılda hakkında pek az bilgi bulunan Rusya ve Çin'e kara yoluyla bir yol bulma gibi tehlikelerle dolu bir seyahatin idaresi için seçmesini sağladı.

Jenkinson'un Rusya'ya ilk seyahatinin sonunda ülkesine dönebilmek üzere hazırlıklarını tamamlamak için 1560 senesinde Kolmogori'de beklerken görevi sırasında başından geçenleri kaleme aldığı seyahatnamesi, dönüşünde kraliçeye sunmak üzere hazırladığı uzunca bir rapordan ibarettir. Eserinin en dikkate değer tarafı Türkistan ve Hazar Denizi kıyısındaki bölgelerdeki ticaretin çöküşüyle ticaretin durumu hakkında bir Avrupalı tarafından hazırlanan ilk raporlardan biri olmasıdır. Rapor güzergahı boyunca ziyaret ettiği değişik şehirler hakkındaki gözlemleri, yerli tüccarlar, ticari emtia ve özellikle XVI. yüzyılda tehlikeli seyahat tecrübeleri ve ayrıntılarını

içerir. Hepsinden önemlisi Uzak doğu'ya uzanan kara yolunun tekrar hayata geçirilmesinin zorluklarının ortaya konmuş olmasıdır.

Seyahatnamesinde enlemler konusunda verdiği bilgiler mühim birkaç hata içerse de kullandığı aletlerin ilkelliği hatırlandığında affedilebilir ve geri kalanı da son derece başarılı ve doğrudur.

Seyahati boyunca ziyaret ettiği şehirleri ve toplulukları mesleği gereği ticaret olanaklarını titizlikle incelemiş olması XVI. yüzyılda önemli değişimlerin arifesindeki Türk topluluklarının iktisadî yapısını gözler önüne sermesi açısından faydalı olmakla birlikte onların gelenek görenek ve sosyal yapıları hakkında sadece kendisine ilginç gelen ayrıntıları vermekle okuyucuyu hayal kırıklığına uğratmaktadır. Yolculuğu sırasında karşılaştığı tehlikeler karşısında gösterdiği cesaret ve verdiği tepkiler, İngiliz imparatorluğunun belki de gerçek kurucuları olan mücadeleci tüccar tipine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Onun Rus çarı IV. İvan, Buhara hakimi Abdullah Han ve mahalli idarecilerle ilişkilerde sergilediği başarı aynı zaman da iyi bir diplomat olduğunu da göstermiştir. Bu seyahatinin ardından Rusya ve İran'a defalarca gönderilmesini onun bu kabiliyetine bağlamak mümkündür. Ayrıca Buhara ve Ürgenç hükümdarlarıyla Rus çarının ilk direkt bağlantısının bu İngiliz tüccarı sayesinde olduğu da unutulmamalıdır. Moskova Şirket üyesi olarak ülkesi adına pek çok önemli görevlerde bulunmuş ve başarılar elde etmiş olan Anthony Jenkinson 26 Şubat 1610'da ölmüştü.

1.1.4.1. Moskova Şirketi ve Kuruluşu

XVI. Yüzyılda coğrafi keşiflerle yeni kara parçalarının keşfi ve okyanus yollarının açılmasıyla uluslar arası ticaret genişledi. Portekiz ve İspanya'nın coğrafi keşiflerle Uzakdoğu'ya ulaşmak konusunda güney denizleri vasıtasıyla ele geçirdikleri aktif rol üzerine İngiltere'nin rahatça ticaret yapabileceği seçenek kuzeybatı veya kuzey- doğu yönünde idi. Bu amaca hizmet etmek, doğunun baharatlarının Avrupa'ya taşınmasında

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİASYON MERKEZİ

Venedik'in tekelinden kurtulmak ve İngiliz mallarına pazarlar bulabilmek için Sebastian Cabot tarafından tanzim edilen Merchant Adventurers⁴ kuruldu [Willan, 1953].

Sebastian Cabot'un telkiniyle 1553'te, İngiliz tüccarlarının tesis ettiği şirket, her hissesi 25 sterling olmak üzere, 6000 İngiliz lirası toplanmıştı [Kurat, 1987: 169]; bu para ile inşa edilen üç gemi Sir Hugh Willoughby yönetiminde, daha sonraları Kuzey Doğu Geçidi olarak tanınacak girişimle [Baron, 1967], Çin'e kuzey rotalarını takip ederek yol bulmak maksadıyla Norveç kıyılarına doğru yola çıkmış fakat gemiler burada çıkan bir fırtına yüzünden Edward Bonaventure isimli geminin kaptanı Richard Chancellor rotasını herhangi bir ayrı düşme tehlikesine karşı buluşma noktası olarak seçtikleri Vardehuz limanına çevirdi. Burada arkadaşlarıyla bir araya gelme ümidiyle birkaç gün bekledi fakat bu konuda hayal kırıklığına uğradı. Bunun üzerine kabiliyet ve bilgisine güvenerek yeniden yola çıkmaya karar verdi ve sonunda Buz Denizi'ne⁵ girdi, sonradan St. Nicholas olarak adlandırılan ve Kuzey Düna'nın ağzı yakınlarındaki büyük bir liman olan Nenoksa'ya demir attı. Buradaki yerli halktan Rusya ve hakimi İvan Vassilievich hakkında bilgi aldı.

Moskova'ya ulaşan Chancellor burada kendini İngiltere Kralı'nın elçisi olarak tanıttı ve çar tarafından iyi karşılandı ve sonraki yıl ayrılmasına müsaade edildiğinde İngiltere Kralı Edward'a götürülmek üzere verilen mektuplarda Rusya'da güvenli olarak seyahat ve serbest ticaret hakkı gibi konular yer alıyordu. Chancellor yalnız iyi bir denizci değil, aynı zamanda İngiliz ticaretinin ruhu ve amaçlarını da iyi biliyor, Londra tüccarları için en gerekli ticaret eşyasının ne olduğunu ve ticaret usullerini de mükemmel anlıyordu. Bundan ötürü, Rusya'da kaldığı müddetçe, buradan alınacak mallar hakkında esaslı malûmat topladı [Kurat, 1987: 169].

Kral Edward, Chancellor İngiltere'ye dönmeden önce ölmüştü fakat halefi Kraliçe Mary yeni keşfedilen Rusya ile ticaret yapılmasına ilgi gösterdi. Hükümdarlığının ilk yıllarında (1555- 1556) Maceracı Tüccarların temelini attı. Şirketin kazanılmış veya ileride keşifler ve teşebbüslerle kazanılabilecek tüm hak ve imtiyazlarla teminat altına alındı. Aynı yıl Rusya'ya yine Richard Chancellor yönetiminde ikinci bir keşif seferi

⁴ Maceracı Tüccarlar

⁵ Beyaz Deniz

düzenlendi. Richard Chancellor'a George Killigworth ve Richard Gray isimli iki görevli refakat ediyordu. Çarın hakimiyetindeki tüm topraklarda ticarete olanak sağlayan bir anlaşma hazırlanması için gerekli tüm talimatları almışlardı. Aynı zamanda Rusya'dan Çin'e ulaşmak için kullanılabilecek ister kara ister deniz tüm yolların tetkiki ve öğrenilmesi gibi başka görevleri de vardı.

Moskova Hükümeti tarafından gayet iyi karşılanan İngiliz heyeti ile çarın memur ve tüccarları arasında Moskova'da gerçekleştirilen müzakereler neticesinde en uygun şartlarla ticari anlaşmalar yaptı. Buna göre, İngiliz tüccarlarına Rusya'nın her yerinde, serbestçe ve hiçbir türlü vergiye tâbi tutulmaksızın, ticaret yapma hakkı verildi, bu ticareti kolaylaştıracak birtakım maddeler üzerinde de mutabık kalındı. Bununla, İngiltere ile Rusya arasında, Kuzey Buz Denizi yolu ile doğrudan doğruya ticaret münasebetleri tesis edilmiş oldu [Kurat, 1987: 170] ve İngilizler, Kolmogori, Vologda ve istedikleri diğer yerlerde ticaret evleri ve fabrikalar kurma hakkını elde ettiler. Chancellor 20 Temmuz 1556'da dört gemiyle İngiltere'ye doğru yelken açtı, yanında İngiltere'ye gönderilen ilk Rus elçisi Osep Napea da vardı.

Rusya ile İngiltere arasındaki ilk münasebetlerde, ticaretin geniş bir yer tutmasından ötürü Moskova Şirketi'nin özel bir yeri hatta dayanağı olduğunu söylemek hiç de abartılı olmaz. İngiliz malları için yeni pazarlar bulmak maksadıyla hareket eden Rusya Şirketi, Jenkinson, Southam, Sparke ve diğer İngilizlerin istikametleri ticaret yapılabilecek yeni topraklara doğru yönlendirildi.

İngiliz ticaretinden Rus halkı menfaat sağlayamasa bile kuşkusuz hükümetleri sağladı. Rusya'nın batıda Lehistan, İsveç ve güneyde hiç de küçümsenmeyecek olan Kırım Hanlığı gibi güçlü düşmanlarına karşı durabilmek için büyük ihtiyaç duyduğu savaş malzeme ve levazımını temin etti. Düşmanları tarafından Baltık kıyılarından uzaklaştırılan Rusya için İngiltere ile kurulan ilişkiler Batı Avrupa'ya açılan pencere manasına gelmekteydi. Son olarak, Rusya'nın etrafını saran düşmanlarına karşı İngiltere gibi bir müttefike, bu konuda gayretsiz ve gevşek hareket eden bir müttefik görünümü sergilese de, sahip olması önemliydi. Bütün bunlar özellikle IV. İvan döneminde imtiyazların tekrar tekrar yenilenmesine olanak sağladı.

IV. İvan hükümdarlığı boyunca, Astrahan ve Kazan haricinde, fethettiği bütün toprakların elinden çıktığını görecektir kadar yaşadı. Batıda Danimarka, İsveç, Livonya ve Polonya ile yaptığı savaşlar sonucunda Baltık Rus ticaretine kapatıldı fakat İngiltere ile yapılan anlaşma ile Buz Denizi güzergahı açık kaldı ve bu da Rusya'nın XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İngiltere'yle münasebetlerine takip ettiği politikasının temelini teşkil etti.

İki ülke arasında gelişen ilişkiler çerçevesinde Anthony Jenkinson 1557- 1559 yılları arasında Moskova'dan Buhara'ya uzanan seyahatini gerçekleştirmiş Moskova Şirketi adına Çin'e uzanan bu güzergahta ticaret olanaklarını tetkik etmişti. Jenkinson'un Rusya'ya ikinci gelişi 1561 senesinde İran'a İngiltere ile ticari ilişkilerin kurulması konusunda gerçekleştirilen sefer münasebetiyle yapmıştı.

Şirket yetkilileri Çin'e Kuzey Denizleri veya Orta Asya yoluyla ulaşmanın mümkün olmadığı anlaşıldığı için İngilizler ulaşılması daha kolay olan İran'a dikkatlerini yönelttiler. Moskova Şirketi'nin memurlarından biri bu ticaretin durumunu şu cümlelerle anlatır:

Rusya yoluyla İran ticareti İngiltere için mücevher, baharat, ipek, ilaç, safra (bir böcekten elde edilen ve deri tabaklanması ve kumaş boyamasında kullanılan madde), şap ve başka ticari emtianın kaynağı olmasından dolayı ziyadesiyle büyük bir öneme sahip olabilecekti; bunların hepsi Türk tehlikesi olmaksızın ve İtalya, İspanya'nın bilgisi olmaksızın ve Portekiz kralından izin gerektirmeksizin güven içinde gerçekleştirilebilecekti. Bu, Rus ve İran mallarının hepsi Kuzey Denizi'nden İngiltere'ye ve İngiltere'den İngilizlerin vasıtasıyla Flanders, Almanya, Fransa, İspanya ve İtalya'ya bol bol geçirilebilirdi [Baron, 1967: 4].

Fakat Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya ulaşan İran mallarının kuzeyden Rusya üzerinden açılacak yeni bir ticaret güzergahıyla taşınması planı bu sırada Osmanlı ve Safevi devletleri arasındaki Kanûnî'nin oğlu şehzade Bayezid yüzünden bozulan münasebetlerin normal seyrine girmesinden ötürü başarısızlığa uğramıştı. Ticaret

imkanlarını aramak konusunda inatçı davranan Moskova Şirketi İran'a 1563 ve 1581 yılları arasında altı ayrı sefer daha düzenlemişti.

1565'de yine Rusya üzerinden İran'a gönderilen heyet, Şahla temasa geçerek nihayet İran'da serbest ticaret yapma müsaadesini almağa muvaffak oldu [Kütükoğlu, 1974: 10]. Fakat Şirvan hakimi Abdullah Han'ın ölümü buradaki İngiliz tüccarlarını önemli bir hamiden mahrum bıraktı ve kendi ifadeleriyle bela ve talihsizlik bulutları üzerlerine çöktü. Hastalık ve ölümler, alacaklar, Hazar Denizi'nde korsanların karada haydutların saldırıları, Osmanlı ve Safeviler arasındaki savaşlar ve bununla birlikte gelen olumsuzluklar İran'la aracısız ticaret konusunda Moskova Şirketinin planlarını boşa çıkardı. Sonra 1590'larda şirketin ücretsiz geçiş imtiyazları ellerinden alındı.

İngilizlerin beklentileri boşa çıkmasına rağmen büyük bir potansiyele sahip İran ticareti konusunda ısrar ettiler. İngilizler tekrar harekete geçti ve 1616'da İran Körfezi'nde ticari ilişkiler kuruldu. 1620'de Şah'la bir anlaşma imzalayarak donanmalarıyla Portekizlileri İran kıyılarındaki imtiyazlı mevkielelerinden ettiler ve İran ipeğinin Avrupa'ya ulaşmasında önemli araçlar oldular. Yaklaşık aynı dönemde Hollanda da İran'da yerleşti ve kısa sürede ticaret hacimleri İngilizleri geçti. Bununla beraber İran İpeği'nin büyük kısmı eski kervan yolu olan Türk İmparatorluğu'ndan geçerek İtalyan tüccarlara satıldığı Halep'e ihraç edilmeye devam etti. Her şeye rağmen Rusya yoluyla İran ticaretine ilgi büyüyerek on yedinci yüzyılın ilk on yıllarında arttı. 1615 ve 1631 yılları arasında İngiltere, Hollanda, Fransa, Danimarka ve İsveçliler Çar Mikhail Feodorovich'den güvenli geçiş için imtiyazlar elde etmeye çalıştılar. 1620 ve 1630'larda, İran'daki özel konumlarından hoşnut olmalarına rağmen Hollanda'nın çarın topraklarından ücretsiz geçişini kazanmaya çalışması bilhassa dikkat çekicidir. Kendilerinden mahrum edilenlerin hepsi 1634'te Moskova'ya Holstein Dükü III. Frederick tarafından gönderilen bir elçilik heyetine ihsan edilmişti [Baron, 1967].

1.1.4.2. Moskova Şirketi'nin Teşkilatı

İleriki tarihlerde Moskova veya Rusya Şirketi olarak anılan birliğin, umumiyetle 1555'de ilk beratlarını alarak faaliyete geçtiği böylelikle Rusya ile İngiliz ticaretinin

temellerinin atıldığı bilinmektedir. O döneme ait resmi belgelerde şirkete mensup soylular, şövalyeler, belediye meclis üyelerinin dahil olduğu 207 kişilik bir liste vardır. Kuzey, kuzey- doğu ve kuzey- batıya doğru uzanan bölgede Rusya ile açılan başarılı ilişkinin karşılığı olarak bu ülkeyle ve sonradan keşfedecekleri diğerleri için de özel ticaret hakkı tahsis edildi ki dolayısıyla yeni keşfedilen topraklarda İngiliz bayrağını çekeceklerdi.

İngiltere ve Rusya arasında imzalan anlaşmalara göre İngilizlerin Rusya'da sahip oldukları imtiyazların aynısına Ruslar da İngiltere'de sahip olacaklardı. Fakat iki tüccar sınıfı arasındaki farklılıklar buna engel oldu. Rus tüccarı eğitimi olmayan, ülkesinde hor görülen, mujik yani kaba adam kalıbına uyuyordu. Rusya'nın müteşebbis bir tüccar sınıfından yoksun olması en büyük eksikliklerinden biriydi. Diğer yandan İngiliz tüccarı ülkesinde saygı gören, eğitilmiş ve Rusların hoşlanmadığı denizcilik sanatında ve yabancı topraklarda ticarete kendini ispatlamıştı. İngiliz tüccarlarının İngiltere'nin güç ve zenginliğe kavuşmasındaki rolleri hiç kuşkusuz çok büyüktü. Bu sebeplerden Ruslar, İngilizlerle aynı seviyede kabul edilmekten vazgeçip ülkelerinde kaldılar. Onların ticaret evleri kurmalarına, ülkelerinin mallarını tedarik etmelerine ve İngiliz mal veya paralarıyla değiş tokuş etmelerine yardım ettiler.

Moskova Şirketi tarafından Rusya'ya gönderilen ajanlara muayyen talimatlar verildi ve buna göre hareket etmeleri istendi. Bunlar, Rus ahalisi hakkında, Rusların yaşayış tarzları, örf ve adetleri, kanunları ve dinlerine ait esaslı malûmat edinecekler; Rusları incitecek hiçbir harekette bulunmayacaklar; Rus hükümetince konan bütün mükellefiyetleri (vergileri) ödeyecekler, kendilerini tehlikeden koruyacaklardı. Şirketin tayin ettiği ajan ve faktörler (yardımcılar) her sene bir araya gelerek, ticaret faaliyeti hakkında görüşecekler ve bunu geliştirme yolunu arayacaklardı. Şirkete hizmet edenlerden kimse kendi namına alı- veriş yapamayacak, ancak ajanların izni ile ticaret taahhütlerine girişebileceklerdi [Kurat, 1987].

Rusya'da Moskova Şirketine ait ev, imalathane ve toprakları IV. İvan tarafından yürürlüğe konulan yeni arazi sistemi içinde Opritchina yani tahsis edilen kısma dahil edip Zemşina yani milli kısımdan ayırdı. Herhangi köprü yada yol parası ödemekten

muaf tutuldular, Rusya üzerinden İran, Şirvan, Buhara ve başka topraklarda ticaret yapma hakkına sahip oldular. Bununla birlikte imparatorluk hazinesi için gerekli ticari emtiayı muhafaza etme ve çar namına İran ve başka topraklarda değiş- tokuş, alım ve satım işlemlerinin sorumluluğunu aldılar.

Moskova Şirketi yetkilileri Rusya'da edindikleri imtiyazları değerlendirmek için hemen çalışmaya başladılar, 1557 yılında Kolmogori, Vologda ve Moskova'da üç ticaret evi açtılar. XVI. yüzyılda kuzeyde Kolmogori, güney- batıda Novgorod ve doğuda Ruslar tarafından ele geçirilmesinden önce Tüccarlar Adası, tüccarların en işlek uğrak noktası idi. İngilizlerin Kolmogori'deki teşkilatları ve Dvina'ya senelik yolculukları ticarete büsbütün yeni bir yön verdi. Novgorod'a taşımak yerine ticari emtia orada hemen satılabilir, ilkbahara kadar depolanabilir ve deniz mevsiminin başlamasıyla mavnalarla nehirlerden aşağı gönderilip St. Nicholas'ta gemilere yüklenebilirdi. Bu yüzden Kolmogori Rusya Şirketi'nin başlıca depo veya ticaret alanıydı. Burada şirket ajanlarının, hizmetçilerin ve çırakların ikametgahları, ambar, büro ve halat bükme yerleri vardı.

Kolmogori'ye ehemmiyet kazandıran bir diğer husus da Dvina'nın yukarı kollarından birinin başında , Kolmogori'den 1000 verst uzakta olan ve su yoluyla bağlantısı mümkün olan Vologda idi. Burada İngilizler, Rusların gemileriyle Kolmogori'ye yeterli bulmadıkları takdirde mallarını satabilecekleri ve biriktirebilecekleri başka bir eve sahipti. Vologda havalisinde bol miktarda kendir, kenevir ve keten tohumu üretimi de vardı.

Moskova Şirketinin sahip olduğu son ticaret evinin bulunduğu Moskova ticaret için uygun bir yer değildi. Fakat imparatorun balmumu, kürk gibi ihtiyaçlarının temini yanında yabancıların hareketlerinin takibi ve İngiliz tüccarlarının korunması zarureti sarayda bir temsilcinin bulunmasını gerektiriyordu. Bundan başka Moskova'dan Polonya ve Smolensk üzerinden kara yoluyla gelecek ilk baharda ne çeşit ve kalitedeki malların gemilerle gönderilmesi, durumlarının Londra'daki şirket merkezine haber verilmeliydi. Bu haberler gizlilik derecesine göre çoğu zaman şifreli olmaktaydı. Anlaşıldığı üzere Moskova Şirketi ticari işlerinden başka Rusya ve İngiltere arasındaki

diplomatik ilişkilerde büyük bir yetki sahibi oldular. Ajanlara sık sık çarlarla ilgili önemli politik görevler yükletildi ve masrafları çoğu zaman şirket tarafından karşılandı.

1.1.5. Adam Olearius

Adam Olearius, Almanya'da Anholt Prenslüğünün bir kasabası olan Aschersleben'de 1603 tarihinde doğdu. Babası Adam Oelschlöger bir terziydi. Zeki ve öğrenmeye istekli genç Adam, ailesinin desteğini aldı. Ortaöğrenimini tamamladıktan sonra kendini felsefe, edebiyat, matematik, astronomi ve geometriye adanmıştı. Leipzig Üniversitesine girdi. 1627'de felsefe ustası unvanını aldı. Sonraki birkaç yıl boyunca fizik- astronomi konusunda incelemelerle meşgul oldu, sonuçları yayınlandı. Yetenek ve başarıları ilim çevresi arasında takdir edilerek Felsefe Fakültesinin asistanı ve mümtaz alim grubunun bir üyesi yapıldı. O zaman ki aydınlar arasındaki geleneğe uyarak Latin bir isim aldı- Olearius⁶.

Genç Olearius Saksonya'nın içine çekildiği 30 yıl savaşları zamanında Leipzig'de uzun müddet kalamadı ve bilimsel çalışmalarını tamamen terketmek zorunda kaldı. 1633'de Holstein Dükü Fredrick'in hizmetine girmesi için gönderdiği davetle zor bir vaziyetten kurtuldu. Olearius'un bir Rus romanı yazarının onu resmettiği gibi Marco Polo'nun şevkli bir okuyucusu idi fakat yabancı ülkelere seyahat konusunda gayretli olup olmadığını bilmiyoruz; fakat Dük'ün sefaret heyetinde planladığı gibi bilimsel bir misyonu emanet ettiği ehliyetli bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Olearius ilk yolculukta sekreter olarak heyete katılmış gösterdiği üstün hizmete karşılık ikincisinde müsteşarlık gibi bir görevde bulunmuştur.

Olearius'un elçilik heyetinde geçirdiği beş yıldan fazla süre sonraki tüm yaşamını etkiledi. 1638'de Dük'ün sarayına geri dönerek sonraki sekiz yılı toplamış olduğu zengin malzemeyi yayınlamak için hazırlık yapmakla meşgul oldu. 1647 ve ölüm yılı

⁶ Olearius çalışmalarındaki gayreti ve astronomi, coğrafya ve etnolojiye ilgisinden dolayı benzerlik gösterdiği eski bir Romalı bilim adamını hatırlatan bu lakap verilmiştir.

olan 1671 seneleri arasında vaktini diğerk baskıları düzenlemekle geçirdi. Fakat kitabının ilk baskısından önce 1634, 1636 ve 1639'da ziyaret etmiş olduğu Moskova sarayına bir seyahatte daha bulundu; konu hakkındaki bilgisinden dolayı Dük tarafından Çar Mikhail Feodorovich'e 1643'de bir mesaj taşımak için seçildi. Olearius'un kabiliyetinin farkında olan çar, 1639'da onu hizmetine almayı teklif etmiş ve 1643'de teklifini yinelemişti. Olearius teklifi hemen reddetmemişti, nedeni dükün sarayındaki mevkiinin şüpheli durumu belki de gerçek değerinden daha az kıymet veriliyor olmasıydı. Bununla birlikte Moskova'nın hizmetine girmeme kararı aldı, muhtemelen Holstein'deki kariyerinin tatmin edici ve gelecek kaygılarının büyük oranda azalması etkili olmuş olmalıdır. 1643'de Moskova'dan dönüşü üzerine sarayın matematikçi, kütüphaneci ve dükün müşaviri görevlerinde bulundu.

Rusya ve İran'a yaptığı seyahatlerden sonra Olearius Farsça çalışmalara özel bir alaka göstermiş, şair Saadi'nin Gülistan'ını tercüme etmiş ve arkasında basılmamış bir Farsça- Türkçe- Arapça sözlük bırakmıştır. Çağdaşı Hollandalı doğu bilimci Jacobus Golius onu Avrupa'daki en iyi Fars dil bilimcisi olarak addeder. Tüm bu başarılarıyla Olearius Holstein sarayındaki değeri artarak ölümüne kadar hizmet etti [Baron, 1967].

1.2. Güzergah

XV. ve XVII. Yüzyıllarda batılı seyyahlar tarafından gerçekleştirilen seyahatnamelerin değeriendirilebilmesi için ele alınanlar kronolojik bir sıraya konulduğunda Josafa Barbaro (1436-1452), Ambrosio Contarini (1473), Sigmund Freiherr von Herberstein (1516), Anthony Jenkinson (1557) ve Adam Olearius (1634) gelir. Yakından incelendiğinde birbirlerinden farklı zaman dilimlerinde İdil Boyu, Kara Deniz'in kuzey mıntıkası, Hazar Denizi çevresi ve Orta Asya hakkında bilgi verdikleri ortaya çıkar. Aralarındaki uzun zaman dilimlerinde bahsi geçen bu geniş coğrafyanın siyasi ve sosyal yapısı değışmiş, kimi zaman şehir ve kasabalar küçülmüş ve yok olmuş kimi zaman da köyler büyümüş ve yenileri ortaya çıkmıştır. Josaphat Barbaro'nun uzun bir süre ikamet ettiği ve hakkında ayrıntılı bilgi verdiği Kefe, Ambrosio Contarini'nin dönüş yolunda Osmanlıların eline geçtiğini öğrendiği gibi kimi zaman da el değıştirmiştir. Herberstein'in Tatarlara hediye şeklinde haraç verdiğini yazdığı Moskova Dükü, Anthony Jenkinson ve Adam Olearius döneminde güçlü devletlerin ticarî imtiyazlar alabilmek için şatafatlı elçilik heyetleriyle, hediyeler gönderdiği imparatorluk yolunda bir devlet konumuna gelmiştir. Benzer mekanlarda farklı zaman dilimlerinde bulunmaları gibi bahsi geçen topraklara geliş yolları ve burada takip ettikleri seyahat güzergahları çoğu zaman oldukça farklı olması yanında benzerlikler de mevcuttur.

1.2.1. Josafa Barbaro'nun Kırım ve Kafkasya'da Seyahatleri

Josafa Barbaro 1436 senesinde henüz 23 yaşında iken Şark'a ticaret yapmaya gitmiş ve 16 sene kalmıştı. Azak şehrinde kalıp Astrahan, Aral Gölü, Moğolistan ve Çin'e giden kervanların hareket noktasında ticaret hayatını sürdürmüştü. Şark'ta geçirdiği bu yıllarda Don nehri kıyılarına, Gürcistan'ın güney taraflarına, hatta Şirvan ve Dağıstan'a kadar uzanan seyahatler yapmıştı.

Barbaro'nun kendi ifadesiyle: 1436 yılında 16 yıl süren ve yalnız çalışmak için değil bir o kadar da merakla, tüm bu ülkeleri denizden olduğu kadar karadan da gezeceği Azak yolculuğuna başladım, dediği seyahatnamesinin "Burada, ben Venedik vatandaşı J.

Barbaro, şahsen Azak ve İran'a yapmış olduğum iki seyahat esnasında gördüğüm ve duyduğum konular, başlıyor" başlıklı bölümden çalışmamızda faydalanıldı. Onun gezip gördüğü ve seyahatnamesinde yer verdiği yerler arasında Tana (Azak), Incremin (İnkerman), Cherchiorde Caitacchi, Cherz (Kerş), Capha(Kefe), Soldaia (Suğdak), Cymbala (Menküp), Calamita (Kalamite), Sarsano, Citerchan (Astrahan), Tümen, Mingrelia (Dağıstan), Giorgiana (Gürcistan), Derbent, Bachu (Bakü), Cothatis (Kutais), Vathi, Seuastopoli, Zuchala, Sargathi, Cherchiorde, Grasni, Gotitalani, , Çerkez toprakları, Tiflis, Gori, ve Capri vardır.

1.2.2. Ambrogio Contarini'nin Kefe'den Tebriz'e Seyahati

Venedik senyörü tarafından Uzun Hasan'a elçi olarak gönderilen Ambrosio Contarini 23 Şubat 1473'te Venedik'ten ayrılmış, Polonya toprakları üzerinden geçerek Kefe'ye ulaşmıştı. 1474'ün 3 Haziran'ında Kefe'den kiraladığı bir tekneyle Karadeniz'deki zorlu yolculuktan sonra Dağıstan topraklarındaki Varti'ye ulaşan seyyah sonra Asso ve Fasso (Poti)'yu geçerek Cotochis (Kutais)'e ulaşmış burada geçiş izni ve rehber bulabilmek için Gürcistan topraklarının hakimi Pangrati ile görüşüp gerekli izni aldıktan sonra Gorides (Gori)'e ulaşmıştı. Derbent'e ulaşan seyyahımız burada karşılaştığı daha önce birlikte Fasso'ya seyahat etmiş olduğunu yazdığı Moskova Dükü'nün elçisi Marco Rosso ile yola devam etmiş, Hazar Denizi'ndeki yolculuktan sonra Astrahan'a ulaşmıştı. Kefe'nin Türklerin eline geçtiğini öğrenmesi üzerine istikametini kuzeye doğru çevirip Tatarların her yıl Moskova'ya düzenlediği ticaret kervanına katılarak ülkesine doğru yolculuğa devam etmişti.

Contarini, Astrahan ve Moskova arasındaki sahayı sonsuz bir çöl olarak tanımlar. Nehir boyunca ne bir duraklama noktası ne de erzak temin edilebilecek yerden bahseder. Yolculuğunun ayrıntılarından bazıları kendi cümleleriyle şöyledir: Yolumuz Volga'nın iki kolu arasındaydı fakat bahsettiğimiz imparator, babası Lordo'nun İmparatorluğunda bulunduğu gerçekte imparator ve bölgenin hakimi olduğu iddiasında bulunan yeğeni Kasım Han'la savaşta olduğu için tüm kervan oy birliğiyle nehrin diğer kıyısına geçmeyi ve Don ile Volga arasındaki en dar geçide kadar ilerlemeyi kararlaştırdı,

yaklaşık 5 günlük yolculukla tehlikenin dışına çıkılabileceği düşünöldü. Bu yüzden herkes mal ve erzakları nehri geçirebilecekleri için kullanılacak birkaç tekneye yerleştirdi. 17'sinde tüm gün dinlendik ve sonra kervanla Moskova'ya doğru çölü geçmek üzere yola çıktık, Rus ve Tatarlarla sayısı 300'e varan kervanımızın kumandasını elçi aldı. Yedekte Rusya'da satmak ve yemek için iki yüzden fazla at vardı. Kesinlikle iyi bir düzen içinde nehir yanından geceleri uyuyarak ve öğleyn dinlenmek suretiyle yol aldık.

Bozkırdaki bu uzun seyahatten sonra Rus topraklarına giren Contarini Moskova'daki dört aylık ikameti sırasında III. İvan'la da görüşmüş sonrasında 21 Ocak 1477'de Polonya ve Almanya üzerinden 10 Nisan'da ülkesi Venedik'e dönmüşür.

1.2.3. Sigismund von Herberstein'in Rusya Hakkında Verdiği Bilgiler

Sigismund Freiherr von Herberstein on altı yıl gibi uzun bir süre Rusya'da yaşamış ve Rus dilini bilmesi dolayısıyla kaynaklara ulaşma ve insanlarla iletişim konularında avantajları olan kayda değer bir şahsiyettir, çalışmamıza konu olan "Rusya Hakkında Notlar" adlı eseri hala üzerinde önemle durulan özellikle Rus tarihi ve kültürü konusunda ana kaynaklardan biridir. Herberstein eserinin bir bölümünü Tatarlara ayırmış onlar hakkında bilgiler vermiştir, ele aldığımız diğer seyyahlardan farklı olarak onların yaşadıkları topraklara gitmemiş Rus yıllıkları ve kendi deyimiyle güvenilir insanlardan duyduklarını nakletmiştir. Buna rağmen onun döneminin en muteber kaynaklarına ulaşabilmesi ve coğrafyacı, tüccar, gezgin gibi halktan insanlarla rahat iletişim kurabilmesi günümüze kayda değer bilgiler bırakmasına imkan vermiştir. Bundan dolayı her ne kadar bizzat gidip görmese de eserinde çeşitli Tatar kavimleri ve yaşadıkları bölgeler hakkında bilgiler vermektedir. Moskova'dan başlayarak, Nizhnii Novgorod, Sura kalesi ve aynı adı taşıyan nehir mıntıkasında yaşayan Çeremiş ve Mordvalar'a değinir. Ona göre Sura nehri Kazan Kralı ile Rus Prensinin topraklarını ayırır. Sura nehrinin Volga ile kesiştiği noktada kurulu Vasiligorod'dan sonra Moskova Prensinin Tatarların ikametına bıraktığını yazdığı Kasım'ı zikreder. Resan ve Columna

şehirleri ile bölgenin balık, meyve, bitki çeşitliliği, av hayvanları ve toprakların verimliliğinden bahseder.

Kazan şehri ve kalesini Volga nehrinin sol kıyısında ve Nizhnii Novgorod'dan 70 mil ötede olarak belirtir. Ayrıca Kazan'a uzakta olmayan bir mevkide Volga üzerindeki Gostinovosero yani Tüccarlar Adası'ndan da bahseder. Resan'dan yaklaşık 40 mil ötede çöle girmeden önce karşılaşılan Tula isimli şehirden bahseder. Bundan sonra mesafe mil veya verst gibi uzunluk ölçüleri ile değil günlerle hesaplandığını belirtir.

Herberstein İvan'ın büyük gölü, İvanosero isimli, 1500 verst genişliğindeki Avrupa'yı Asya'dan ayıran Kazan ve Astrahan krallıklarının arasında Volga'dan 6 veya 7 Alman mili mesafeden akan sonra güneydoğuya yönelen Palus Mœotis isimli bataklıklara ulaşan Don nehrinden bahseder. Bu nehrin kaynağına en yakın şehir Tula iken 3 mil yukarda önceden Tanas veya Tana olarak bilinen Azov yani bugünkü Azak şehridir. Prekop berzahından 5 gün uzaklıktadır ve Donco (Don)'dan Azov'a ulaşmak için tam 20 gün gerekmektedir. Azov'dan 4 gün uzaklıkta Tanais'in kıyısında diğer bir şehir olarak Archas'ı zikreder.

Herberstein, Taurica Chersonesus'un Tavrida yani Kırım yarımadası anlamına geldiğini söylemektedir. Burada Tavrida krallarının ikamet yeri olan Kırım şehri bulunur. Tüm berzah bir ada formunda 1,5 mil genişliğinde oyulmuştur, içinin oyuk olmasından ötürü Krimskii yerine krallar Prekopskii ismini kullanmışlardır. Slav dilinde Perekop "kazıp delinmiş" anlamına gelir. Orada Procopius isimli birinin hüküm sürdüğü söyleyen yazarın hata yaptığı açıktır. Bundan başka tüm Chersonesus küçük bir ormanla ikiye bölünmüştür ve Karadeniz'e bakan tarafta ünlü Kefe şehri bulunmaktadır. Ayrıca Volga'nın aşağısında Hazar Denizine komşu havalide Sibirya topraklarından akan Yayık nehri havalisinde yaşayan Nogaylar ve Saraycık şehriden bahseder. Saraycık Kazan'dan aşağı 10 günlük mesafede Astrahan şehri bulunmaktadır, bazıları şehri Citrahan olarak adlandırır.

"Rusya Üzerine Notlar" kitabının yazarı olan Herberstein'in Kafkasya hakkında verdiği bilgilerse genel hatlarıyla şöyledir: Karadeniz ve Palus Mœotis civarında güneybatıya

doğru Aphgasi halkına varıldığını bahsi geçen bataklıklara (Palus Mœotis) dağlık bölgede dökülen Cupa nehri kıyılarında yerleşmiş Circassian veya Ciki halkı yerleşiktir, buradan geçen Merula nehri Karadeniz'e dökülür. Cupa nehrinin ötesi Mengreliadır ki burada Eraclea nehri akar ve sonra bazılarının Colchis olduğunu düşündüğü Cotatis (Kutais) gelir. O, Dnieper'in ağzında bir kale şehir Otchakov (Ochakov)'dan bahseder, Circass kasabasından 40 mil ötededir. Otchakov'dan Thira'nın ağzı yakınlarındaki Alba (eskiden Moncastro, sonradan Akkerman)'ya 14 millik bir mesafe vardır. Ayrıca Circass'ın ötesinde Dniepr boyunca yukarı 7 millik mesafe çıkıldığında Cainov kasabasının bulunduğunu yazar.

1.2.4. Anthony Jenkinson'un Moskova'dan Buhara'ya Seyahati

Sıra aralarında 60 yıldan fazla bir zaman olsa da büyük oranda benzer güzergahları takip ederek özellikle dönem farkı göz önüne alındığında verdikleri bilgilerin karşılaştırılması bölgedeki değişimlerin gözler önüne serilmesi bakımından ilgi çekici olacak olan Anthony Jenkinson ve Adam Olearius'a geldik. Anthony Jenkinson İngiltere'den İskandinavya'yı dolaşıp Beyaz Deniz vasıtasıyla Rus topraklarına ulaşmış Moskova varmıştı. 23 Nisan 1558'de Jenkinson çarın tavsiye mektuplarıyla birlikte Moskova'dan nerdeyse Çin sınırlarına uzanan tehlikeli yolculuğuna başladı. Ona daha önce Rusya'da bulunmuş Chancellor'un 1553'teki ilk seyahatine Stephan Burrough'un 1556'daki "Searc Thrift" seyahatlerine katılmış olan Richard ve Robert Johnson eşlik ediyordu. Jenkinson yanına İngiliz arkadaşlarından başka Tatar bir "tolmatch" veya tercüman olarak dilleri Tatar diliyle benzeşen Türkistan'daki kavimlerle iletişim kurabilmeyi amaçlamıştı.

Yolculuğuna Oka nehri üzerinde devam eden Jenkinson Riazan, Kasım ve Murom şehirlerini on bir günde geçtikten sonra Nizni Novgorod'a ulaşmıştı. Burada yeni tayin edilen Astrahan valisinin yetişmesi ve birlikte yola devam edebilmek için sekiz günlük mola verildi. Yeni valinin yanında asker ve mühimmatla yüklü beş yüz kayık vardı. Bu şekilde nehir boyundaki çeşitli tehlikelere karşı güvenli seyahat edebilmeleri mümkün olabildi. Seyyahımız 29 Mayıs'ta yeniden imar edilmekte olan Kazan şehrine vardı.

Ağaçtan istihkamlar yıkılıyor yerine taştan duvarlar yapılıyordu ki görünüşleri Jenkinson üzerinde iyi bir tesir bırakmıştı. Jenkinson bu şehri ziyaret eden ilk İngiliz'di, on beş gün kaldığı şehirden 13 Haziran'da ayrıldı. Sonraki gün Kama'nın ağzından geçerek Volga Nehri'nin aşağısına doğru Nogaylarla meskun toprakların yanından yolculuğuna devam etti.

14 Temmuz'da Astrahan'a ulaştı, aynı gün bu yeni şehrin beş mil yukarısındaki eski mevkisini geçmişti. Seyyahımız Astrahan'ı acınacak vaziyette bulmuştu; şiddetli bir veba salgını sonrasında kıtlık baş göstermiş, gömülememiş Nogayların cesetlerinin şehrin etrafında büyük yığınlar oluşturduğunu hayatta kalanların çoğunun da köle olmayı istediklerini anlatır. Jenkinson anne ve babalarından bir parça ekmek karşılığında bin köle satın alabileceğini söylüyor ve ticari maldan ziyade erzaka ihtiyacı olduğu için onları satın almasının mümkün olmadığını yazıyordu. Bununla birlikte seyyahımızın "Asra Soltana" isimli bir Tatar kızının sahibi görüldüğünü ve döndükten sonra bu köleyi kraliçeye hediye ettiğini kaynaklar bize haber vermektedir. Astrahan o günlerde Rusya'nın Hazar Denizi'ne doğru topraklarının en son noktasıydı. Burada artık çarın otoritesi sona ermekte ve yolun geri kalanında Jenkinson ve kafilesi kendi kaynaklarına güvenmek zorundaydılar. Bir gemi alıp gerekli mühimmat ve erzakı temin ettikten sonra üç İngiliz yanlarındaki birkaç Tatar ve İranlıyla birlikte 6 Ağustos'ta yolculuklarına başladılar. Girift Volga deltasındaki zorlu yolculuklarından sonra 10 Ağustos'ta Hazar Denizi'ne girdiler. Böylelikle bu iç denize giren ve havzasında tetkik ve araştırma yapan ilk İngilizler oldular.

İbni Batuta ve başka birkaç ortaçağ seyyahının da ziyaret ettiği Yayık (sonradan Ural) Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerdeki Saraycık'ı geçip Yayık Nehri ağzında demirledikleri zaman, bu sırada seyyahımız son derece hastaydı, gemilerine kafirleri aramak için gelen otuz kişinin bulunduğu bir haydut çetesinin eline düşmek gibi büyük bir tehlikeyle karşılaştılar. Bereket versin ki gemideki bir Tatar mollanın haydutları çekilip gitmeleri için ikna etmesiyle bu tehlikeyi atlattılar. Buradan itibaren bir süre kıyıyı gözden kaybetmeden yola devam ettikten sonra güneye, daha derin sulara girdiler, Mertvi Kutluk Körfezi'nin geniş fakat sık sularını geçtikten sonra Mangışlak Yarımadası'nın kuzey kıyılarına yaklaştılar. Burada bir fırtınaya yakalandılar ve fırtına

onları biraz sürüklemiş ama güven içinde Mangışlak'a adım atabilmişlerdi. Astrahan'dan ayrıldıktan bir ay sonra Vezir'e doğru yola çıkmışlardı.

14 Eylül'de bin develik bir kervanla yola çıktılar. Beş günlük bir seyahatten sonra Hive Hanı Hacim Han'ın kardeşi, hakimiyeti Mangışlak'a kadar uzanan Timur Sultan'ın topraklarına geldiler. Çölde yirmi günlük zorlu yolculuktan sonra Jenkinson'un Sellizure olarak isimlendirdiği Hive Hanlığı'nın, Harezm'in o dönemdeki başkenti olan Vezir şehrine vardılar. O dönemdeki Hive Hanı olan Hacim Han'a takdim edilen Jenkinson ikinci görüşmede Rusya İmparatoru ve ticaret konusunda sorulan sorulara cevap vermişti.

Ekim'in 14'ünde Jenkinson ve kafilesi Vezir'den ayrıldı ki burası Amu Derya'nın sularının iyice azaldığı bu dönemde oldukça tenhalaşmıştı. Yolculuklarının ikinci gününde eski bir şehir olan Ürgenç'e ulaşmışlardı. Şehir Jenkinson'un varışından kısa bir süre önce Hacim Han'ın eline geçmiş ve bölgede devam eden savaşlarda sık sık el değiştirdiği için şehri seyyahımız harabe şeklinde bulur. Ürgenç şehrinin kalıntıları bir Rus seyyahı olan Baron Kaulbars tarafından da görülmüştü. Ürgenç'te bir ay kalan Jenkinson savaşlarda halkı iyice yıpranan şehirde ticareti geri kalmış buldu.

Jenkinson ve kafilesi 7 Aralık'ta Hacim Han'ın kardeşi, muhtemelen Süleyman, tarafından vergisi toplanan Kat'a geçti. Burası ile Buhara arasındaki çölde kervanları haydutlar tarafından saldırıya uğradı fakat kervandaki İngilizlerin ateşli silahlarını da kullandığı inatçı bir mukavemet karşısında aralarında anlaşma yapılmıştı.

Karşılaştıkları tehlikeler, katlandıkları erzak ve su sıkıntısından sonra kervan güven içinde 23 Aralık 1558'de Buhara'ya ulaştı. Polo kardeşlerin bu şehri ziyaret etmelerinin ve Çin'e doğru yolculuklarına devam etmelerinin üzerinden üç yüzyıl geçmişti. Onlar gibi Jenkinson'da Çin'e doğru yolculuğunu sürdürmek konusunda istekliydi fakat artık şartlar çok farklıydı. Polo'nun "Büyük Kağan" Kubilay'ı Moğolistan'dan Hazar Denizi'ne uzanan geniş bir alanda tartışmasız otorite sahibiydi ve topraklarına batıdan gelen yabancıları memnuniyetle kabul ediyordu. Onun gücü ve halefleri artık toprağa

karışmışlardı ve ülkesi Kalmuk ve Kırgız istilaları ve Özbek hanlarının hakimiyet mücadeleleriyle karışıklık ve anarşi içine düşmüşlerdi.

Çin istikametinde yolculuğunun devamını imkansız bulan Jenkinson, Buhara'da üç buçuk ay kaldıktan sonra geldiği yoldan dönmeye karar verdi. Bu süre zarfında Türkistan halkı arasında aziz bir hatıra olan Amu Derya Nehri havalisi ve Buhara'nın yöneticisi ünlü Abdullah Han ile de yakın irtibatta bulunmuştu. Her ne kadar uğradığı haydut saldırısını öğrenmesi üzerine hemen bunların yakalanması konusunda girişimde bulunup seyyahımızı etkilese de Jenkinson'un onun hakkındaki intibası büsbütün olumlu değildir, nedeniye ona borçlarını ödemediği sefere çıkmış olmasıydı. Bununla beraber borçlarının bir kısmını tahsil edebildiği ve yola çıkmasına müsaade edildiği için kendisini şanslı hissettiğini belirtir.

Jenkinson, Buhara'dan 8 Mart 1559'da altı yüz devenin bulunduğu bir kervanla ayrılır. On yedi günde çölü geçip aynı ayın yirmi beşinde Ürgenç'e ulaşır. Artık yanında Buhara Hanı ve sultanların Rus İmparatoru'na gönderdiği iki elçi de vardır. Ürgenç'te han tarafından dört yeni elçi daha kafileye katılır, Jenkinson onlara Rusya'da iyi muamele görmeleri ve sağ salim geri dönebilmelerinin teminini üstlenmişti.

23 Nisan'da bir kez daha Hazar Denizi kıyısında idiler. Arkada bıraktıkları gemilerini çapa ve palamarları olmaksızın yüzemeyecek bir vaziyette buldular. Bu eksiklikleri gidermek için çalışmaya koyuldular ve yanlarında getirdikleri kendir ve kenevirden halat, pamuklu kumaştan yelken ve araba tekerleğinden çapa yaptılar, imkanları ölçüsünde hazırlıklarını tamamlayıp yola çıktılar. Üç İngiliz, altı elçi, ve yirmi beş Rus köle- bu köleler sonradan Jenkinson tarafından özgürlüklerine kavuşturulacaklardı, olduğu halde yola çıktılar. 28 Mayıs'ta Astrahan'a ulaşan kafil 10 Haziran'a kadar burada kalarak gerekli hazırlıkları tamamladıktan ve yüz kişilik silahlı bir birlik refakatinde sonra Volga nehri yoluyla bu sefer akıntıya karşı olmak üzere yola çıktılar. Astrahan'dan Kazan'a ulaşması altı haftalarını aldı seyyahın bu süre zarfında iki şehir arasında yerleşim yeri olmadığı için erzak temini konusunda çektikleri sıkıntıları dile getirir. 7 Ağustos'ta Kazan'dan ayrıldılar ve su yoluyla Moskova'ya doğru yol aldılar ve şehre 2 Eylül'de bir yıl, beş ay ve dokuz gün sonra ulaştılar.

Jenkinson ar tarafından kabul edildiğinde yanında bir yak kuyruğu ve Tatar davulundan ibaret hediyeleri ile altı elçi ve kölelikten azat edilmiş yirmi beş Rus vardı. ar tarafından iyi kabul edilen ve ikram gören Jenkinson şirket ile ilgili işlerle ilgilenmek için 17 şubat'a kadar burada kaldıktan sonra yola çıkıp Vologda ve Kolmogori güzergahını takip edip ülkesine döndü. [<http://depts.washington.edu/uwch/silkroad/texts/pegol.html>]

1.2.5. Adam Olearius'un Moskova'dan Astrahan'a Seyahati

1634'te Moskova'ya Rusya ve İran'la ticari ilişkilerini geliştirmek isteyen Holstein Dükü III. Frederick tarafından gönderilen elçilik heyeti [Baron, 1967: 5), pasaport işlemlerinin halledilmesi ve Rodian Matveevich [Gorbatov] isimli bir pristavin tayini ile 30 Haziran'da Moskova'dan ayrıldılar. Moskova'dan başlayıp Volga nehri boyunca uzanan bu zorlu yolculuğa çıkan Holstein Heyeti elçiler Crusius, Brüggemann, sekreter Olearius, mirahor Von Mandelslo ve Rusça tercümanı Hans Argenbeck'ten müteşekkildi.

Coğrafya ve astronomi ilimleriyle ilgilenen seyyah ziyaret ettiği yerlerin aralarındaki mesafeler ve koordinatları ayrıntılı şekilde verir.¹ Temmuz'da Dvorianinova adlı Moskova'dan 80 verst uzaklıktaki Moskova nehrinin sol yakasındaki malikane, 2 Temmuz'da Bobrenev Manastırı ve köyüne aynı günün akşamı Kolomna'ya ulaştılar. Kolomno'dan 3 verst uzaklıkta Moskova nehrinin güneyden akan Oka nehrine geçtiler. Sonra Golutvin- Sergievskii Manastırına 3 Temmuzda Dedinova, Omut, Sel'tso, Morozo köylerini geçtiler. 4' nde Pereiaslavl kasabası, 5'inde Riazan ve oradan çok uzakta olmayan birkaç küçük manastır ve köyü geçtiler, bazıları şunlardı: Oblozhitskii Manastırı, Lipovye Isady, Muratovo, Kalinino ve Shilko. 6'sında ise Terekhin Manastırı, Tyrinsko, Svinchus ve Kapanovo'yı geçtiklerini yazar.

7 Temmuz'da da bir Tatar kasabası olarak adlandırdığı Kasimovgorod yani Kasım'a ulaştılar. Sonraki gün Pochinok Tatarskii, Per'evo köyü, Brod, Sateevo, Andreionov Pustyn Manastırı ve Rusbonor'a vardılar.

9 Temmuz'da Vaskresenie, Liakhi isimli köy, Prechistaia Riazan Manastırı ve Murom kasabasına geldiler. Olearius buradan itibaren hepsinin Büyük Prense bağlı olarak belirttiği Mordvin Tatarlarının yerleşim yerlerinin başladığını yazar.

10'unda Pavlovo köyüne 11'inde Izbylets, Troitsa, Dudin Manastırı ve Novinki gibi köyleri geçtiler. Akşama doğru Nizhnii Novgorod isimli şehre ulaştılar. Önce şehre girmeyip onlar için inşa edilmiş olan Friedrich ismini taşıyan gemiye gittiler. Volga nehrindeki gizli kum setti ve sığıklar gibi olumsuzluklara tedbirler alınarak yolculuğa elverişli şekilde inşa edilen bu geminin ayrıca nehir boyunda karşılaşılabilecekleri Kozaklar ve diğer eşkıyalara karşı kendilerini savunmak üzere her çeşit barut ve mermi, metal ve taş atmak için toplar ve başka silahlarla donatıldığını yazar. Gemiden başka yine Volga üzerinde seyahat için inşa edilmiş ve donatılmış bir rondo flok yelkenliye de sahiptiler.

Olearius ve yanındakiler Temmuz sonuna değin kaldıkları Nizhnii'den nehrin su seviyesinin hızla düşmeye başlaması üzerine yola çıkış tarihlerini öne aldılar. Ziyaret ettikleri yerlerin koordinatları, mesafeler ve çeşitli özelliklerinden bahseden Olearius coğrafyacı tarafını belli ederek Volga hakkında bilgiler verir. Nizhnii'den erken ayrılışlarının nedeni olan nehirdeki akıntılar ve bunların yol açabileceği tehlikeler konusunda şunları yazar: Gemiler veya büyük tekneler Volga üzerinden Astrahan'a seyahat edebilmek için nehrin yükseldiği ve su taşmasının gerçekleştiği Mayıs veya Haziran ayına kadar bekler ki bu kuzeyden akan nehirlerin sularını bol bol döktüğü dönemdir. O zaman tekneler sadece sığıkların üzerinden güvenle geçmekle kalmaz aynı zamanda derinde suyun altında uzanan adaları aşabilir. Tesadüfen tekneler gece geçtikleri bu tip adalar üzerinden [sabah] suların ani düşmesiyle karaya oturabilirler. Volga üzerinde birkaç yerde bu şekilde karaya vurup çürümüş teknelerle karşılaştık.

Gemi hazırlanıp erzaklarla doldurulduktan ve yolu göstermesi için bir kaptan temin edildikten sonra 30 Temmuz'da Holstein Heyeti tekrar yola koyulur. Buradan itibaren karaya oturma, çapaların kaybolması fırtınalar gibi değişik şanssızlıklara uğradılar. Bu arada yolculuk boyunca Kozaklara karşı tedbir olarak bir nöbet sistemi oluşturuldu. Güvenliğe o denli önem veriliyordu ki zaman zaman "Kozaklar!" diye bağırılarak verilen sahte alarmlarla mürettebat ve askerlerin rehavete kapılıp gevşememeleri ve tehlike anları için hazırladıkları tertibatın işleyip işlemediği kontrol ediliyordu.

Olearius, Nizhnii'den sonra Maza, Kremenki, Barmina isimli birkaç küçük köy Vasiligorod isimli bir kasabadan başka geçtikleri yerlerdeki ada ve sığılıklarının isimlerini verir. Vasiligorod'la Kazan arasındaki havalide Çeremiş Tatarlarının yaşadığından bahseder. Çeremişlerin yaşayış ve inanışlarından ayrıntılı şekilde tasvir eden seyyahımız 8 Ağustos'ta kendilerini streltsi dolu bir tekneyle koruyan voyvodadan bahsettiği Çeboksarı'ya ulaşırlar. Daha sonra Sundry köyü, Kokshanaia kasabası, Viazovka köyü ve Sviizhsk'a varırlar, buradan 20 verst sonra Kazan'a ulaşan Holstein Heyeti'nin Kazan'a ulaşmaları yolculuklarında yeni bir dönüm noktasıdır.

Olearius'un ifadesiyle Kazan'dan sonra Kozaklar ve eşkıyaların varlığı yani güvenlik probleminde otürü pek az yerleşim yeri ve nüfus mevcuttur. Seyyahımızın karşılaştığı Saratov, Tsaritsyn ve Cherny Iar gibi kasabalar da Kozaklara karşı yolun güvenliğinin sağlanması için sonradan kurulmuş streltsi dolu tahkimli kalelerdir. İlerleyen tarihlerde özellikle Saratov ve Tsaritsin'in Rusların bölgede hakimiyetinin yayılması ve ticaretin olumlu etkisi üzerine büyüyüp geliştikleri görülür.

15 Eylül'de Astrahan'a ulaşan Holstein elçilik heyeti ve Olearius buradan sonra Hazar Denizi'nde yolculuklarına devam ederek Holstein Dükü III. Frederick namına İran şahıyla irtibat kurabilmek için yollarına devam etmişlerdi. Fakat buradan itibaren çalışmamızın sınırlarından çıktıklarında seyahatlerinin geri kalanı ele alınmamıştır.

Olearius'un Moskova ve Astrahan arasında seyahati ve gördükleri sadece güzergah bakımından Jenkinson'un kiyle benzerlik gösterir; çünkü Jenkinson'un bahsi geçen bu coğrafyadan geçtiği dönemde Moskova Devleti bu toprakları daha yeni ele geçirmişti ve

ancak sonraki yıllarda yeni köy, kaleli kasaba ve şehirlerle iskanı devam etmekteydi. Fakat bunca zaman geçmesine rağmen hala Kozaklar gibi çapulcu toplulukların varlığı aslında Rusya'nın İdil boyunda tam güvenlik ve asayişi sağlayamadığının bir deliliydi. Fakat eski Kasım Hanlığının merkezi Kasım şehrinde görünüşte idare Kasım hanları soyundan gelen – çocuk yaştaki – bir kişinin idaresinde olmasına rağmen Moskova hükümetinin burada görevlendirdiği voyvodanın geniş yetkileri ve hatta Olearius ve yanındaki elçilik heyetiyle ilişkilerinde tahdit koyabilmesi ne kadar güçsüz olurlarsa olsunlar Tatarları herhangi bir dış güçle temasını engelleyici ve isyanlara karşı önlem alan tavrı Moskova'nın bölgedeki politikasını belli eder. Jenkinson'un Kazan'ı ziyaretleri esnasında şehri gezmemesi kalenin IV. İvan tarafından ağaçtan istihkamlarının yıktırılarak yeniden taştan inşa ettirdiği şeklinde harici unsurlardan bahsetmesi Olearius'un verdiği bilgilerle karşılaştıramamamız açısından üzüntü vericidir. Kasım ve Kazan'da olduğu gibi Astrahan'da da Tatar ve Nogaylara karşı takip edilen strateji yukarda bahsi geçen Rus politikasıyla benzerlik gösterir.

2. ŞEHİR

2.1. Kasım

Anthony Jenkinson Moskova'dan başladığı yolculuğu esnasında Volga nehri kıyısındaki Kasım⁷ şehrine uğramış ve sadece Rus İmparatoruna tabi olan Utzar Zagoline yani Şah Ali'nin yönetimi altında olduğundan bahsetmiştir. Adam Olearius ise küçük bir Tatar kasabası olarak nitelediği Kasım'ın eskiden Kasım Hanlığına bağlı olduğunu söyler. Eski taş bir binada annesi ve büyük babasıyla yaşayan genç Tatar prensi Res- kichi, Olearius'un burada bulunduğu dönem göz önüne alındığında Seyid Burhan [Devlet, 1996 : 579] olmalıdır. Büyükbaba birkaç yıl önce büyük prens boyunu eğmiş ve kasabanın desteğinden ötürü ona verildiğini, ilk defa Müslüman ibadethanesiyle burada karşılaştığını anlatır. Sonra şöyle devam eder büyük prens, genç lorda Rus dinini kabul eder ve vaftiz olursa kızını ona vermeyi teklif etmiş, bununla birlikte o henüz çok genç olduğu⁸ fakat olgunlaştığı ve irfan sahibi olduğunda cevaplayacağını söylemişti.

Genç Kasım hanıyla irtibatını Olearius şu cümlelerle tasvir eder: Elçilerimiz ona saygılarını ve bir pound ağırlığında tütün ile bir şişe Fransız brendisi göndermişti. Buna son derece memnun olan genç Tatar prensi, selamları ile samimi teşekkürlerini ve evinde ağırlamaktan memnun olacağı elçileri ağırlayamadığı için özürlerini göndermişti. Bunun nedeni Olearius; onun yabancılarla irtibat kurmasına müsaade etmeyen voyvodanın hoşuna gitmeyecek olmasıydı şeklinde açıklar. Bundan başka yabancıların Rus hakimiyetindeki gayri Rus ahalinin yerleşik olduğu kalelerdeki savunma hatlarının öğrenilmemesi arzusu da [Burton, 1993: 52] önemli bir faktördür. Anlatısına devam eden Olearius, hizmetçileri arasındaki Tatarların da, ancak Farsça tercümanı ile konuşabildiklerini elçilere hediye olarak çeşitli erzaklar, iki koyun, içinde bal likörü ve bira bulunan küçük fiçiler, votka, buz parçaları, ekşitilmiş süt, kaymak ve genç prensin annesinin kendi elleriyle hazırladığını söylediği taze tereyağı gönderdiğini

⁷ Anthony Jenkinson seyahatnamesinde bu şehri Cassim şeklinde zikrederken Olearius Rusça söyleyişe daha yakın bir şekilde Casimovgorod olarak bahseder; Kasım sözü Kasım Hanlığının kurucusundan gelmektedir, gorog ise Rusça'da şehir manasındadır.

⁸ Olearius o zaman sadece 12 yaşında olduğunu yazar.

yazar. Bahsi geçen Seyid Burhan'ın annesi onun ölümünden sonra Kasım tahtına resmen geçen Arslan Han'ın zevcesi ve Seyid Burhan'ın annesi Fatma Sultan Bike'den (1679-1681) başkası değildi. Fakat bu bir hanlık olmaktan ziyade, han sülalesinin son mümessiline gösterilen bir nezaketten ibaret olduğunu [Arat, 1997: 385] kaynaklar ve sonraki gelişmeler göstermektedir.

2.2. Çeboksarı

Anthony Jenkinson'un seyahatnamesinde "yolculuğumuzun 25 Mayıs gününde Vasiligorod'dan 16 fersah ötedeki Sabowshare adı verilen başka bir kaleye geldik onu sağ tarafımızda bıraktık" dediği şehir günümüz Çuvaşistan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti Çeboksarıdır. Volga nehrinin sağ tarafında Kazan'dan 80 mil ötededir. Bazı araştırmacılar Shabkmar isimli şefin ismini ebedileştirmek için, halk arasında halen kullanılan, Şubaşkar ismi verilen şehir kaynaklarda ilk kez 1371'de Prens Dimitri Joannovitch'in Mamay'ın ordasına gittiğinde geçtiğini not düşmüşlerdir. Ayrıca sonraki iki yüzyıl boyunca isminin geçmediğini Kazan'ın düşmesinden sonra streltsi⁹ yerleştirilerek tahkim edildiği yerler arasında Çeboksarı isminin geçtiğini belirtirler. Fakat İstoriya Radnogo Kraya (Anayurdun Tarihi) adlı eserde Çuvaş halkı ve Çeboksarı hakkında yayınlanan letopislere¹⁰ göre Çeboksarı kaynaklarda ilk defa 1469 ilkbaharında Büyük Knez (III. İvan)'ın Kazan üzerine ilk büyük seferi sırasında, Novgorod'dan altmış gemiyle yola çıkan Rus askerlerinin ikinci geceyi Çeboksarı isimli bir şehirde geçirdiklerinden bahseder [İstoriya Radnogo Kraya, 1993: 49]. Anlatısına devam eden Jenkinson, bu topraklarda Mordovit adı verilen animist yerliler yaşadığını ve Rus imparatorunun hakimiyetine girdiklerini yazar; onların çoğunun Hristiyanlaştırılmış fakat ormanda vahşi doğada, kasaba ve yerleşim yeri olmaksızın yaşamaktadırlar diyerek bölgede yaşayan halklar hakkında da kısa da olsa bilgi verir [Jenkinson,I, 1886].

Adam Olearius ise bu şehir hakkında şunları yazar: Akşama doğru Çeboksarı kasabasına ulaştık, önceki gün karşılaştığımız yerleşim yerinden 40 verstlik

⁹ Okçular, daha sonraki dönemlerde tüfekçiler manasını kazanmıştır.

¹⁰ Rus vakayinameleri

mesafedeydi. Bu kasaba, önceki ikisindeki gibi, ağaçtan inşa edilmiş fakat mevkisi ve evlerin kalitesi itibariyle onlardan çok daha cazipti. Varışımızdan önce, uzaktan bizim büyük gemimizi yörenin sakinleri gördükleri zaman ne yapmaları gerektiğini bilemediler. Bu yüzden voyvoda kasabadan 3 verst ötedeki Mokrits Adası yakınında bizi karşılamak üzere ve hangi milletten olduğumuzu görmek için streltsi dolu bir tekne gönderdi. Askerler geminin biraz ötesinde dolaştıktan sonra hızlıca kasabaya geri döndüler. Pasaportumuzu kasabada gösterirken yaşlı genç üç yüz insan bizi görmek için kıyıya koştu. Olearius, iç kısımlarda olmasa bile, burada Volga'ya kıyısı olan şehirlerde olduğu gibi bir voyvoda yönetiminde düzenli epeyce Rus askerine sahip olduğunu ve böylelikle Tatarlardan ele geçirilen bu yerlerde çıkabilecek bir ayaklanmada ordu kolaylıkla bir araya gelerek onları boyun eğdirebilir yazar [Olearius, 1967: 301]. Olearius'un sözlerinden bu dönemde Moskova'nın gayri Rus halklar konusunda taşıdığı endişe ve aldığı tedbirleri görmek mümkündür.

2.3. Kazan

İdil boyunca devam eden yolculuklarında değişik şehirlerden haberler veren ama özellikle Türk Tarihi içinde dönüm noktalarından birini ifade eden Kazan şehrine sıra geldi. Şehir hakkında bizzat görmeyip duyduklarını kaleme aldığı anlaşılan seyyahımız Barbaro, İdil¹¹ nehri kıyısında bulunan Moskova'ya beş günlük mesafedeki Kazan'ın kuzey ve kuzeydoğudan çoğu putlara tapan Tatarların egemenliğindeki topraklardan gelen kürklerin buradan Moskova'ya ve oradan da Polonya, Prusya ve Flanders'e gönderildiği iyi bir ticaret merkezi olduğunu yazmaktadır. Ayrıca bu şehrin isminin cawldron (kazan) anlamına gelmekte olduğunu da belirtir.

Yine Kazan'ı ziyaret etmediği halde “kaynaklardan ve güvenilir kişilerden öğrendiklerimi yazdım” diyen Herberstein ise Kazan ve Kazan Hanlığı hakkında şu bilgileri verir, “ Kazan krallığı, aynı adı taşıyan kale ve şehriyle, Nijniy Novgorod'un aşağı taraflarında yaklaşık 70 mil ötededir. Bu bölgenin kralı 30 bin kişilik bir ordu çıkarabilir, bilhassa yaya askerler, onların arasında Çeremişler (Czeremissi) ve Çuvaşlar

¹¹ Barbaro'nun ifadesiyle Ledil.

(Czubashci) en yetenekli okçulardır. Söylediklerine göre Çuvaşlar gemicilik sanatında uzmandırlar. Kazan şehri başlıca olarak Viatka kalesinden 60 Alman mili uzaklıktadır. Bu Tatarlar geri kalanından daha medenidirler, toprakları verimli olduğu kadar, evlerde yaşar ve ticaretin çeşitli dallarıyla ilgilenirler. Fakat Moskova Prensi Vasiley zor olmayan bir şekilde onların krallarını nüfuzu altına aldı ki Moskova'dan Volga'ya dökülen nehirlerin sadece uygun pozisyonu değil aynı zamanda ticari ilişkilerden dolayı da onsuz yapamazlardı.”

Kazan 1552' de Kazan' ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamış olan Prens Kourbsky'nin şehre Rus ordusunun ilk defa girdiği sıradaki vaziyetini anlattığı tasvirine burada yer vermek faydalı olacaktır; Rus ordusunun şehre girmesi üzerine her çeşit erzağı bollukla bulduğunu, tahılların hayret verecek miktarda ve çeşitte olduğunu; sebze, meyve ve en nadide bitkilerin yetiştiriciliğinin ve tüm zenginlik kaynaklarının olduğunu özellikle değerli kürklere sahip kakım, sincap, samur gibi hayvanların etrafındaki geniş ormanlarda bol bol bulunduğunu nakleder. Övgülerini güneşin altında daha zengin ve verimli başka bir ülke olmadığını yazarak son verir.

Kazan şehrinin mevkisi konusundaki Prens Kourbsky'nin verdiği bilgiler şunlardır: Kazan şehrine yaklaştığımız zaman mevkisinin güçlü olduğunu gördük. Doğu yönünde Kazanka nehri akar, batı tarafında ise bataklığa benzer şekilde bulanık Boulac ırmağı kalenin köşesindeki Kazanka nehrine dökülür. Bu ırmak hayli geniş olan Kaban adı verilen , şehirden yaklaşık yarım verst ötedeki gölden doğar. Kalenin çevresini saran derin bir kale hendeğine varan Boulac nehri “Paganoye Ozer” veya “Kırlı Göl” isimli Kazanka'dan çok uzak olmayan durgun sulu bir havuzda son bulur. Bu nehrin kıyılarında bir dağ yükselir o kadar yüksektir ki çıplak gözle ölçülemez. Üzerinde hanların sarayları, şehri, muhteşem camiler inşa edilmiş ve Kazan hükümdarlarının mezarları bulunmaktadır. Bu mezarlardan beşini gördüm.” [Turnerelli, 1854a: 152, 153).

Prens Kourbsky'nin şehrin 1552'deki mevkisi ve vaziyetini tasvir eder fakat Rus idaresi altında bazı değişikliklere uğramış, Kourbsky'nin muhteşem olarak tasvir ettiği camiler IV. İvan'ın emriyle yerle bir edilir, aynı şekilde Tatarlar şehirden sürülmüş öyle ki

yaklaşık 40 yıl atalarının başkentinde bu milletin tek bir ferdi bile görünmemiştir [Turnerelli, 1854a].

Volga nehri boyunca seyahati esnasında şehre uğrayan Anthony Jenkinson ise şunları yazmaktadır: “ Kazan, Rus veya Tatar tarzında yüksek bir tepe üzerine yerleşmiş güçlü kalesiyle oldukça büyük bir kasabadır. Etrafı ağaç ve topraktan duvarla çevrili imiş fakat şimdiki Rus imparatoru eski duvarların yıkılması ve yeniden kesme taşla inşası emrini vermiş. Şehir büyük bir zenginlik ve bolluk içinde imiş, Tatarların krallığı olmuş ve savaşlarda Ruslara başka hiçbir milletin vermediği zararı vermiş. Fakat bu Rus imparatoru tarafından ele geçirilmiş, bunun üzerinden 9 yıl geçmiş bulunuyor (aslında 1552) ve o dönemde çok genç olan kralı¹² ele geçirmiş, vaftiz etmiş ve sarayında bahsi geçen Kazan’ın kralı olmuş başka iki prensi birlikte yetiştirmişler ki onlardan her biri hakimiyet dönemlerinde tabileri içindeki tehlikeli iç mücadelelerde bahsi geçen imparatora birkaç kez gelmiş ve bağlılıklarını bildirmişler bu sebepten şimdi Rus sarayında bahsi geçen Kazan’ın hakimi olmuş üç prens vardır ki imparatorun büyük saygı görmektedirler ” [Jenkinson, I, 1886: 48- 50] diyerek şehirle ilgili verdiği bilgilere son verir.

Anthony Jenkinson gibi İdil nehri boyunca yolculuk yapan Adam Olearius Kazan şehri ve havalisi hakkında XVII. yüzyılda şunları yazar, “Burasıyla [Sviazhsk] Kazan arasında 20 verst vardı, sağımızda uzanan tebeşir gibi beyaz kum tepeliklerinin yanından yol aldık. Akşama doğru Kazan’ a ulaştık ve demir attık. Burada Moskova’dan bizden birkaç gün önce ayrılmış olan İran ve Çerkez kervanlarına tesadüf ettik. Onlarla birlikte Moskova’da elçi olarak bulunmuş İranlı bir tüccar da vardı. Aynı zamanda Terki’den Musal isimli bir Çerkez Tatar prensi de bulunmaktaydı ki erkek kardeşinin ölümü üzerine feodal idareyi büyük prensten almıştı.

Kazan şehri Volga’nın sol tarafında, kıyıdan 7 fersah, küçük bir tepe üzerindeki düzlük bir arazide uzanır. Etrafindan akan Kazanka nehri tüm bölge ve kasabaya ismini vermiştir. Koordinatlarını 55° 38' olarak hesapladım. Volga üzerindeki tüm kasabalarda olduğu gibi etrafını çeviren duvar ve kuleleri ile içindeki evleri ağaçtan yapılmıştır.

¹² Ötemiş Giray

Bununla beraber kasabanın hisarı, kalın taş duvarları silahlı askerler tarafından korunmaktadır. Büyük Prens kaleye bir voyvoda tayin etmekle kalmamış aynı zamanda halkı yönetmesi ve adalet işlerini tanzim etmesi için şehre özel bir namestnik tayin etmiştir. Şehirde Rus ve Tatarlar iskan edilmiştir fakat sadece Ruslar kale içinde yaşayabilirler, ve Tatarlardan hiçbiri ölüm cezasına çarptırılmak korkusundan orada görünmeye cesaret edemez.

Kazan bölgesi sol tarafa, veya kuzeye doğru, Volga'dan nerdeyse Sibirya'ya ve doğuda eski bir Tatar krallığı olan Nogay Tatar ülkesine kadar uzanır. Nüfusu kalabalık olduğu için 60.000 adam çıkarabilirdi, Ruslara karşı kanlı zorlu savaşlar yapmışlar ve bazen onları haraca bağlamışlardı. Bununla birlikte sonunda Tatarlar çarın imparatorluğuna boyun eğmişlerdi.

Sonra (Korkunç İvan Kazan'ı fethetti), kalenin sağlam taş duvarlar, kaleler, burçlar ve daha kalın dikdörtgen tabyalarla kuvvetlendirilmesini emretti, kasabanın işgali ile, kalan Tatarları kovdu, kaleye her taraftan Ruslar getirildi. Bununla birlikte Tatarların münferit olarak (kabilevi gruplar olmamak kaydıyla) civarda yaşamalarına ve dinlerini muhafazaya izin verildi. Böylece İvan Vasil'evich tüm Kazan Hanlığını zaptetti, söylediklerine göre sonradan içki alemlerinde neşesini göstermek istediği zaman Kazan ve Astrahan'ın zaptıyla ilgili bir şarkı okurmuş.

O zaman (bizim orada bulunduğumuz) Kazan voyvodası (Ivan Sheremetev) Nizhnii Novgorod voyvodasının erkek kardeşiydi. Öbürlerine yaptıkları gibi elçiler ona hediye olarak büyük taş, yakut bir yüzük gönderdi.

15 Ağustos'ta geminin tüm gün demirli kalacağını öğrendiğimde ben ve mirahor Von Mandelslo şehri kabataslak görmeye ve gözümüze çarpan ilginç şeyleri satın almaya gittik. Pazarda hiçbir şey bulamadık fakat meyveler fazla miktarda satılmaktaydı, özellikle kavunlar bal kabağı kadar büyüktü. Aynı zamanda kurutulmuş, kokmuş, tuzlu balık da vardı fakat öylesine pis koku yayıyordu ki burunlarımızı tutmadan geçemedik. Elçi Brüggemann kasabaya gitmemize iyi gözle bakmadığından demir almış ve gemi ayrılmıştı. Gemiye seyreden ve bizi arkalarında bıraktığını gören Kazan halkı elçilerin

zaten ayrılmış olduğunu bize haber verdiler. İki yük arabası tutup kıyı boyunca gemiyi az bir mesafe takip ettik. Sonunda pristavımızın (nezaret memuru) teknesine geçtik ve akşama doğru Kazan'dan 2 fersah ötede gece için durduğu yerde gemiye geçtik.” [Olearius, 1967: 305- 306].

Olearius Kazan'ı İran'dan dönüşünde ikinci kez görmüştür. İkinci defa ziyareti sırasında karşılaştıkları zorluklardan bahseder. Teknesi kasım ayında Kazan yakınlarındaki bir manastırın önüne demirleyen seyyahımız soğuğun şiddetinden nehrin donduğunu yazar. O sırada Kazan valisi Boyar İvan Vassilievitch Morosoff idi. Olearius ve birlikte seyahat ettiği elçilik heyeti üyeleri bu voyvodanın onlara karşı konukseverlikten uzak tutumundan şikayet eder. Buraya ulaştıklarında tedbir olarak tercümanlarını büyük dükten aldıkları izin belgesi ve şehirde konaklama isteklerini iletmek üzere göndermişler, kaba boyar isteklerini hemen kabul etmemiş ve cevabını gönderene kadar teknelerinde kalmalarını emretmişti.

Boyar ertesi gün tekneye efendisi tarafından elçi olduğunu düşündüğü Olearius ve yanlarındaki tüccarı davet eden bir haberci göndermiş, bu durumu kendisine hakaret olarak kabul eden elçilerden biri, muhtemelen Brüggemann, haberciyi kolundan tutarak kaba biçimde sarsarak “Ben ayların lideri miyim? Git, efendine söyle, kendisi nasıl okunacağını bilmiyorsa bilen birilerine danışmalıdır; sonra büyük dük tarafından bize verilen rütbeleri anlayacaktır” cevabını göndermişti. Vali bu mesaja öfkelenip Olearius ve yanındakileri birkaç gün onları teknelerinde şiddetli soğuğun ellerine biçare şekilde bıraktı. Olearius'tan o sırada giysilerinin son derece ince gelmesinden ötürü çok sıkıntı çektiklerini öğrenmekteyiz. Elçilerden birinin valiyi görmesi ve onu yatıştırarak birkaç hediye sunması üzerine şehrin dış mahallelerinde ikamet etmelerine izin verildi. Boyar sonunda ılımlı hatta dostça davranmaya başladı. Aralık ayında Rus kışının ortasında Olearius Kazan'ı 60 kızağın bulunduğu bir konvoyla terk etti.

Kazan'dan yollarına devam eden seyyahlarımızın karşısına fazla uzaklaşmalarına gerek kalmadan Volga nehri üzerindeki Tüccarlar Adasını çıkarmıştı. Herberstein eserinin Tatarlar hakkında bilgi verdiği bölümünde bahsi geçen adaya birkaç kez değinir mesela Sahip Gerey'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemek üzere yola çıkacağı

dönemde yerine vekalet etmesi için çağırıldığı yeğeni Safa Gerey'in amcasının çağırısına uyarak Kazan' a Tüccarlar Adası yolundan ulaştığını yazar. Ayrıca Kazan' ı kuşatmak için yola çıkan Rus birlikleri de mevkinin müsaitliğinden ötürü burada kamp kurduklarını söylerken de bu ada karşımıza çıkar.

III. Vasiley döneminde 1524 tarihinde Rusların Kazan' a karşı gerçekleştirdikleri hücumun başarısızlıkla sonuçlanması ve barış yapmak zorunda kalmaları üzerine Kazan' a karşı askeri olarak darbe indiremeyince, bu defa ülkeyi iktisadi yönden çökertme yoluna gidip Rus tüccarlarına Kazan panayırına gitmeyi yasaklamıştı [Kurat, 1992]. İşte bu olayların gelişimi ve Tüccarlar Adasının önemini Herberstein'in satırlarında bulabiliriz, “Ordunun çekilmesinden sonra, söylendiği gibi 180 bin adam içeriyordu, Kazan Kralından Vasiley’e barışı onaylaması için elçiler geldi, bu sırada hala Moskova’da bulunuyordum. Ve o zaman bile hala daimi bir barış yapılacağına dair ümit yoktu. Vasiley Kazan halkına duyduğu öfkeden dolayı, geleneksel olarak Kazan yakınlarında, Tüccarlar Adası’nda kurulan panayırı Novgorod’a naklettirdi ve ticaret amacıyla tabilerinden herhangi birinin gelecekte adaya gitmesi halinde ağır cezalarla karşılaşacağı ilan edildi. Böylelikle Kazan halkına bu panayırın taşınmasıyla büyük bir zahmet çektirilmesi isteniyordu ki bu panayırdan büyük miktarda tuz satın alan Rusların bundan men edilmesiyle (Tatarlar) teslim zorlanabilirdi. Bununla beraber panayırın bu şekilde taşınması Kazan halkı kadar Ruslara da rahatsızlık verdi, burada üretildiği için pek çok malın kıtlığı yaşandı ve pahalılaştı ki Astrahan pazarından Volga yoluyla Ermenistan ve İran’dan Hazar denizi boyunca ithal etme geleneği bulunmaktaydı, özellikle lezzetli balık çeşitleri ki bunların arasında Volga’nın kıyılarında ve Kazan’da yakalanan beluga (küçük yüzgeçli yunus balığı)’ydı.”

Jenkinson “Haziran’ın 13’üne kadar Kazan’da kaldıktan sonra oradan ayrıldık; aynı gün Rus, Kazanlı, Nogay, Kırım ve diğer başka milletlerden tüccarların alış veriş için geldiği işlek bir ticaret merkezi olmasında dolayı Tüccarlar Adası adı verilen bir adayı geçtik, fakat bugün terkedilmiş bulunmakta ne bu ada ne Kazan, ne de Moskova ile Hazar Denizi arasında hiçbir yerde böyle bir ticaret merkezi bulunmamaktadır” diyerek artık eski önemini yitiren ada hakkında birkaç söz eder. XVII. Yüzyılda buradan geçmiş

olan Olearius'un seyahatnamesinde Tüccarlar Adası'ndan bahsetmemesi artık havalidekilerin hatıralarında bile yaşamadığını gösterir.

2.4. Saratov

Rus Çarı IV. İvan döneminde bozkırdan gelebilecek, köle ve ganimet arayan Nogay, Kalmuk gibi göçebe toplulukların akınlarına karşı ama daha önemlisi Rusların doğuya doğru ilerleyişlerinde önemli görevler ifa etmesi beklenen bir sınır hizmeti devreye sokulmuştu. Buna paralel olarak Volga nehri boyunca ticaret için önemli kavşaklarda, bozkır kavimlerinin göç yolları üzerindeki ve nehrin sık geçiş noktalarında Saratov gibi yeni tahkimli kaleler inşa edildi. Bundan başka Çeboksarı, Kazan ve Astrahan gibi yeni ele geçirilen şehirlerde güçlendirilip içlerine bir voyvoda yönetiminde streletsi adı verilen askerler yerleştirildi [Donnelly, 1968: 16].

Bu savunma hattı boyunca 1590'da inşa edilen Saratov, Volga Nehrinin sağ tarafında yer almaktaydı. 1630'larda şehri ziyaret eden Olearius'un anlattıklarına baktığımızda Saratov nehrle aynı seviyede Volga'nın kollarından birinin sola ayrıldığı mevkide 4 verst içerde bulunmaktaydı. Şehirde bir voyvoda ve albay yönetiminde streletsiler yaşamaktaydı [Olearius, 1967]. Bu bölgede yaşayan Kalmuklara karşı havalıyı korumakla sorumludurlar. Olearius'a göre Kalmuklar buradan Hazar Denizi ve Yayık nehrine kadar olan sahada yaşamakta ve Volga kıyılarına doğru nadiren akınlar yapmakta idiler.

2.5. Saray

Altın Ordu'nun en mühim şehirleri İtil'in dirseğinden mansabına kadar olan bölgede yer almaktaydılar; devletin merkezi olmasından ötürü "Taht- İli" denen Saray şehri, Batu Han zamanında inşa edilmiş ve çok geçmeden eski Bulgar ve İtil şehirlerinin yerini tuttuğu gibi onlardan farklı olarak Doğu Avrupa ve Hazar Denizi ve Aral Gölü civarları ile Batı Sibir'in en mühim siyasi merkezi oluvermişti. Saray şehrinin kurulduğu mevki,

“Cuci Ulusu”nın ortasında ve büyük ticaret yolu üzerinde olması ve büyük çoğunluğu göçebe olan Moğol- Türk zümresinin yaşayış tarzına da elverişliliği bakımından isabetli olarak seçilmişti [Kurat, 1992: 124) ve Berke Han zamanında daha müsait bir yere [Kurat, 1992: 134), Saray’ın aşağı tarafında [Barthold, 1997: 206) İdil’in sol kollarından [Kurat, 1992: 135) Aktübe kenarına [Barthold, 1997: 206) nakledilerek Yeni Saray yahut “Saray Berke” adını almıştı [Kurat, 1992: 135).

Akdes Nîmet Kurat’ın eserinde Prof. Ballod tarafından yapılan kazılarla ilgili bize naklettiği bilgilere göre Saray şehrinde mükemmel bir su tesisatı bulunmaktaydı, bahçelere, evlere kadar su boruları ile su getirilmekteydi; çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda mühim terakkiler elde edildiği, çıkan malzeme ile sabittir. Bu itibarla Saray şehrinin ve içinde yaşayan ahalinin (yani yerli Türklerin) çağdaşları olan diğer milletlerden geri olmadıkları konusunda şüphe yoktur.

1333- 1334’te Saray şehrini ziyaret eden İbn Batuta’ nın Saray şehri hakkında verdiği bilgilere bakacak olursak: Saray Berke şehri Özbek Han’ın payitahtıdır. Saray şehri, en güzel şehirlerden biridir. Bu şehir çok büyük olup, düz bir saha üzerinde inşa edilmiştir [Kurat, 1992: 133) ve çok kalabalıktır. Güzel çarşıları ve geniş caddeleri vardır. Şehrin büyüklüğü hakkında bir fikir edinmek maksadıyla bir defa, (büyüklerden) birinin refakatinde ata binerek şehrin çevresini dolaştım. Biz şehrin bir ucunda kalıyorduk. Oradan sabah erkenden çıktık ve şehrin ikinci ucuna ancak öğleden sonra ulaşabildik. Orada öğle namazını kıldıktan ve öğle yemeğini yedikten sonra, kendi kaldığımız yere ancak güneş batarken dönebildik.

Bir defa biz şehrin ortasından, boydan boya geçtik gittik ve yarım günde dönebildik. Bütün buraları evlerle dolu, boş arsaları ve bahçeleri olmayan bir saha idi. Orada on üç cami vardır; bunlardan biri Şafii mezhebine aittir. Ondan başka bir çok mescid de bulunuyor [Kurat, 1992: 133). Şehrin ortasında surlar yoktu, ancak tüccarların kaldığı semtin etrafı surlarla çevrilmişti. Dünyanın bir çok memleketlerinden gelen tüccarlar bu semtte kalırlardı [Kafalı, 1976: 143). Hanlar Saray şehrinin “Gülistan” denilen kısmında yaşıyorlardı [Kurat, 1992: 135). Şehrin ortasında, hanların oturduğu Altun- Taş adındaki saray yer alıyordu. İbn Batuta’nın ifadesini tamamlayan el- Ömeri’ye göre bu muhteşem

sarayın üzerinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilal bulunmaktaydı. Saray ihata duvarları ve bazı binalarla baştan başa çevriliydi. Bu binalarda hanlığın muteber emirleri otururlar; yazın ise han ile birlikte hanlık ordasına göçerlerdi [Kafalı, 1976: 143], eski adet üzere yaylağa çıkarlar, Don ve Özü arasında kalırlardı [Kurat, 1992: 135].

1391 yılında I. Deşt-i Kıpçak seferine çıkan Timur, Toktamış Han'a karşı Kunduzca muharebesini kazandıktan sonra Bulgar bölgesindeki şehir ve kasabaları yağmalayarak tahrip ettirmişti. Ordusu buradan İdil'in doğu sahili boyunca güneye doğru inmiş ve 1395'de çok mühim bir ticaret merkezi olan Berke Saray'a saldırmış, burada müthiş bir tahribat yapıp baştan başa yakmış, taş taş üzerinde bırakmamıştı.

Olearius'un Saray şehri hakkında naklettiği bilgiler şunlardır, "Bize söylendiğine göre bölgenin içlerine 5 verst ve Tsaritsyn'den 7 verst ötede zalim canavar Tamerlane'nin (Timur) tahrip ettiği hala kalıntıları var olan buraya getirilmiş taşlarla inşa edilmiş ve içinde büyük güzel bir sarayın yükseldiği kasaba vardır. Tsarev Gorod olarak adlandırılır. Bu kasaba yıkıldıktan sonra Ruslar taşların çoğunu Astrahan'a getirmiş ve onların çoğunu şehrin duvarlarını, kilise manastır ve başka yerlerin inşaatında kullanmışlardır. Biz oradayken bile (1635) Astrahan'a giden birkaç tekne taşla yüklüydü."

2.6. Tsaritsin

IV. İvan'ın oluşturduğu sınır hizmeti dahilinde sonradan inşa edilen tahkimli kalelerden biri olan Tsaritsin 1589'da kurulmuştu [Donnelly, 1968: 16]. Volga nehri boyunca seyahatine devam eden Olearius, Saray şehrinde sonra Rusların Volga boyunca yaptırdığı ve daha sonraki yüzyıllarda önemli bir ticaret noktası olarak yükselecek olan bir ileri karakol görevini ifa eden Tsaritsin'e varmıştı. Şehir hakkında verdiği bilgiler şunlardır, "Eylül'ün 6'sında Tsaritsyn yakınlarında kervanla yeniden karşılaştık. Bunlar kıyıya çadırlarını kurmuşlar ve birlikte seyahat edecekleri yeni bir konvoyu bekliyorlardı. Rüzgar müsait olduğunda onların yanından geçtik. Tsaritsyn Saratov'dan

350 verst ötedeydi. Sağ tarafta bir tepe üzerinde altı istihkam ve kuleleriyle küçük ve dikdörtgen şeklindedir. Sakinleri streletsidir, sayıları yaklaşık 400'dür. Tahminimce görevleri Tatar ve Kozakların gözlenmesi ve yakından geçen tekneler için konvoylar sağlamaktır. 48° 23' (kitabın sonunda 49° 41' olarak düzeltilmiştir) koordinatlarındadır." [Olearius, 1967: 318- 319].

XVIII. yüzyıl gezginlerinden biri olan Pallas şehri Volga'nın sağ tarafında Aşağı Volga'nın Astrahan'dan sonra en tahkimli kalesi olarak tarif eder. Kalenin içindeki binaların dışındakiler gibi ağaçtan inşa edildiğinden, pazar yerinin geniş ve ticaretin gelişmiş olduğundan ve kalede çok sayıda göçebe Kalmukların görüldüğünden bahseder. Ayrıca seyyahın burayı ziyaret ettiği 1773 yılında Rusların hala havalıyı iskana gayret ettikleri özellikle Astrahan ve çevresindeki bozkır ve Volga nehrinin kıyılarında yeni köyler inşa ettiklerini ve bu köylere daha çok Moskova'nın güney ve doğusundan Rus ahali ile nadir olarak Tatar, Çuvaş ve diğer kavimlerden halkı yerleştirdiklerini öğreniyoruz [Pallas, 1812].

2.7. Astrahan

Astrahan şehri, Altın- Orda devletinin başlangıcında eski Hazar devletinin merkezi olan İtil şehri civarında nehrin sağ sahilinde kurulmuş ve ticaret limanı olarak önemini bugüne kadar muhafaza etmiştir. [Arat, 1997: 681) İbn Batuta şehrin ismini al- Hacc Tarhan şeklinde kaydetmekte ve bu ismin şehrin aynı adı taşıyan birine ihsan edilmiş olan arazide kurulmuş olmasından neşet ettiğini zikretmektedir. [Arat, 1997: 680) İbni Batuta'nın "büyük çarşıları havi, pek güzel bir şehir" diye tasvir ettiği bu şehrin o zamanlarda hanların yazlık ikametgahları olduğu anlaşıyor [Arat, 1997: 681)

Timur'un 1395 kışında Hacı Tarhan (Astrahan) ve Saray Berke'ye yaptığı seferin hikayesi özellikle ilginçtir: Sert bir kış bastırmış, Volga buzla kaplanmıştı. Hacı Tarhan, yalnız ırmak tarafından ele geçirilebilirdi. Şerefeddin Ali Yezdi'ye göre, şehir yalnız karadan sağlam surlarla çevrilmişti. Kulelerle tahkim edildiği anlaşılan kale duvarları, ırmağın bir ucundan başlayarak öbür ucuna kadar bütün şehri sarıyordu. Irmak tarafında

duvar yoktu. Burada şehri silahlı gemiler koruyordu. Irmağın buz tutmasıyla şehre bu en zayıf tarafından girmek kolaylaşmıştı. Bu sebeple, Hacı Tarhan ahalişi kalın buz parçaları keserek, bunlardan duvar örmeğe başladı. Örülen kısımlara gece su döküyorlardı. Şerefeddin Ali Yezdî'ye göre: "Bu suretle yüksek bir [duvar] yapmışlar, şehir surlarını bu duvarla birleştirmişler ve bir kapı yapmışlardı. Gerçekten bu, güzel bir düzendir; bu sebeple, burada hikaye edilmiştir." Sağlam surlarına rağmen, Hacı Tarhan mukavemet göstermemişti. Timur önce şehir ahalisinin hayatını korumak için vergi kesmiş, sonra ordusunun şehri yağma etmesine müsaade etmişti. Ayrılmadan önce bütün ahalinin şehri terk etmesini emrederek şehri yakmıştı. [Yakubovskiy, 1992: 180-181)

Görüldüğü üzere Astrahan (Hacı Tarhan) Timur tarafından tahrip edilmesi ve XV. asırda Altın- Orda'nın payitahtı Saray'ın Küçük Muhammed Han'dan itibaren mütemadiyen mücadele sahnesi teşkil etmesi, emniyet ve asayişin temin edilememesinden, ticaret ve siyasî merkez olarak eski önemine bir daha kavuşamamıştı. Halbuki Aşağı İdil Boyu ile Türkistan Harezm arasındaki ticaret faaliyeti durmuş değildi, dolayısıyla yeni bir ticaret merkezinin meydana gelmesi icabediyordu; böyle bir ticaret merkezi olarak İdil nehrinin mansabında, eski Hazar payitahtı İtil şehrine yakın bir yerde Astrahan [Kurat, 1992: 274), tekrar, ticaret merkezi olarak eski ehemmiyetini çok sonraki bir dönemde mevki ve kimlik değiştirerek Rus hakimiyetinde kazanmıştır.

"Taht-ili"nde baş gösteren karışıklıklar ve mücadele esnasında, Küçük Muhammed Han'ın oğlu Mahmud Han'ın oğullarından Kasım, herhalde Nogay mirzaları tarafından 1466'larda Hacı Tarhan'da (Astrahan) "Han Küterilmiş" olmalıdır. Bu suretle Astrahan yeni bir hanlığın payitahtı olduğu gibi Altın- Orda'nın payitahtı yani "Taht-ili" Astrahan'a nakledilmiş oldu. Şüphesiz Kazan Hanlığı ve bilhassa Kırım Hanlığı ile boy ölçüşemeyecek kadar küçüktü fakat büyük ticaret yolunun başında bulunması ile ayrıca öneme haizdi [Kurat, 1992: 275).

Timur'un bölgeyi yerle bir etmesinden sonraki dönemde seyahati esnasında bir müddet Astrahan'da ikamet etmiş olan Contarini şehir hakkında şu bilgileri verir, "Citrahan ve kıyısı arasında çok büyük bir tuz gölü vardır, buradan mükemmel kalitede tuz çıkarılır

başlıca olarak Rusya'nın ihtiyacı karşılanır ve dünyanın büyük bir kısmı için kafi gelebilir. Tatarların, Citrahan lordu o gün karaya çıkmamıza müsaade etmedi. Bununla birlikte Marco¹³ kasabada bulunan arkadaşları vasıtasıyla karaya çıkma izni aldı. İlk akşam ben de Marco'nun yerleştiği ve tanzim ettiği küçük eve adamlarımla birlikte geceyi geçirmek için kabul edildim. Citrahan'da Mayısın ilk gününden, Aziz Lawrence Bayramına yani 10 Ağustos'a kadar kaldık. Citracan, Circassia ovaları ve Tana yönünde uzanan ülkede oturan Tatarların şimdiki imparatorunun erkek kardeşinin üç oğluna aittir. Yaz sıcağında taze otlak aramak için Rusya sınırlarına doğru giderler. Bu üç kardeş kışın Citrahan'da üç ay gibi kısa bir süre kalırlar fakat yazın burada kalmaktan hoşlanırlar. Citracan Volga üzerinde bulunan alçak duvarlarla çevrili küçük bir şehirdir. Tuğladan yapılmış pek az ev bulunur; fakat açıktır ki ancak birkaç bina uzun bir geçmişe sahip değildir. Söylendiğine göre eski zamanlarda önemli bir ticaret merkeziymiş, Tana (Azak) yoluyla Venedik'e baharat taşınmaktaymış, anladığım kadarıyla Citracan'dan (Astrahan) Tana'ya 8 günlük bir yolculukla gönderirlermiş." Contarini'nin seyahatnamesinden şehirde kaldığı süre zarfında birkaç Tatar tarafından tehdit edildiği ve elinde olduğunu düşündüğü mücevherleri vermesi için zorlanmış olduğunu öğreniyoruz.

10 Ağustos 1476'da Aziz Lawrence Bayramında, söylediğimiz gibi, Citracan'dan ayrıldık, bundan sonrası anlattığım gibidir. Casimi Can (Kasım Han) isimli Citracan lordu Rusya'ya Muscovy (Moskova) Düküne her yıl bir elçi gönderir (diğer şeylerden ziyade hediye kazanmak uğruna) yanında pek çok Tatar tüccarla bir kervan hazırlanır; kürk, eyer, kılıç, yular ve başka gereksinim duydukları eşyalarla değiş tokuş yapmak için beraberlerine kaba pamuklu kadife ve Gesdi'de üretilmiş ipek alırlar. Citracan ve Muscovy arasında devamlı bir çöl olduğu için herkes erzak taşımak zorunda kalır. Bununla beraber Tatarlar yanlarında kalabalık at sürüleri götürdükleri için, bu atlardan birini her gün yemek suretiyle bu konuda sıkıntı çekmezler. Devamlı et ve sütle beslenirler, tüccar olup Rusya'yı ziyaret etmedikçe ekmeği bile bilmezler[Contarini, 1873: 149- 151].

¹³ Contarini'nin Derbent'te karşılaştığı, Moskova dükünün İran şahına gönderdiği elçi

Sonraki seyyahımız olan Josaphat Barbaro yaklaşık XV. yüzyılın ortalarında yazdığı eserinde Astrahan'ın (kendi ifadesiyle Cithercan) İtil nehri üzerinde bulunduğu ve geçmişte büyük ve şöhretli bir şehir olmasının rağmen artık harap küçük bir kasaba olduğunu yazar.

1472'de Saray'ın Ruslar tarafından tahribiyle hiç şüphesiz Astrahan'ın toparlanması büyük bir hızla gerçekleşmedi [Howorth, 1965: 360] ve bir süre sonra Herberstein'den Astrahan'ın büyük bir pazar olduğunu şehrin Kazan'dan 10 günlük yolculukla Volga'nın Hazar Denizi'ne döküldüğü, halkının denizi görebildiği bir mevkide olduğunu öğreniyoruz. Ayrıca şehrin Citrahan olarak da adlandırıldığını belirtir.

IV. İvan'ın Kazan Hanlığını ele geçirmesinden sonra İdil'in aşağı kısmındaki Astrahan Hanlığını ele geçirmek için hazırlıklar yaptırdı, hanlık içindeki taht mücadelelerine iştirak ederek kendinden yardım isteyen Derviş Ali Han'ı destekleyerek Astrahan tahtına çıkmasına yardımcı oldu. Derviş Ali Han hanlık makamına otururken Ruslara karşı bir takım taahhütlere girmişti: Yılda kırk bin altın ödemek, üç bin yük balık vermek ve Hazar Denizi'ne kadar İdil nehri boyunca balık avlamak hakkını Ruslara tanımak gibi şartlar bu taahhütlerin başında idi. Rusların bu kadarla yetinmeyecekleri de aşıkardı [Kurat, 1992: 374]. Nitekim Derviş Ali Han'ın Ruslara karşı Kırım Hanı ve Osmanlı Padişahından yardım istediği haberlerinin Moskova'ya ulaşması üzerine büyük bir Rus kuvveti İdil boyunca inerek Astrahan'ı (1556) ele geçirdi.

Astrahan'ın ilhakı Moskova'nın nüfuzunu Aşağı İdil boyu ve halklarına yaymaktan başka Kuzey Kafkasya'ya kadar genişletmesine olanak sağlamıştı. Fetihden sonra Ruslar, eski Astrahan şehrini daha güvenli bir mevki olarak tasavvur ettikleri şehrin eski mevkisinin 10 mil güneyine nehirdeki bir ada üzerine naklederek bir kale inşa ettiler. Burayı ileri karakolları ve Volga'nın¹⁴ ağzından Kuzey Kafkasya'yı etki alanlarına alabilmek için kullandılar [Martin, 1985: 354].

¹⁴ Bahsi geçen coğrafyada yaşanan değişimlerden biri de İdil'e kıyı tüm toprakların Rusların eline geçmesiyle bir zamanlar Türklerin verdiği isim olan İdil yerine Rusların vermiş olduğu Volga isminin kullanılmaya başlamasıdır, bu yüzden Volga'yı kullanmayı tercih ettik.

Astrahan'ı Ruslar tarafından ele geçirilmesinden birkaç yıl gibi kısa bir süre sonra ziyaret eden Anthony Jenkinson'un şehir hakkında izlenimleri şunlardı: Temmuzun 14. günü eski Astrahan kalesini geçtik, onu sağ yanımızda bıraktıktan sonra Rus imparatorunun 1552'de fethetmesinin [gerçekte 1556] üzerinden 6 yıl geçen yeni Astrahan'a ulaştık. Moskova Astrahan arasındaki mesafe yaklaşık 600 fersahtı. Astrahan kasabası bir adanın yüksek bir kısmına kurulmuştu, yine aynı yerde toprak ve keresteden yapılmış ne çok zayıf ne de çok sağlam bir kaleye sahipti. Ada otlak ve ağaç bakımından fakirdi ve tahıl yetiştiriciliği mevcut değildi; hava balık çokluğundan (tahminime göre) özellikle mersin balığı, son derece ağırdı; sadece bölgenin yerlileri yaşıyor ve büyük bir et ve ekmek kıtlığı hüküm sürüyordu.

Balıklarını kurutmak için evlerine ve sokaklara asıyorlar bu da sineklerin hiçbir yerde görülmeyecek derecede artmasına büyük veba salgınına neden oluyor. Ve benim bahsi geçen Astrahan'da bulunmam sırasında büyük bir kıtlık ve veba salgını vardı, özellikle de Nogay adı verilen Tatarlar arasında ki aynı dönemde oraya düşmanları Ruslardan yardım istemek için gelip teslim oluyorlardı, ülkeleri harap olmuş, daha önce söylendiği gibi hastalık onları kötü etkilemiş, açlıktan onların büyük çoğunluğu orada ölmüş bütün adada ölümlerden oluşmuş yığınlar uzanıyordu görünüşleri hayvan leşlerine benziyordu. Bunları görmek son derece acıklıdır, onların çoğu da Ruslar tarafından satılmış ve geri kalanı adadan sürülmüştü. Bu dönemde bu günahkar milleti Hristiyan inancına döndürmek çok kolay olurdu, eğer Rusların kendileri iyi Hristiyan olsalardı; fakat kendilerine karşı merhametli olmayan diğer milletlere karşı nasıl merhamet gösterebilir? Orada bulunduğum sırada param olsaydı pek çok iyi Tatar ailelerinin çocuklarını kendi anne babalarından satın alabilirdim; İngiltere'de sadece altı pens değerinde bir dilim ekmekle bir cariye veya erkek çocuğu satın alabilirdim fakat o dönemde bu tip ticari maldan çok erzağa daha fazla ihtiyacımız vardı. Astrahan bu Rus İmparatoru'nun Tatarlardan Hazar Denizi istikametinde fethetmiş olduğu en uzak noktaydı ki ona kuvvetle sahip çıktı, oraya her yıl adam ve erzak gönderdi ve ağaç bir kale inşa etti.

Bu bahsi geçen Astrahan adası 12 fersah uzunluğunda 3 fersah genişliğinde ve doğu batı istikametinde 47 derece 9 dakika enlemi üzerindedir. Orada Ağustos'un 6. gününe kadar

kaldık ve alış- veriş yaptık. Kumpanya için bir gemi birkaç Tatar ve İranlı bulduk, mallarımızı yükledik [Jenkinson,I, 1886: 56- 58].

Dönüş yolculunda yine Astrahan'dan geçen Jenkinson sadece Astrahanla Kazan arasında 6 hafta veya daha fazla hiç yerleşim yeriyle karşılaşmaksızın taze erzak bulamadan yol aldıklarından bahseder.

XVII. Yüzyılın ortalarında gerçekleştirdiği seyahati sırasında Astrahan'dan geçen Olearius'un şehir hakkında verdiği bilgiler şöyledir: (Eylül'ün 15'i) öğleye doğru müsait rüzgar ve havayla, ünlü Astrahan şehrine ulaştık. Tanrının lütfekar yardımıyla Asya'ya, dünyanın ilk parçası, tabiri caizse, Avrupa'dan Asya'ya ilk adımı attık. Volga'nın doğusunda uzanan Astrahan Avrupa'yı Asya'dan ayırır. Şehre gelmeden önce nehrin ortasında durduk ve selamlamak için gemimizin bütün silahlarını ateşledik. Bu hareket şehrin sakinleri tarafından hayretle karşılandı, binden fazla insan kıyıda bekliyordu. Bu (sefaretin) buraya yapılan ilk ziyareti olduğundan daha fazla ilerlemeden vaziyeti, özellikleri ve sakinleri kadar başlıca şehir ve bu bölgeye kısaca değinelim.

Nogay ülkesi, Nogay Tatarları ile meskun bölge, Volga ve Yayık nehirleri arasında, Hazar Denizi'ne kadar, olan bölgedir. Bölgeye ismini veren Astrahan bölgedeki en belli başlı şehirdir. Şehri kuran ve ilk hükmeden hükümdara izafeten- Astra-khan- verildiği farz edilmektedir. Şehir, Herberstein'in söylediği ve diğerlerinin düşündüğü gibi- Volga'dan karada birkaç günlük yolda bulunduğu doğru değildir, gerçekte Dolgii Adası üzerinde nehrin başlıca akıntısı ve kollarından biri arasındadır.

Defalarca yapılan tetkiklerle Astrahan'ın 46° 21' koordinatlarında olduğunu hesapladım. Burada iklim oldukça ılıktır. Eylül ve Ekim'de hava yaz gibi açık ve ılıktır, özellikle Volga'dan veya kuzeydoğudan rüzgar estiği zaman. Bununla birlikte güneyden denizden estiğinde genellikle soğukları getirir ve bazen hava da deniz kokusu olur. Dönüş yolculuğumuz sırasında oradayken, haziran, temmuz ve ağustosta sıcaklık son derece şiddetliydi fakat daimi meltemler geldiğinde çok sıkıntı da vermiyordu. Kış iki aydan fazla sürmemesine rağmen yeterince soğuktur- bazı yazarlar karşı fikirdedir- Volga tamamen donar ve kızağı kaldırabilir.

Dolgii Adası nehrin ötesinde sağdaki kara kadar kumlu ve çorak (verimsiz)tır. Fakat sol tarafta, doğuda Yayık'a doğru, söylendiğine göre güzel otlak sahaları vardır. Nehrin batısında Kara Denize 70 fersahlık mesafede ve güneyde Hazar Denizine 80 fersahlık geniş, düz, kuru, bozkır uzanmaktadır. 11 günlük zorlu bir yolculukla kafi derecede ölçtük. Bu boş arazide çok iyi tuz bulunur; burada obruk, bataklık ve durgun göllerde, en dikkat çekenleri Mochavskoe, Kanikova ve Gvozdovskoe'dır; Astrakhan'dan sırasıyla 10, 15 ve 30 verst uzaklıktadır. Gölcükler veya tuz bataklıklarındaki tuzlu su içinde tuz damarları vardır. Güneş ışığı yüzeyde kristal kadar temiz ve parmak kalınlığında tuz yüzeyi oluşmasına neden olur. Hoş bir menekşe kokusuna sahiptir. İsteyen herkes alıp satabilir, iki pud için sadece bir kopeklik resim öder. Ruslar bununla kazançlı bir kapı elde etmişlerdir, Volga'nın yukarısına büyük miktarlarda nakledildiğini ve gemiyle tüm Rusya'ya gönderildiğini, fakat Şirvan, İran ve Ermenistan'a gönderilmediğini Moskova vakayinamesinde Petrejus'tan öğreniyoruz! Tuz bataklıklarına gelince şu gerçek ki ne kadar tuz tabakası olursa o kadar çoğalmaktadır. Zira zengin tuzlu su kaynaklarına ihtiyaç yoktur.

Burada Volga üzerinden Hazar Denizi'ne, 12 fersah ötesi, olağanüstü zengin tüm cinslerin balıkçılığı vardır. Balık son derece ucuzdur; nitekim 12 büyük sazan için 1 groschen, veya 200 çoka balığı, veya küçük mersin balığı (çok lezzetli bir balıktır) 15 groschene satın alınabilir. Çok fazla yengeç de bulunur fakat ne Ruslar ne de Tatarlar bunları yemediğinden sadece atarlar. Denize yakınlıktan ve çok sayıda sazlık ve çalılıklı adaların Astrahan'ın ilerisinde uzanmasından ötürü sayısız av kuşları özellikle yaban kazları ve büyük kırmızı ördekler vardır, Tatarlar eğittikleri doğan ve şahinleri kullanarak hızlı bir şekilde yakalamayı bilmektedirler. Pek çok yaban domuzu da vardır, Tatarlar avlarlar ve dinlerinin yemelerine izin vermemesinden Ruslara ucuz şekilde satarlar.

Bahçe meyvelerine gelince burada öyle fevkaladedir ki İran'da bile daha iyi bulduk. Elma, ayva, ceviz, büyük sarı kavunlar ve Rusların arbuzy, Türklerin ve Tatarların karpuz (çok serinletici olduğu için) ve İranlıların hinduane (İran'a ilk getirilen Hindus olduğu için) adlandırılan sulu kavunları vardır. Şekilleri [bizim] kavunlar gibi veya daha net olarak helvacı kabağı gibi, yeşil kabuklu ve renkli, sıhhatli eti vardır. Son derece

sulu, şekerli tadı ve siyah çekirdekleri vardır. Tatarlar haftada 10'la 20 tane yükledikleri bu kavunları Astrahan'a getirir ve onları çok düşük fiyatlara satarlar.

Eskiden bu civarda üzüm yokmuş. İlk asma çubuğunu Astrahan'a İranlı tüccarlar getirmiş ve yaşlı bir keşiş şehrin dışındaki bir manastırda yetiştirmiş. 1613 yılında Büyük Prens'in emriyle çok iyi bir duruma gelmiş ve her geçen sene genişletmiş. Fevkalade büyük ve tatlı üzümler yetiştirilir ki bir kısmı aynı yemiş bahçesinde yetiştirilen başka meyvelerle Moskova'daki Büyük Prense gönderilir ve bir kısmı da ülkedeki boyar ve voyvodalara satılır. Şimdi Astrahanlılar'dan bazıları evlerinde üzüm yetiştirmektedirler ve ev sahibinin bize söylediğine göre bu yıl 100 talerlik gelir bırakmaz. Aldığım güvenilir bilgilere göre içinde bulunduğumuz yıl boyunca Astrahan'da öyle çok şarap üretilmiş ki yıllık 50, 60 varil gemiyle Moskova'ya gönderilir. Jakob Bathman adında Gottorp'ta majesteleri ekselanslarının saray bahçıvanının yanında eğitim gören bir üzüm bağı kahyasına sahiptir.

Yukarda bahsettiğim keşiş 105 yaşından fazladır. Avusturya doğumlu savaşta tutsak alınmış ve henüz gençken Rusya'ya getirilmiş. Rus inancına döndürülmüş, yeniden vaftiz edilmiş ve manastıra gönderilmiş. Orada bulunduğumuz zaman tüm manastırın yönetimi elindeydi. Hala birkaç kelime Almanca biliyor ve bizden onu ziyaret edenlere karşı çok nazikti. O da elçileri ziyarete geldi ve kendi elleriyle yetiştirdiği ağaçlardan meyveleri hediye getirdi. Hâlâ şen bir tabiata sahiptir. İki kupa vodka içtikten sonra bacakları titremesine rağmen baston yardımı olmaksızın dans ederek gücünü göstermeye başladı, bölgenin sağlık dolu olduğunu söyledi ve pek çok yaşlı insan gibi övündü.

Daha önce zikredildiği gibi Nogai veya Astrahan bölgesinin sakinleri Tatarlardı. Kazan ve Kırım Tatarlarıyla dostluk ve ittifak halinde olan bir kralları vardı, öyle ki birinin düşmanı hepsinin (üçünün) düşmanıydı. Bu sebepten büyük prens İvan Vasilevich Kazan krallığını fethettikten iki yıl sonra Nogay krallığına karşı savaşmak mecburiyetinde kaldı ve onlara da boyun eğdirdi. Nogay başkenti Astrahan 1 Ağustos 1554¹⁵'te şiddetle hücum edilerek ele geçirildi. Tatarlar kovuldu ve şehre Ruslar yerleştirildi.

¹⁵ Gerçekte Astrahan Ruslar tarafından 1556'da ele geçirilmişti.

Müstebit hükümdar sonradan şehri sağlam taş duvarlarla çevirmiş ve şimdiki büyük prens fethedilmesini ve içinde streletslerin yaşadığı streltsi gorod inşasıyla birleştirilmesini emretmiştir. Volga üzerinden, dışarıdan (burada genişlik 2,260 feettir) bakıldığında şehir pek çok kule ve kilise çanlarıyla hoş bir izlenim bırakır; fakat içindeki binaların çoğunun ağaçtan olduğunu (görür). İyi teçhiz edilmiş madenden silahlarla [söylediklerine göre 500] bir garnizon tarafından korunur. Bunların arasında tam boy ve yarım boy kuşatma silahları vardır ki biz de gördük. Söylenenlere göre burada şimdi her birinin içinde 500 askerin bulunduğu dokuz alay bulunmaktadır. İki voyvoda, bir diak ve birkaç yüzbaşı tarafından ve birkaç yüzbaşı tarafından idare edilirler, Tatarlara karşı daima tetiktedirler. Şehirde sadece Ruslar değil aynı zamanda İranlılar ve Hintlilerin kendi pazarları vardır. Buharalılar (Orta Asya'nın), Kırım ve Nogay Tatarları ve Ermeniler (Hristiyan bir topluluk) de her çeşit malla büyük miktarda ticaret gerçekleştirirler, şehir söylendiğine göre majesteleri hazretlerine tek başına resimler 12.000 rublelik gibi büyük bir gelir bırakır [Olearius, 1967: 324- 330].

Fakat bundan sonra şehir ve civarında daha uzun bir müddet istikrar temin edilememiştir. Şehir Rus “kargaşalıklar” döneminde muhafız olarak sınırlara yerleştirilen silahlı Rus ahali yani Terek (Don) Kazakları tarafından yağma edilmiş (1605), oğlunu çar ilan eden Zarutski'nin kısa bir süre merkezi olmuş (1614), bu havalie göç eden Kalmukların hücumuna uğramış (1632), tekrar Ruslara karşı isyan eden Türklerin eline geçmiş (1680) ve daha sonra Stenka Razin (1670- 1671) ile strelestler isyanına (1705) sahne olmuştur [Arat, 1997: 681].

2.8. Saraycık

“ Küçük Saray ” isminin bozulmuş şekli olan Saraycık Yayık nehrinin ağzına yaklaşık 58 verst ötede bulunan [Howorth, 1965: 360] Altın- Orda'nın önemli şehirlerinden biriydi. Yanında orda hanlarının gömüldüğü mezarlık da bulunmaktaydı. Hanedana mensup Moğolların gömüldükleri han mezarları asker müfrezeleriyle korunan yasak yerdı ve Türkçe kuruk şeklinde isimlendirilen Moğolistan dışında kurulan han kurukları

Т.В.

Душанбе 1965

İslam tesiri altında Moğolistan'da Budizm tesiriyle unutulana nazaran daha çabuk hatıralardan silinmiş [İnan, 1987: 370] fakat buralara karşı saygı gösterilmeye devam etmişti. Altın- Orda hanlarının gömüldüğü yer olarak Ural (Yayık) ırmağının aşağı kıyısında bulunan Saraycık şehri gösterilirdi. Tohtogu Han'ın defni (1313) hakkında Ebulgazi'nin söylediklerinden anlaşıldığına göre Moğol hanları daha İslamiyet'i kabul etmelerinden önce burada gömülürlerdi [İnan, 1987: 384]. Altın- Orda'nın İslamlaşmasından sonraki dönemde hanların buraya gömülmeye devam etmesi şehrin eski manevi statüsünü korumaya devam ettiğinin delilidir. Deweese'in İbni Arapşah'tan naklettiğine göre Nogay Birliğinin kurucusu Edigü ve oğlu Nureddin'in de orada gömülü olması şehrin mezar dokunulmazlığıyla ilgili statüsünü bize gösterir [Deweese, 1994: 194].

Saraycık kaynaklarda ilk defa Ebulgazi tarafından Bereke Han'ın dönemi anlatılırken zikredilir, müverrih Batu Han tarafından kurulduğunu yazar. Birkaç yıl sonra Ürgenç'e giderken buradan geçen İbni Batuta'dan, onun sadece "Ata" olarak nitelediği yaşlı ve dindar bir kişi tarafından idare edilen, seyyahlara Saraycık'ta konaklayacak yer temin eden bir zaviyenin varlığını öğrenmekteyiz. Burada darp edilen paraların ilki İlban döneminde 1373- 1374 tarihliken sonuncusu on altıncı yüzyılda Derviş Hana aittir. Saraycık, Buhara ve Ürgenç üzerinden gelen ticaret yollarının kuzey topraklarına veya batıya Karadenize ulaşmasında aracılık eden önemli bir ticaret yolunun üzerinde bulunmaktaydı.

XVI. Yüzyıl başlarında bilgi veren Herberstein'den artık Saraycık'a Nogayların hakim olduğunu öğreniyoruz. Herberstein Rusya'da bulunduğu sırada Nogayların üç kardeşin yönetimi altında olduğunu bunlardan Schidack'ın Volga'nın aşağısında doğuda bulunan Saraycık şehri ile Yayık nehri havalisini elinde bulunduğu nakleder. Yaklaşık aynı dönemde buradan geçen Seydi Ali Reis yolculuğu sırasında Saraycık'tan bahseder.

Yüzyılın ilerleyen yıllarında Nogay Ordasının başına geçen Yusuf Bey ve onun hakimiyetini tanımayan kardeşi İsmail Mirza arasında geçen mücadelelere sahne olmuştu. Yayık (Ural) ve Cim (Emba) ırmakları boylarında yaylar kışları ise Yayık kıyısındaki Saraycık ve Karaduvan'da [Taymas, 1966: 30] geçiren Yusuf Bey'e

karşılık, İdil'in doğu kıyıları boyunca uzanan topraklar ve Kama ile Astrahan arasındaki topraklarda İsmail Mirza hüküm sürmekteydi [Alpargu, 1996: 33]. İsmail Mirza kardeşine karşı yürüttüğü mücadelede Rusya'dan destek almış fakat onun kardeşi Yusuf Beyi öldürerek ordanın başına geçmesi Nogay'ların tamamen dağılması ve yıkılmasıyla sonuçlanmaktan öteye gidememiştir [Alpargu, 1996: 35].

Bu dönemde Anthony Jenkinson'un Saraycık ve havalisi hakkında bize ulaştırdığı bilgilere göz atmak faydalı olacaktır: 19. gün rüzgar batıdan esiyor ve biz güneydoğuya doğru saptık, 10 fersah yol aldık. İaic [=Yaik/Ural] adı verilen büyük bir nehri geçtik ki ilkbaharda Sibirya topraklarında doğar. Kama nehri yakınlarında Nogay topraklarından geçer ve Hazar denizine dökülür. Ve bu nehrin yukarısında bir günlük yolculukla Saraycık şehrine ulaşılır ki ismi geçen Rus imparatoru ile dost olan Tatar prensi İsmail Mirza'nın hakimiyetindedir. Burada ticaret eşyası yoktur, halkın arasında para kullanımı mevcut değildir; erkeklerin hepsi savaşçıdır ve çobandılar bununla birlikte hırsızlık yapar ve cinayet işlerler.

Bölgede ortaya çıkan güç boşluğundan faydalandığı anlaşılan Ural veya Yayık Kazakları ilerleyen yıllarda önemli bir güç haline gelmişti. Astrahan'ın fethinden sonra Don Kazakları, Volga boyunu yağmalamaya başlamışlar sadece tüccarları değil bölgeden geçen çarın heyetlerini de vurmaktaydılar. Bu sebepten IV. İvan, İvan Murashkih yönetimi altında bir ordu göndererek onları dağıtmıştı. Bu Kazakların bir kısmı doğuya doğru ilerleyerek Hazar Denizi kıyılarına Yayık nehri ağzına ulaşmış, ele geçirdikleri esirlerden öğrendikleri ünlü Nogay başkenti Saraycık'a saldırmışlar ve sadece halkını yok etmekle yetinmeyip mezarları da tahrip etmişlerdi. 1580'de gerçekleşen bu olayın detayları Çar ile Nogay Mirzası Urus'un 1581 yılı boyunca aralarında devam eden yazışmalarda mevcuttur [Howorth, 1965: 1039]. Ural Kazakları tarafından Saraycık'ın işgali ve topraklarının bu can alıcı noktasına yerleşmeleri sadece Nogayları parçalamakla kalmamış onların ve diğer Türk illerinin Türkistanla bağlarını da koparmıştı. 1586 yılında Rus hükümeti Yayık nehrinin orta kısımlarına "Yayitsk" adı verilen müstahkem bir yer tesis edince Rus nüfuzu ve hakimiyeti Yayık nehri boyuna kadar uzanmış oldu [Kurat, 1992: 283]. Bu dönemden sonra Saraycık şehri hakkında

kaynaklar Pallas gibi seyyahların şehrin harabeleri hakkında verdikleri izahatten ibaret kalmaktadır.

2.9. Mangışlak

Yayık nehri karşısından demir aldıktan sonra Emba nehrini geçen Anthony Jenkinson ve yanındakiler güneye doğru ilerlemeye devam etmişler ve karşılaştıkları fırtına nedeniyle üç günlük bir duraklamadan sonra Hazar Denizi'nin doğu sahilinde bulunan dağlık bir araziden müteşekkil Mangışlak yarımadasına ulaşmışlardı.

Üst Yurt olarak adlandırılan bölge ve Mangışlak, Zeki Velidi Togan'a göre göçebe Türk boylarından olan Adaylar meskundur [Togan, 1981: 15]. Şecere-i Türk'ten yararlandığı anlaşılan Abdullah Gündoğdu'ya göre ise burada Karabakavul kabilesi yaşamaktaydı [Gündoğdu, 1995: 107]. Mangışlak XII. asırdan beri Volga havzası ile Harezmi topraklarını bağlayan mühim bir ticaret noktası idi. Fakat Amu Derya'nın mecrasını değiştirerek Hazar yerine Aral Gölüne dökülmeye başladığı XVI. Asırdan itibaren eski önemini kaybetmeye başlamış, Harezmi hakimlerinin bölgedeki tarım ve ticaretin gelişmesi yolundaki gayretlerine rağmen eski mevkiine kavuşamamıştır. Bunda Amu Derya'nın seyrini değiştirmesi kadar havalideki siyasi istikrarsızlıklara paralel olarak sık sık el değiştirmesi ve bu esnada tahrip edilmesi etkili olmuştur. Yine de Buhara' dan yola çıkan kervanlar karadan Ürgenç üzerinden Mangışlak'a sonra Rus gemileriyle denizden Astrahan'a uzanan bir yolu uzun süre kullanmaya devam ettiler. Bölgenin ticari açıdan geçirdiği evreleri ve seyyahların gözlemlerine sırası geldiğinde detaylı izahat verileceğinden üzerinde artık daha fazla durulmayacaktır.

Jenkinson'un bölge hakkındaki izlenimlerine dönecek olursak; seyyahımız valiyle görüşmek ve mallarını pazarlamaktan başka kendi ifadesiyle beş ile yirmi beş günlük mesafede bulunan Sellizure (Vezir) şehrine ulaşmalarını sağlayacak gerekli erzak ve mallarını taşımak üzere yeterli sayıda deve temin etmeleri için adamlarını göndermiş ve yerel yöneticiden memnuniyet verici sözler almışlardı.

3 Eylül 1558'de gemilerini boşaltan Jenkinson ve yanındakiler prens ve adamları tarafından kabul edilmişlerdi. Seyyahımız bölge halkını son derece kaba ve yardımseverlikten uzak tavır içinde bulduğundan bahseder. Onların davranışlarını şöyle anlatır: Her gün bizi rahatsız etmekten kavga çıkarmaktan, soymaya çalışmaktan veya dilenmekten; erzak, at ve develerin fiyatını iki katına çıkarmaktan içtiğimiz suyu satın almaya zorlamaktan vazgeçmediler. Bölge halkının bu tavrının nedeni tüm ithalat ve ihracatı ellerinde bulunduran Maveräünnehr ve Harezmi tüccarlarının dışarıdan gelen tüccarlara karşı düşmanlıklarının neticesi olarak değerlendirilebilir. Jenkinson'un ifadesiyle develeri neredeyse satın almakla denk düşen bir meblağ karşılığında kiraladıktan, prens veya valisine 1/9 ve 2/7 oranındaki vergilerini ödedikten ve diğer hazırlıklarını tamamladıktan sonra bin develik bir kervanla 14 Eylül 1558'de buradan ayrılmışlardı [Jenkinson, I, 1886: 64- 66].

2.10. Sellizure (Vezir)

Jenkinson ve yanındakiler beş günlük bir yolculuktan sonra Hacim Han'ın kardeşi meşhur Timur Sultan'ın adamlarıyla karşılaşmış, uzun müzakerelerden sonra sultan adına 1/9 nispetinde gümrük vergisi vermek zorunda kalmışlardı. Sultan'ın huzuruna çıkarak kendini takdim etme fırsatı bulan Jenkinson, ondan iyi bir kabul görmüş ve ayrıca geçiş izniyle birlikte bir de güven mektubu almıştı. Onun bildirdiğine göre sultan bozkırda tam bir göçebe hayatı sürdürmekteydi. Buradan yirmi günlük meşakkatli bir yolculuktan sonra Hazar Denizi'nin bir körfezine ulaşan kafilâ yine vergi tahsildarları tarafından karşılanarak 1/25 nispetinde bölgedeki Türkmenlerin hakimi için 1/9 ve 1/7 nispetinde de Hacim Han ve yanında bulunan kardeşi Mahmud Sultan adına vergiler ödemişlerdir. Bu bölge hakiminin, Ulu Töb ve Güneş kabileleri kendisine bırakılmış olan Hacim Han'ın kardeşi Polad Sultan olması muhtemeldir [Gündoğdu, 1995: 108].

Bahsi geçen körfezden 4 Ekim'de ayrıldıktan sonra İbn Havkal ve İstahri gibi coğrafyacıların eserlerinde sık sık zikrettikleri Kit veya Git olarak tanımlanan Ürgenç'ten beş fersah ötede bulunan muhtemelen Moğol istilası ve Timur'un getirdiği felaketler döneminde mevkiinde değişiklik olan Vezir şehri [G. Le Strange, 1905: 454],

Jenkinson'un ifadesiyle Sellizure adı verilen, Hacim Han'ın hüküm sürdüğü kaleye ulaşmışlardı. Han'ın huzuruna kabul edilen Jenkinson ona 1/9'luk hediyesi ve Rus Çarının mektubunu sunmuş, burada çok iyi muamele görmüş ve sadece hanın erkek kardeşlerinin katılabildiği sofrasına kabul edilmiş sonunda ise geçiş izni için mektubunu almıştı.

Jenkinson Vezir şehri hakkında şu bilgileri verir: Sellizure kalesi yüksek bir tepelikte kurulmuştu. Can (han) adı verilen kral burada yaşamaktaydı, sarayı topraktan alçakça inşa edilmişti ve güçlü görünmüyordu. Bölge ahalisi fakirdi ve onların arasında ticaret pek azdı. Kalenin güney tarafında arazi seviyesi alçaktır fakat toprakları verimlidir. Olağanüstü güzellikte meyveler yetişir, bunlar arasında özellikle irilik ve sululuğuyla dikkati çeken enfes kavunlar (Dynie) vardır ki halk etten sonra içmek yerine bunları yiyor. Aynı zamanda karpuz (carbuse) adı verilen başka bir meyve vardır, büyük bir hıyara benzer, sarı ve şeker gibi tatlıdır (Jenkinson herhalde bu meyveyi kavunla karıştırıyor). Ayrıca legur (herhalde hurma) denilen buğdaygillerden bir bitki yetiştirirler sapı şeker kamışına benzeyen bu bitkinin tohumları da pirince benzemekte ve tepesinde üzüm salkımı gibi toplanmaktadır. Arazinin suyu ırmak suyuna zarar verme pahasına Amu-Derya'dan sağlandığı için ırmağın suları Hazar'a eskisi gibi coşkun akmamaktadır. Böyle giderse Amu Derya suyunu çektiği zaman ülkenin çok geçmeden bir çöle döneceğini ve susuzluk nedeniyle terk edileceğini tahmin etmek güç değildir [Jenkinson,I, 1886: 68- 70].

Jenkinson ve Ebulgazi'nin verdiği bilgilerden şehrin Ürgenç'in batısında yaklaşık beş fersah ötede Üst Yurt'a yakın olduğunu öğreniyoruz. Vezir şehri hakkında Ebulgazi ayrıca Amu Derya'nın eski kanalı ile Ürgenç'ten su yoluyla gidilebilmesinin mümkün olduğunu söyler [Howorth, 1965: 964].

XVI. yüzyılın başında Şibani Muhammed Han yönetimindeki Özbeklerin hakimiyetine giren Harezm havalisi 1511'de Şah İsmail'in bu Özbek hanını Merv savaşında mağlup edip öldürmesi sonucunda bölgeye gönderdiği darugalardan biri olan Rahman Kulı'nın Vezir şehrine yerleştiğini görüyoruz [Alpargu, 1995: 84]. Fakat kısa bir müddet sonra şehrin ileri gelenleri halkın desteğini alarak İranlı yöneticiler karşı İlbars öncülüğünde

başkaldırmışlar ve bunun sonucunda bölgeye hakim olan İlbars Yadigar Özbek hanedanını kurmuştur [Alpargu, 1995]. Ayrıca 1603'de şehrin Ural Kozakları tarafından yağmalandığı ve tekrar XVII. yüzyılın sonlarında Ayuka yönetimindeki Kalmuklarca yağmalandığını bilinmektedir [Howorth, 1965: 966].

Harezm bölgesindeki şehirlerin hayat damarı olan Amu Derya'nın Özboy mecrasını değiştirmesi sonucunda su kalmadığından Vezir şehrindeki halkın Hıve ovasına yerleştiği bilinmektedir [Togan, 1981: 181]. 1873'te havaliyi ziyaret eden Glukhowski, Üst Yurt platosunun güney tarafında eski sulama kanallarının izlerinin hala mevcut olduğu geniş bir alana hakim olan şehrin harabelerini gezmiş; kemerleri, duvar kalıntıları ve ihtişamlı bir dönemin belirtisi sırlı çinilerini tasvir etmişti [Howorth, 1965: 964].

2.11. Ürgenç

Orta çağların başında Harezm iki merkeze sahipti. Amu Derya'nın batısı veya İran kısmında yer alan Gürgenç veya Ürgenç diğeri nehrin doğu veya Türk kısmında yer alan Kat idi [G. Le Strange, 1905: 446]. Şehre Araplar Cürcaniye, daha sonra Moğollar ve Türkler Ürgenç adını verdiler. 10. yüzyılda Cürcaniye şehri –Kat hala merkez olduğu için o dönemde bölgenin sadece ikinci şehriydi- ticaretin başlıca merkezi ve ticaret kervanlarının buluşma noktasıydı. Cürcaniye Amu Derya'dan gelen onunla yaklaşık paralel bir yol takip eden üzerinde yolculuğa müsait geniş bir kanalın batısında bir ok atımı mesafesinde uzanır ve evler su basmasına karşı ağaçtan kazıklarla güçlendirilmiş topraktan bir setle korunurdu. Mukaddesi 10. yüzyılda şehrin dört kapısı olduğunu ve her geçen gün büyüdüğünü belirtir [G. Le Strange, 1905: 448]. 13. yüzyılda Gürgenç kuvvetli Harezmşahlar devletinin baş şehri olarak yeni bir önem kazandı. Bu devlet İslam aleminin en kuvvetli devleti olunca onun başkenti de zapt edilen memleketlerden getirilen ganimetlerle zenginleştirilmiş olmalıdır [Barthold, 1990].

1219'da Yakut Cürcaniye veya Gürgenç'te Cengiz Han yönetimindeki Moğollar tarafından tahrip edilmeden kısa bir süre önce bundan daha güçlü veya daha zengin

veya güzel bir şehir görülmediğini yazar [G. Le Strange, 1905: 448]. 1221'de Gürgenç'te halkın katliamından sonra Moğollar su bentlerini tahrip ederek şehrin sular altında kalmasını sağladılar. Hârezm şehirlerinin bazılarının su altında kalması ve Ceyhun nehrinin mecrasının değiştirilerek tekrar Hazar Denizi'ne dökülmeye başlaması da bu şekilde izah edilebilir [Barthold, 1990: 461].

Bu büyük tahribata rağmen Harezmi'nin merkezi birkaç yıl sonra yıkıntılar arasından komşu bir mevkide yeniden yükseldi. Küçük Ürgenç kısa zamanda merkez olarak yerini aldı ve Mustavfi ve İbn-i Batuta tarafından 14. yüzyılda tasvir edildi. Mustavfi eski Ürgenç'ten 10 fersah ötede uzandığını söyler. Çağdaşı İbni Batuta Harezmi'yi geniş sokakları ve kalabalık nüfusa sahip küçük fakat hareketli bir kasaba olarak anlatır. Bununla birlikte Harezmin Moğol hakimiyeti durumunun Samaniler devrindeki durumundan ne kadar farklı olduğunu İbni Batuta'nın şu cümlesinden anlaşılmaktadır. “Harezmi'nin merkezi (Ürgenç) ile Buhara arasında uzanan bozkırda oturulabilen tek bir şehir vardır: Kat kasabası” [Barthold, 1990: 482].

Cengiz Han ölmeden önce devleti oğul ve torunları arasında taksim ederken Ürgenç'in de yer aldığı kuzey ve batı Harezmi'yi Cuci'ye; Hive ve Kat yani doğu bölgeleri Çağatay'a vermişti. Cuci oğulları Harezmi'nin kendilerine ait kısmının idaresini Kongrat kabilesi beglerine bırakmışlardı. Timur, 1371- 1379 yılları arasında dört defa Harezmi üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi. Timur'un Güney İran'da bulunmasından yararlanarak bir yandan Toktamış Maverâünnahr üzerine yürürken bir taraftan da Harezmi'de Kongrat kabilesinden Süleyman Sufi harekete geçmişti. Harezmi'deki ayaklanmanın kısa sürede yayılması üzerine Timur, Süleyman Sufi'yi cezalandırmak için harekete geçmiş, çölü geçmek suretiyle Ürgenç'e gelen Timur şehri fethetmişti. Timur, 1388 yılında, Ürgenç ahalisinin Semerkand'a göçürülmesi şehrin yıkılarak yerine arpa ekilmesini buyurmuştu [Aka, 1991: 15]. Sonradan Timur tarafından yeniden inşası emredilmişse de artık bu tarihten sonra şehrin yerini tedricen Hive alacaktır.

Seyahati esnasında Vezir şehrinde bir hafta kaldıktan sonra 14 Ekim'de yola çıkıp 16 Ekim'de Ürgenç'e ulaşan Jenkinson ve kafilesi burada deve ve atları için olduğu gibi kendileri için de vergi ödemişlerdi. Burada geri kalan seyahatlerinin bir ayını geçiren

Jenkinson, Horasan (İran) seferinden henüz geri döndüğünü bildirdiği bölgede hüküm süren Azim Can (Han)'ın kardeşi Ali Sultan tarafından kabul edilmiş ona Rus imparatorunun mektubunu takdim ederek hediyelerini sunup sorularını cevapladıktan sonra serbest geçiş için izin mektuplarını almıştı.

Jenkinson son yedi yılda devam eden taht kavgaları ve iç savaş sebebiyle dört defa el değiştirmiş olan [Gündoğdu, 1995: 109] Ürgenç'i başkent diye adlandırmasına rağmen oldukça köhneleşmiş bir şehir olarak tarif eder. Ürgenç şehir veya kasabası onun tarifine göre düz bir alanda bulunmakta duvarları topraktan ve tahmini 4 mil genişliğindedir. İçindeki binalar topraktan görünüşleri de intizamsızdır. Üzeri kapalı uzun bir cadde halinde bulunmakta ülkenin içinde bulunduğu karışık ortamdan ötürü pek az tüccar bulunmakta onların da alım gücünün oldukça düşük olduğunu söyler. Jenkinson şehirde dört parça kumaştan fazla satış yapamadığını da ekler. Jenkinson pazarda pek az bulunan malın Buhara ve İran'dan getirildiğini kaydeder. Fakat bunların da kalite ve değerinin düşüklüğü nedeniyle zikredilmeyecek seviyede olduğunu belirtir.

Hazar Denizi'nden Ürgenç şehrine kadar olan sahayı Türkmen yurdu olarak adlandıran Jenkinson buranın Azim (Hacim) Han ve beş kardeşine tabi olduğunu belirtir. Ayrıca ülkedeki idari teşkilat konusunda edindiği izlenimleri ekler: Onlardan biri baş kral olarak Han ismini alır fakat kendi topraklarında ve kaldığı yerde sözü pek az geçer; her biri kendi bölgesine sahiptir. Her erkek kardeş daima diğerine saldırmaya çalışır, aralarında doğal kardeş sevgisi yoktur. Nedeni farklı kadınlardan doğmuş olmalarıdır ve genellikle babalarının Hristiyan veya Centile cariyesi olan kölelerinin çocuklarıdır. Her bir han veya sultan en az dört beş eş yanında genç kız ve erkeklere sahip olarak çoğu fasit şekilde yaşarlar. Bu kardeşler arasında savaşlar olduğunda (pek nadir olarak savaşız yaşarlar) yenilen adamlarıyla çöle kadar arada su olan yerleri sığınak tutup tüccar kervanlarını ve başkalarını soyarak ve yağma ederek yaşamını sürdürür. Ta ki kardeşine yeniden saldırmak için güç ve yardım bulana kadar [Jenkinson,I, 1886: 72].

Ürgenç birkaç yıl sonra son inkırazını yaşamış Amu Derya'nın mecrasını değiştirmişti, Ebul Gazi'nin bildirdiğine göre bu olay yaklaşık 1575'te gerçekleşmiş ve şehrin etrafının metrukleşmesiyle sonuçlanmıştır [Howorth, 1965: 965]. Şehir 1603'de Ural

Kozakları tarafından yağmalanmış, 17. yüzyılın sonunda Kalmuk reisi Ayuka tarafından yeniden tahribe uğradığını bize haber veren Glukhofski, 1873'te artık yalnız harabelerinin kaldığı bu şehrin kalıntılarını görmüş, ayakta kalmış iyi pişmiş tuğladan inşa edilmiş işlenmiş dört halkası olan bir hükümdara ait olduğu anlaşılan kitabesi ve tepesi koni şeklinde ihtişamlı bir kule veya minareyi tarif eder [Howorth, 1965: 966].

2.12. Kat

Harezmi'nin diğer bir ünlü mevki ve daha önce belirttiğimiz gibi ortaçağların başında bölgenin iki önemli merkezinden biri Kat idi. Eserleri elimize ulaşan Arap coğrafyacılarından öğrendiğimize göre bölgenin başkentidir. Şehri başkent olarak tarif eden İstahri'den iki fersah genişliğindeki bir kısmını Amu Derya'nın sularını istila edip nasıl harabeye dönüştüğünü ve halkının doğuya doğru yer değiştirdiğini ve yeni kalenin tekrar yükseldiği bu yerde, hala nehrin tehdidinden korkulduğu öğrenilmektedir [Howorth, 1965, 967].

Yeni şehri de Mukaddesi şehristan -başkent- olarak nitelemekte ve neredeyse Horasan'daki Nişabur büyüklüğünde olduğunu haber vermektedir [G. Le Strange, 1905: 446]. Ondan şehirdeki her biri insan büyüklüğünde siyah taştan sütunlar ve üzerlerinde çatıyı destekleyen ağaçtan ayaklar ile görkemli Cuma caminin ve valinin sarayının varlığı öğrenilmektedir. Valinin sarayı yeni şehirde tekrar inşa edilmiş eski kale harabe halinde bırakılmıştı. Mukaddesi'den halkın kullandığı caddeleri sayısız küçük kanallar kesmekte pislik Azerbaycan'ın Erdebil kentindekinden daha kötü ve hatta ayaklarıyla su yolundaki pisliği ibadet için gittikleri camiye bile taşımakta oldukları gibi şehir hakkında bilgiler almaktayız. Bununla birlikte bu dönemde pazarlar hala zengin ve her çeşit malla dolu ve şehrin zanaatkarlarının ünü çok uzaklara yayılmıştı. 10. yüzyılın sonlarında Harezmi'nin merkezi olmak konumundan gittikçe uzaklaştığı anlaşılmaktadır. Bunda muhtemelen Amu Derya'nın sularının işgali sonucunda tahrip olmasının payı büyüktür. Fakat nehrin mecrasını değiştirerek bölgenin su kaynaklarının azalması, geniş su kanalları vasıtasıyla Ürgenç gibi önemli merkezlerle olan su yolunun kapanarak iktisadi kaynakların büyük darbe almış olması bu

gerilemenin tek başına sorumlusu olamaz. Dönemin başta gelen ilim adamlarından Biruni'nin zaman zaman çalışmalarına bölgedeki hükümdarların aralarında başlayan savaşların getirdiği huzursuz ortamdan dolayı vatanını terk etmek zorunda kalarak ara vermesi Kat'ın önemini yitirmesinde, nehrin sularının değişmesi kadar başka faktörlerin de etkili olduğu sonucuna götürmektedir.

13. yüzyılın başlarına geldiğimizde Kat'ın Moğol istilasıyla zarar görmüş olarak karşımıza çıkar, 14. yüzyılda İbni Batuta'nın Ürgenç'ten Buhara'ya giderken yolu üzerinde olan Al- Kat olarak zikrettiği şehri küçük fakat mamur bir yer olarak tasvir eder. Burada bir su havuzu olduğundan ve buraya ziyaretinin kış aylarına denk düştüğünü öğrendiğimiz ünlü seyyahın burada bulunan üzeri buz tutan bir su havuzunda çocukların oyun oynadığını öğrenilmektedir. 14. yüzyılın sonunda Timur şehrin nerdeyse tamamını tahrip etmiş fakat sonradan şehrin duvarları yeniden inşa edilmiş ve şehir Ali Yezdi'nin eserinde sık sık zikredilecek kadar önemli bir mevkide kalmıştır [G. Le Strange, 1905, 447).

16. yüzyıla geldiğimizde Kat'ın içinde yer aldığı Harezm bölgesi 1505'e kadar Timurlu Hüseyin Baykara'nın nüfuz sahasına dahildi. 1505'te Şeybanî Han, Harezm'in artık bu dönemde başkenti olan Ürgenç'i fethederek Harezm'i imparatorluğunun bir parçası kabul etmişti. Şeybani Han'ın ölümünden sonra İran hükümdarı Şah İsmail, Harezm'i işgal etti, fakat Türkistan'ın bu kısmına uzun müddet hakim olamadı. 1511 yılında, Harezm Özbekleri İran'a karşı ayaklanarak İlbars Han'ın liderliğinde bağımsızlıklarını kazandılar [Hayit, 1995: 27).

1558'de Jenkinson'un bölgede bulunup Harezm şehirlerini ziyaret ettiği dönemde bu şehirler Harezm Özbekleri şeklinde anılmaktaydı ve henüz başka bir gücün nüfuz sahasına girmemişlerdi. 26 Kasım'ında Ürgenç'ten ayrılan Jenkinson, Amu Derya boyunca yüz mil giderek Ardok denilen başka bir ırmağa ulaştıklarını ve burada az bir vergi ödediklerini bildirir. Geniş ve son derece hızlı akan bir nehir olduğundan bahsettiği Kat'ın güneyindeki Ardok'un Amu Derya'yla birleştikten sonra Aral'a döküldüğünü yine Jenkinson'dan haber vermektedir. Burada alınan vergi ise nehri geçmek için alınmış olmalıdır.

Takip eden 7 Aralıkta Jenkinson'un Saramet Sultan diye bahsettiği birinin idaresinde olan Kat (Kat)'a ulaşan kabile daha önce adı geçen Ali Sultan'ın kardeşi olduğu belirtilen bu kişi tarafından soyulmak istenmiş fakat Saramet Sultan Ürgenç'teki kardeşinden çekindiği için bunu gerçekleştirememiştir. Kafildekiler, deve başına ödedikleri birer kırmızı Rus postu vergiye ilaveten Sultana ve saray erkanına çeşitli hediyeler vermek suretiyle ancak geçiş izni alabilmişlerdir [Jenkinson,I, 1886].

Bahsi geçen Saramet Sultan Ebulgazi'nin Sarı lakabıyla meşhur olduğunu belirttiği ve daha önce bahsi geçen, Avaniş Han'ın ortanca oğlu Mahmud Sultan'dan başkası değildir. Buradan, Hacim Han'ın tahta geçmesinde büyük payı olan mezkur Ali Sultan'ın, kendisine bırakılan Ürgenç, Hezaresb ve Kat'tan sonuncusunun idaresini ağabeyi Mahmud Sultan'a bırakmış olduğu anlaşıyor. Bu şekilde Jenkinson'un da Sarı Mahmud adıyla bilinen bu kişiyi Saramet şeklinde kaydettiği açıklık kazanmaktadır.

1593 tarihinde Buharalı II. Abdullah Han Harezmi'yi fethetmek suretiyle bağımsızlığına son verdi fakat Harezmi Özbekleri II. Abdullah Han'ın ölümünden sonra isyan ederek 1598'de bağımsızlıklarını yeniden elde ettiler [Alpargu, 1995: 89].

XVII. yüzyıla geldiğimizde Kath şehrinin Ürgenç gibi Hive'nin kuzey doğusunda tekrar kurulduğu bilinmektedir [Togan, 1997: 254].

2.13. Buhara

Buhara 40° enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Tien Şan dağlarından doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km kateden Zereşan nehrinin alt çığı üzerinde vahanın ortasındadır. Zereşan birdenbire bozkıra çıkıp önce Semerkand'ı sonra Buhara'yı sulamadan önce binlerce yükseklikteki sivri dorukların gölgesinde görkemli bir kanyon kazmıştır. Buhara'ya göre daha yukarda kalan Semerkand'a, suyun bolluğu nedeniyle daha çok değer verilir. Ama kervan yollarının uzağında kalan Semerkand bir ticaret değil zevk şehridir. Buhara'ya gelince,

açık deniz kıyısındaki bir liman gibi tam gölün kenarında yani Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer alıyordu. Bu çöl ortamında su hayatın ve geleceğin kaynağıdır. Su vahadan Buhara'ya antikçağdan beri var olan bir su yolları sistemiyle getirilmişti. Bu su yollarından "arık" adı verilen çok sayıda küçük kol çıkar, bunlar bütün vahayı ve şehri sulardı. Ama Buhara'nın bölge nüfusunu kırıp geçiren sıtma salgınlarının taşıyıcısı sivrisineklerin cirit attığı sağlığa zararlı su birikintilerini de hesaba katmak gerekiyordu [Zarcone, 2001: 11).

Semerikand, Merv ve diğer şehirlerin aksine Buhara'nın tarihi devirlerde sahaca genişlemiş olmakla beraber, ötekiler gibi, yerini değiştirmemiş ve bir yerden başka bir yere nakledilmemiş olduğu vazıh bir surette anlaşılır. Gerçi Buhara da, Orta Asya'nın diğer şehirleri gibi, kılıç ve ateşten kurtulamamış ise de, her defasında hep aynı saha üzerinde ve 9. asırdaki planına göre yeniden inşa edilmiştir. Bu keyfiyet şehir hakkında tafsilatı ihtiva eden me hazları ziyadesiyle kolaylaştırmaktadır. Ortaçağ şehirlerinden her hangi birinin topografik vaziyetini ve inkişafının seyrini, Buhara'da olduğu kadar katiyetle tayin etmek nadiren mümkün olan hallerdendir [Bala, 1997: 76).

Evvelce Buda merkezi olmakla "Buhara"¹⁶ adını alan şehre gelip yerleşen İranlılar tagallüp ettikten sonra, burası bir Zerdüşti dini merkezi şeklini almıştı [Togan, 1981: 81). Şehir, 7. yüzyılın sonunda Araplar tarafından fethedildi. Araplar ilk defa Türkistan'a geldiklerinde elli bin kadar Arap ve Tacik ailesini Türkistan'a hicret ettirdiler; Uratepe müstesna olmak üzere, Fergana ve Şaş taraflarına çok sayıda Arap ve Tacik sonra da mütemadiyen İran'dan muhacir gelmiştir. Bu muhacirler Buhara'da ve diğer bazı şehirlerde her evin yarısını işgal ederek yerleşiyorlar ve yerli ahaliyi oturdukları "iç şehir" (şehristan)'den "rabd" (dış mahalle)'lara kovuyorlardı.

Samaniler devrinin Buhara'sını 10. asrın İslam coğrafyacıları mufassal bir surette tasvir ederler. Samaniler devrinde şehir şehristan, rebad ve yüksek iç kale olmak üzere üç kısım şeklinde tasvir edilir. Kale, en eski zamanlardan beri, bugün bulunduğu yerde, Samaniler devrinde olduğu gibi, bugün de "Rigistan" namı ile anılan sahanın

¹⁶ Bu kelimenin aslı Buda dinine mensup olanların medrese ve manastırı anlamına gelen Sanskritçe'deki "Vihara" anlamına gelmektedir

şarkındadır. Mukaddesi'ye göre kalenin içinde saraydan başka Kuteybe tarafından inşa olunan en eski Cuma camii vardır. Söylendiğine göre, burada eski zamanlarda bir puthane bulunmakta idi. Eski camiin yerine daha büyüğü inşa olunduğu zaman, eski bina "vergi dairesi" olarak kullanılmıştı. Diğer bir çok şehirlerin hilafına kale şehristanın (asıl şehir) içinde değil, dış tarafta bulunuyordu. Buhara şehristan'ının Semerkand ve Merv gibi şehirlerin aksine yedi kapısı bulunmaktaydı [Barthold, 1990: 106]. Bu kapılar şehrin yapısı ve tarihi gelişimi konusunda bize zengin bilgiler ulaştıran Narşahi ve İstahri tarafından sayılmıştır.

Buhara sokakları genişlikleri ile dikkati çekerdi; hepsi taşlarla döşeliydi. Caddelerinin genişliği yanında nüfusun çok olması nedeniyle şehrin kalabalıklığı da dikkati çekerdi. Alan ihtiyacı, Samaniler'in diğer şehirlerinden çok Buhara'da göze çarpıyordu. Bu sebepten dolayı sık sık yangınlar çıkardı, Narşahi'nin kitabında Nasr'ın hükümdarlığı zamanında (929- 937) vuku bulmuş iki yangının tasviri bulunur ki şehrin kalabalıklığı ve binaların kesafeti zararın boyutlarını büyütmüş olmalıdır. Bunların yanında Mukaddesi ve başka bazı şairler şehrin kusurlarından (kokular, pis sular vs.) şiddetli bir lisanla bahsederler [Barthold, 1990: 118].

Buhara en parlak günlerine burayı başkent yapan Samaniler devrinde ulaşmış bu hanedanın düşüşü ve Türklerin hakimiyetine geçmesinden sonra sırasıyla Gazneli, Selçuk ve Harzemşahlar Devletleri yönetiminde bulunmuştur. Tüm bunların sonunda 1220'de Cengiz tarafından ele geçirilmiş ve tamamen yakılmıştır. Buhara yakılmasından on beş yıl sonra küller arasından bir kez daha yükselmiş ve Cengiz Han'ın oğlu Ögedey'in yönetimi altında eski bolluk günlerine yeniden kavuşmuştu. 13. yüzyıl sonundan 16. yüzyılın ortalarına, veya Polo kardeşlerin döneminden Jenkinson'a, Buhara'nın vaziyeti hakkında büyük bir boşluk vardır; bu karanlığa kısmen İbni Batuta, Moor ve Timur'un sarayını ziyarete giden İspanyol elçi Don Ruy Gonzales de Clavijo tarafından zayıf bir ışık tutulmaktadır. Tüm bu dönem boyunca Türkistan Cengiz Han'ın ardılları arasındaki iç savaflara sahne olmuş Amu Derya topraklarındaki medeniyet tohumlarını yok etmişti. Bir yüzyıldan fazla bu durumdan kurtulamayan şehri ziyaret eden ve dış mahallelerinde konaklayan İbni Batuta cami, eğitim kurumları ve pazarların hala büyük kısmında Cengiz Han döneminden kalma izlerin göze çarptığını belirtir.

XIV. yüzyılın sonlarında Timur döneminde Semerkand'ı başkent'i yapan Timur Buhara'yı da eski parlak günlerine bir nebze de olsa yaklaştırmıştı [G. Le Strange, 1905: 463] ve onun torunları Amu Derya'nın güneyine atıldıktan sonra Buhara'yı yurtları yaptılar ve güzel binalarla süslediler. Bu yüzden 1400 ile 1500 arası Buhara'nın Rönesansı olarak adlandırılabilir. Timur'un haleflerinin devam ettirdiği gelenek üzere Maverâünnehr'deki diğer şehirlerin yanında Buhara'da yeni eserlerle donanmıştı ki bunlardan en barizi kuşkusuz babası tarafından Maverâünnehr hakimliğine tayininden (1409) hemen sonra inşa faaliyetlerine girişen Uluğ Bey'in inşa ettirdiği eserlerin en eskisi olduğu anlaşılan “kadın-erkek bütün Müslümanlara ilim tahsil etmenin farz olduğu” hadisinin kapısı üzerinde yazılı bulunduğu Buhara'daki medrese idi [Aka, 1991, 120].

Jenkinson ve kafilesi ise 23 Aralık 1558'de Buhara şehrine ulaşır. Buhara'nın bulunduğu havaliyi tarifte seyyahımız fazla ayrıntı vermeden ünlü şehrin düz bir alanda kurulu olduğundan etrafının yüksek bir duvarla çevrili ve sayısını vermeden çeşitli girişleri olduğundan bahseder, neyse ki Ortaçağ yazarları bu konuda bize doyurucu bilgi vermiştir. Ayrıca seyahatnamesinde şehrin üç kısma ayrıldığını, bunlardan ikisi hanın ve üçüncü kısmı tüccarlar ve çarşılar için olduğunu belirtir. Her zanaat kolunun kendi ikamet yeri ve pazarına sahip şehir son derece büyüktür Jenkinson'un ifadesiyle. Çoğu topraktan inşa edilmiş evlerin yanında altın yaldızla gösterişli inşa edilmiş bol sayıda ev, camii, abide ve hamamlar da vardır. Özellikle maharetle inşa edilmiş hamamlar hakkında uzun uzadıya bahsedilebileceğini söyler. Şehrin ortasından akan küçük nehrin suları sağlığa çok zararlıdır, bazen bundan içenlerde 45 inç uzunluğunda bir kurtçuk oluşur ki bacakta et ve deri arasında bulunur ve topuğun yan kemiğinden çekip çıkarılır. Bir kısmı içerde kalırsa bu işlem her gün bir inç çıkarılarak hepsi bitene kadar devam eder. Rişte adı verilen ve vahanın sağlıksız sularından insanlara geçen bu hastalıktan Jenkinson'dan sonraki XIX. yüzyıl seyyahları tarafından da bahsedilmiştir.

Macar Arminius Vambery rişte diye adlandırdığı bu hastalık hakkında şöyle yazar:

Hastalığın ilk belirtisi ayakta veya vücudun herhangi bir bölümünde hissedilen kaşıntıdır; bunu bir leke izler ve bu şekilde iltihaplanan bölgenin merkezinde iplik

kalınlığında bir kurt doğar. Genellikle 1 aune (1,188 m) uzunluğuna ulaşır ve onu bir tür çıkırğa sarıp yaradan çıkarmak için birkaç günden fazla gecikmemek gerekir. Bu hastalığın çok büyük bir acı çektirmeyen olağan tedavisi böyle yapılır; ama eğer operasyon sırasında kurt parçalanırsa, komşu bölgeler de hemen iltihaplanır ve bir tek parazit yerine 8- 10 parazitin ortaya çıktığı görülür, o zaman hasta en az bir hafta yataktan çıkamaz ve yoğun bir rahatsızlık yaşar. En cesur olanlar rishteyi hastalığın en başında çıkarttırırlar [Zarcone,2001: 135).

Jenkinson seyahatnamesinin devamında, şehirde sudan ve kısarak sütünden başka içecekler yasaklanmış olduğunu anlatır ve devam eder: İhlal edenler çarşıda son derece zalimce dayak ve kamçıyla cezalandırılırlar. Bununla yetkili görevliler istedikleri adamın evine girmek alkollü içkiler aramak ve bulduklarında imal araçlarını kırmak, içkileri dökmek ve evdeki üreticileri acımasızca cezalandırmak yetkisine sahiptir ve çok kez bir adamın nefesinde içki fark edildiğinde dahi daha fazla açıklamaya gerek duymadan ellerinden kaçırmadıklarını yazar seyyahımız.

Buhara'da din uygulamalarını takip eden geniş yetkilere sahip bir din adamı mevcuttur ve hükümdardan daha fazla sözü geçer, kralı tahtından indirebilir ve yerine keyfince bir başkasını koyabilir. Jenkinson'un orada bulunduğu sırada hüküm süren hükümdar bahsettiğimiz din adamının yardımıyla selefini ona ihanet ettiği için, Hristiyanlarla iyi geçinen prensi, geceleyin odasında öldürtebilmiştir.

Bir dönem İranlıların hakimiyetinde bulunan Buhara'da İran dili konuşulmaktaydı, fakat şimdi Buhara bağımsızdır ve bahsedilen İranlılarla aynı dine mensup olmalarına rağmen sürekli dinden dolayı savaş halindedirler. Onların savaş nedenlerinden biri İranlıların, Buharalılar ve diğer tüm Tatarların yaptığı gibi, dudaklarının üstünde bıyık uzatmamalarıdır ki bunu Tatarlar büyük günah kabul eder onları caphar, Hristiyanları adlandırdıkları gibi, inançsız olarak kabul ederler.

Buhara hükümdarı büyük bir güce ve zenginliğe sahip değildir. Gelirleri az ve çoğu da şehre bağlıdır. Zanaatkarlar gibi tüccarların satılan her maldan 1/10 vergi alınmakta, baskı altında tuttuğu halkta da büyük fakirleşme mevcuttur. Paraya ihtiyacı olduğu

zaman memurlarını bahsettiğimiz tüccarların dükkanlarına gönderip borçları için mallarını alır ve kredi vermeye zorlar, tıpkı Jenkinson'a borcu olan 19 parça kersey için yaptığı gibi. Gümüş ve bakır para kullanılmakta, altın ise tedavülde yoktur. Bir gümüş sikkesi 12 İngiliz penisi değerindedir. Pooles (pul) adı verilen bakır paranın 120 tanesi 12 peni eder, ödemelerde gümüşten daha yaygındır. Kralların her ay bazen ayda iki defa tahta iniş çıkışlarının en büyük faydası öldürülmeden veya sürülmeden iki yada üç yıl hüküm sürülebileceğine ihtimal vermediğinden halkına eziyeti umursamıyor, bu da ülke ve tüccarların büyük oranda zarar görmesine neden oluyor [Jenkinson,I, 1886: 81- 86].

26 Aralık'ta Buhara hakimi II. Abdullah Han'ın huzuruna çağrılan Jenkinson ona Rus imparatorunun mektuplarını sunmak fırsatını elde etmişti. Jenkinson ve arkadaşlarını nazikçe kabul eden han onları huzurunda yemeğe kabul etmişti. Buhara'da ikameti müddetince muhtelif defalar han tarafından çağrılarak, hususi dairesinde ağırlandığı burada kendisine teklifsizce davranarak, Rus imparatorunun gücü, Osmanlı sultanı ve aynı zamanda da seyyahımızın ülkesi ve kanunları hakkında bilgi vermişti. Jenkinson'un yanındaki ateşli silahlara ilgi gösteren han önce onlara ateş ettirdikten sonra kendi tecrübe etmişti. Tüm bu ağırlamalardan sonra han Jenkinson'un ifadesiyle ayrılışından önce tam bir Tatar olduğunu göstermiş ve ödeme yapmak için seyyahımızı görmeden şehirden ayrılmıştı. Abdullah Han ödeme yapılması için talimatlar vermiş fakat mallarının bir bölümü için indirim yapmak ve geri kalanına karşılık da mal almaya zorlandığını yazan seyyahımız hakkettiği ödemeye kavuşamadığından şikayet eder. Yine de karşılaştığı olaylar ve ülkenin şartlarını göz önüne alarak bu ödemedan de memnuniyetini belirtmeden geçemez.

Jenkinson, Buhara'ya ulaştığımda hırsızlarla olan maceramızı öğrenir öğrenmez arkalarından 100 iyi silahlı adamı bunları ölü yada diri bulmadan dönmek üzere görevlendirmesinden dolayı övmek zorunda olduğunu yazar. Bu şekilde görevlendirilen adamlar incelemelerinden sonra bozkırda bahsedilen hırsız çetesi ile karşılaşmış onlardan bir kısmını öldürmüş bir kısmı kaçmış ve dördünü ele geçirmiş olarak geri dönmüşlerdi. Onlardan ikisi seyyahların tabancalarından çıkan kurşunlarla ağır yaralanmışlardı. Kralın onları görmek için çağırmasından sonra dördü saray kapısında asıldı, böyle yapılmasının nedeni başkalarına örnek teşkil etmesi olduğunu yazar

Jenkinson. Böylece Jenkinson'a kaybettiği mallar tekrar iade edilebilmiş ve bir parça rahatlamış olan seyyahımız bu yüce adaleti hanın ellerinde bulduğunu itiraf eder.

2.14. Azak

Türklerin "Ten", Yunanlıların "Tanais" adını verdikleri Ten nehri'nin mansabında kurulan Azak'ın eski adı olan "Tanais", etimolojik bakımdan İskit dilinde muhtemelen "su" manasına gelen "Tana" kelimesinden gelmektedir (Öztürk, 2000, 272). Burada önceleri Tanais adıyla Miletliiler tarafından tesis edilen bir koloni bulunuyordu. Daha sonraları batıya yapılan göçler sırasında Hazarlar ve Peçenekler'in nüfuz sahasına girdi ve nihayet Altın Orda Devletine bağlandı. Ortaçağ'da tamamen terk edilen Tanais'in yerini yakınında bulunan Tana şehri aldı [Bilge, 1991: 300].

Azak, 1343'te "Tana" adıyla Ceneviz kolonisi olarak tanınıyordu. 1389' da Venediklilerin de burada ticaret imtiyazı vardı. Tana/ Azak şehri İskenderiye (Mısır), Hint, Çin hindi, Kabil (Afgan), Ürgenç (Harizm) ve Astrahan ile ticaret yaptığından kervansarayları çok şenlikti.

Azak üzerinde Venedik ve Ceneviz arasında cereyan eden hakimiyet mücadelesi, XIV. asrın başların dek uzanır. Her iki taraf Altın Ordu Devleti'nden Azak'a yerleşmek müsaadesini aldıktan sonra aralarındaki rekabet sona ermemiş, hatta Cenevizlilerin tesiri ile Özbek Han Venediklileri tazyik etmiş ise de haleflerinden Canibek Han onlara yeni imtiyazlar vermiştir [Baysun, 1997: 86].

Azak 1343'te "Tana" adıyla Ceneviz kolonisi olarak tanınıyordu. 1389'da Venediklilerin de burada ticaret imtiyazı vardı [Kırzioğlu, 1998: 50], Kulikova bozgunu, arkasından Mamay ve Toktamış arasındaki yıpratıcı savaşlar ve nihayet Toktamış- Timur mücadeleleri Altın Orda'yı felakete sürüklerken Azak gibi Karadeniz'deki önemli şehirlerin tahribiyle sonuçlanmıştır. Toktamış'ın Timur'la mücadelesinde 1391 ve 1395 yıllarında uğradığı ağır mağlubiyetleri müteakip, Kuzey Kafkasya sahası, Çerkez vilayetleri ile beraber, Kefe, Solhat ve Azak şehirleri de yağma

ve tahrip edilmiştir. Timur, Azak ticaretini besleyen ana ticaret yolu üzerindeki Astrahan ve Saray şehirlerini de tahrip ettiğinden, Azak ticareti büyük darbe yemiştir [Öztürk, 2000: 16].

Timur, Altın Orda üzerine gerçekleştirdiği sefer sırasında 14 Eylül 1395'te Azak/Tana'da Müslümanları ayırdıktan sonra "bütün kafirleri kılıçtan geçirip, evlerini yakması", buradaki Venediklilerin Türkistan'dan gelen ipek, Sibir'den kavuşan kürk ticaretiyle uğraşan zümreyi de tahrip etmiş oldu. Burası, ertesi yıl Timur'dan kurtuluş akçasıyla alınan Venedikliler eliyle yeniden şenlendirilerek, bir ticaret kolonisi olarak canlanmaya başladı. Toktamış, Timur'un çekilmesinden sonra tekrar toparlanabilmek için faaliyetlere giriştiği sırada, şehrin uğradığı acıları göz önünde tutarak koloniden devlete alınan gümrüğü, 20 Şubat 1397'de yarıya indirerek %1,5 nispetini kabul etmekle, kalkınma ve imarı hızlandırmış, 1400 yılında artık Venedik şehriyle Azak/Tana arasındaki gemi seferleri yoluna girmişti [Kırzıgözü, 1998: 51].

XV. Asrın başlarında Azak'ın yeni taarruzlara uğradığı görülüyor. 1410'da Kıpçak hanı Pulad Beg, Azak'a hücum ederek, Venediklileri katliam ve evlerini yağma etmiştir. Halefi Timur Han zamanında yalnız Cenevizlilere ticaret yapma hakkı tanınmıştı. 1418'de Kerimberdi Han'ın büyük bir ordu ile Azak'a yürümesi, şehirde yeni baştan tahribat vukuuna sebep olmuş ise de, her tahripten sonra surlar ve mahalleler yeni baştan tamir edilmiştir [Baysun, 1997: 87].

Karadeniz'deki ortaçağ İtalyan kolonilerinde kurganların kutsallığıyla ilgili bir çekingenlik yoktu. Gömülü hazine öyküleri onlarda takıntı halindeydi. Fransisken keşiş Josaphat Barbaro Tana'daki Venedik kolonisinde tanınmış bir işadamydı ve 1437'de bir Mısırlı tanıdığı ona Alanların (Sarmatlar) son kralı İndiabu'nun büyük hazinesini anlatmıştı. Bu hazinenin Kontebbe denilen bir tümülüsün içinde olduğu düşünülüyordu (bu ad Türkçe kum ve tepe kelimelerinin bir araya gelmesi olmalıydı). Tümülüs Tana'dan otuz kilometre kadar yukarıda Don kıyısında, bugün Rostov denilen bölgedeydi [Ascherson, 2001: 167].

Barbaro hemen bir hazine av grubu kurdu. Birkaç Venedikli ve Yahudi tüccarla ortaklık anlaşması imzaladı, ayda üç altın vermek üzere yüz yirmi işçiyle birlikte donmuş ırmağın üstünde kızakla yola çıktı, Kontebbe'deki "küçük tepe"yi kazmaya çalıştı. Dona yenik düşen ekip Tana'ya döndü ve Mart ayında erime başlayınca tekrar gitti. Barbaro ve adamları bu kez kazma kürekle höyükte kocaman bir yarma açmayı başardılar ama buldukları karşısında tam bir hayal kırıklığına uğradılar, seyahatnamesinde bu ilginç tecrübeyi şöyle anlatır: Otların hemen altında toprak siyahtı. Sonra bunun altından hep lahana çıktı...bunun altında da bir karış derinliğinde kül vardı. Bu da mümkündü çünkü burada yakmış olabilecekleri şeylerden dolayı kül olması olağandışı değildi. Sonra gene bir karış derinliğinde mığlo (darı) unu vardı ve ülkenin darı ekmeği yediği söylendiğinden ve darı ununun buraya bağışlanmış olabileceğinden dolayı, bu kadar büyük eni olan bir tepeyi bir karış derinliğinde unla kaplamak için ne kadar darı gerekeceğini bilmek isterdim. Bundan sonra gene bir karış derinliğinde sazan ve başka tür balık kılçığı vardı. Hazine görünmedi. Barbaro ve ortakları tuğladan yapılmış eskiden oynamak için kullanılan portakal büyüklüğünde beş altı adet top ve "tepesinde engerekler bulunan küçük gümüş bir ibriğin yarım sapı"yla yetinmek zorunda kaldılar. Bu sırada hava bozdu. Sonunda paskalya haftasında doğu rüzgarı o kadar şiddetli esmeye başladı ki kazdığımız taş toprağı havaya kaldırıp işçilerin yüzlerine yağdırdı. Bu nedenle oradan ayrılmaya ve daha fazla devam etmemeye karar verdiler¹⁷.

Barbaro'nun şehir hakkında verdiği bilgilerden Azak/ Tana'nın eski mevkiine olan on millik mesafedeki alanda tepeler arasında şehrin surlarına kadar pek çok kuş çeşidi bulunmakta bunları ağlar ve çeşitli tuzaklarla yakalayıp iyi para kazanan insanlar mevcuttu, ayrıca Azak Denizi'nden kış boyunca bol miktarda balık avlandığını ve kalabalık göçebe ordalarının bu güzergahı seçme nedenlerinin birinin bu olduğunu öğrenilmektedir. Burada tutulan balıkların tuzlanarak ticaretinin yapıldığını ve bölgede

¹⁷ Barbaro'nun mezar tepesi veya hazine zulasını kazmadığı anlaşıyor. Bilmeden, Maiotis (MÖ. Azak Denizi'nin doğusunda yaşadığı kabul edilen bir kavim) ırmak balıkçıları ve ailelerinin yüzyıllar içinde oluşturduğu mutfak birikintisini kazıyordu, işin traji komik yanı, Sarmat prensesi'nin Venedik'te yeni bir katedral yaptırmaya yetecek kadar altın ve mücevherle dolu hazinesi Barbaro'nun takımının soğuk ve doğu rüzgarı altında kürek salladığı yerin ancak birkaç kilometre ötesinde bulunması ve 1988' de bölgede kazılar yapacak olan Volodya Guguev isimli bir arkeolog'u bekliyor olmasıydı [Ascherson, 2001: 167].

önemli bir geçim kaynağı olduğunu öğrendiğimiz şehir köle ticaretinde de ileri bir merkez konumunda bulunuyordu [Barbaro, 1873: 8- 9].

Karadeniz'i bir Türk gölü haline getirmek isteyen Fatih Sultan Mehmet zamanında Gedik Ahmet Paşa kumandasındaki donanma 1475 tarihinde başta Kefe olmak üzere Azak ve civarını fethetmiş ve buradaki İtalyan kolonilerinin varlığına son vermişti [Bilge, 1991: 300].

Astrahan ve Harezmi ticaret yolunun son noktası olması yanında Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı sınır kalesi olması bakımından önemi sürekli artan Azak kalesinin istihkam ve iskan düzeni Evliya Çelebi: " Azak kalesi, Ten Nehri kenarında dört köşe, yalın kat taştan güzel bir bina" şeklinde tarif eder. Güney tarafı, temelleri toprak altında suya karşı ızgaralar üzerinde yükselen sağlam bir duvar olan kalenin doğu tarafı sarp hendeklerle çevrili idi. Azak kalesinin iskan ve kısımları tahrir defterlerinde üç kısımda kaydedilmişti, kalenin kısımları söz konusu kaynaklara göre sırasıyla Kal'a-ı Venedik, Kal'a-ı Ceneviz ve Kal'a-ı Haki şeklinde kaydedilmişti [Öztürk, 2000: 274].

Deniz keşifleri dolayısıyla ticaret yollarının değişmesi yüzünden, Azak, Uzakdoğu ticaretinin iskelesi olmaktan çıkarak, XV. asırdan itibaren Osmanlı Devletinin bir serhad kalesi haline gelmişti, müstahkem bir mevki olan Azak kalesi Osmanlıların elinde kaldığı müddetçe, Don Kazaklarının ve Rusların denize çıkmak için yaptıkları teşebbüslere mani olan ve Azak Denizi ile Karadeniz'in emniyetini temine yarayan pek mühim bir mevki olmuş [Baysun, 1997: 87] ve bundan dolayı bölgenin merkezi olan Kefe kalesinden daha fazla asker barındırmıştı [Öztürk, 2000: 171].

Petro döneminde Don nehri başında bir donanma inşasına başlayacak olan Rus Devletinin bundan elde ettiği ilk semere 1696'da Azak'ın ele geçirilmesi olmuştu. Bununla Osmanlı Devleti için Rus tehlikesi birdenbire büyük bir problem halini alacaktır ve 1700'de yapılan İstanbul muahedesi ile Azak kalesi ve çevresi Rusların eline bırakılmak zorunda kalmıştır [Kurat, 1992: 257]. Her ne kadar 1739'da akdedilen Belgrad Barışı'yla Azak kalesinden Rusların atılması sağlanmışsa da anlaşma şartlarına göre Azak kalesinin yıkılarak çevresinin de kimseye ait olmaması yani

Türklerin elinden çıkması temin edilmişti [Kurat, 1992: 263]. Bu tarihten itibaren çevresi mille dolan ve önemini giderek kaybeden Azak, yakınındaki Rostov'un gelişmesiyle buraya bağlandı.

2.15. Derbent

Türklerin "Demir Kapı", Arapların Bab ül- Evab (Kapılar Kapısı) dedikleri Derbent'e İranlılar "Derbent'i Hazaran" demişlerdir. Hazar Denizi ile Kafkas Dağları arasına düşen bu geçidin bir buçuk kilometre olan en dar yerinde Derbent şehri kurulmuştur [Erel, 1961: 9].

Rubruk, Derbent'in kurucusu olarak [Rubruk, 2001: 34) Makedonya Kralı İskender'i gösterirken Barbaro ve Contarini, X. Yüzyıl'daki İslam coğrafyacıların, kuzeyden gelen Türk göçebe kavimlerin meydana getirdiği tehlikeye sed çekebilmek için bu dar boğazı surlarla emniyet altına aldığını haber verdikleri Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan'ı (531- 579) gösterir [Şeşen, 2001: 191].

Derbent'den geçen yolun askerî ve ticarî ehemmiyeti olduğu gibi bu muntika ziraate, Hazar Denizi kıyılarının herhangi bir yerinden daha müsaittir. Barbaro bölgenin zirai durumu konusunda kendisine oldukça tuhaf görünen bir durumu şöyle nakleder, "Kapısından girildiğinde duvarlara varana dek daha çok badem olmak üzere üzüm ve her çeşit meyve bulunabilirken oradan sonra geri kalan sahada yabancı portakal haricinde on yirmi millik mesafe boyunca ne ağaç ne meyve hiçbir şey yetişmiyor." [Barbaro, 1873: 87]

Barbaro'nun verdiği bilgilerden şehrin asıl surları haricinde onu çeviren ve her ikisi arasında seyyahın ifadesiyle on yirmi millik bir alan konusunda verdiği bilgiyi İstahri de teyit eder; buna göre şehir taştan iki sur boyunca dar bir saha içinde sıkışmış değildi ve taş sur boyunca başka tuğla ve kerpiçten yapılmış duvarlar surların dışında kalan sahayı güneyden ihata ediyorlardı. Şimalden gelmesi muhtemel düşmanlara karşı ayrıca taştan surlar inşa edilmişti [Barthold, 1997: 534]. Mukaddesi'ye göre bu surlar camiler ve

nöbetçi mevkileri bulunan kuleler ile teçhiz edilmişti. Kuzey tarafında yani Hazar Denizi tarafında iki kapı vardı: Büyük (al- bâb al- kabir) ve Küçük (al- bâb al- safir) Kapı vardı. İbn- i Havkal'ın söylediğine göre X. Yüzyılda Derbent, Tiflis ve o dönem Azerbaycan'ın merkezi Erdebil'den çok daha büyüktü [G. Le Strange, 1905: 180].

Hüsrev Anuşirvan'ın inşa ettirdiği surlar, yalnız sahil geçidini değil aynı zamanda kalenin kuşatılmasına imkan verecek olan bitişik dağların boğazlarını da kapatıyordu. Bundan dolayıdır ki, sûrlar, “dağların en yüksek zirvelerine” kadar uzatılmıştı.

Şehrin bütün taarruzlara, hatta denizden gelebileceklerle karşı dahi müdafaa edebilmek için, Hüsrev bu surları yalnız sahile kadar değil, aynı zamanda denizin içlerine kadar da uzatmıştı [Barthold, 1997: 135]. Düşman saldırılarına ve fırtınalara karşı gemileri koruması için limanda dar bir geçit bırakılarak zincirle kapatılmaktaydı ve izin olmaksızın hiçbir gemi girip çıkamazdı.

Derbent limanından şehirde üretilen keten dokumalar ve komşu bölgelerden elde edilen safran ihraç edilirdi [G. Le Strange, 1905: 180]. Bunlardan başka “mümin olmayan memleketlerden” alınan köleler de başlıca ihraç unsurları arasında idi [Barthold, 1997: 535].

Sasani hükümdarlarının kuzeydeki Türk göçebe kavimlerin girişine kontrol edebilmek, 7. asır başlarında İran ve Türkistan'ı istila eden İslâm Devleti'nin kuzeye doğru ilerleyişleri sırasında Hazarlarla mücadelelerinde kilit noktası görevini üstlenen Derbent bu güçler arasında zaman zaman el değiştirmiş, tahrip edilmiş ve yeniden imar edilmişti. İslam devleti'nde bir müddet fiilen müstakil bir hudut şehri haline gelen Derbent, hilafet merkezinden ancak tehlike zamanında yardım istemek için müracaat eden bir konuma kavuşmuştu. XII. Yüzyılda Şirvanşahların hakimiyetine giren şehir Azerbaycan toprakları üzerindeki Altınordu ve İlhanlı Devletleri'nin çarpışmalarında sık sık metbu değiştirmişti [Grousset, 1999]. Aynı şekilde Toktamış Timur savaşlarında Timur'un himayesinde bulunan Şirvan üzerine gönderilen Toktamış'ın askerleri Derbent'i geçmiş ve bölgeyi yağmalamışlardı [Erel, 1961: 88]. Şirvanşahların

inkırazının ardından Derbendiye Devleti kurularak 1382'den 1551 yılına kadar payidar olmuştur [Erel, 1961: 86].

Derbent'i bu dönemde ziyaret etmiş olan Barbaro ve Contarini, şehrin eski ihtişamlı günlerini geride bıraktığının delili olan sönük bir tasviri yanında bölgenin dağlık olmasından ötürü yol almanın ne denli güç olduğunu haber verirler, bölgenin bu sıkıntısı bugün dahi devam etmektedir.

Barbaro şehrin etrafını çevirdiğini söylediği surların kalenin bulunduğu dağdan bir mil ötede olduğunu ve şehrin iki kapısı arasının yarım mil olduğunu söylerken, Roma mimari geleneğini takiben büyük taşlarla inşa edildiğini yazmaktadır.

Şehrin İran ve Türk ülkelerini ayırdığını söyleyen Barbaro, Derbent'in manasını "dümdüz" olarak vermesi bölge göz önüne alındığında şaşırtıcıdır. Ayrıca pek çok kişinin bölgenin şartlarından ötürü şehre "Temir Kapı" dediklerini de belirtir. Havalinin çok dağlık olması ve tehlikelerinden de şikayet eder. Barbaro Derbend'den yola çıkan birinin Karadeniz'e varabilmesi için önce Gürcistan sonra Dağıstan'a varıp, insanı atını bırakıp yürümek zorunda bırakan dağlık bir mıntıkeyi geçtikten sonra iki günlük yolculukla Çerkes topraklarına ulaşabileceğini söyler ve bu yolun sadece yakın çevrede oturanlarca tercih edildiğini de ekler.

Bölgede farklı diller konuşan kavimlerden bahseden Barbaro onların kimilerinin Yunanlılar kimilerinin Ermeniler'in mezhebine mensup olduğunu ve kimilerinin de Katolik olduklarını söyler. Barbaro ayrıca eskiden son derece büyük gemilerin yanaştığı limana artık ancak küçük gemilerin geldiğini de ekleyerek şehrin eski ticari ehemmiyetinin artık kalmadığını anlatır.

6 Kasım 1475'te Moskova Dükü'nün elçisi Marco Rosso'yla Derbent'e bağlı Simanza'ya ulaşan Contarini Tiflis'i geçtikten sonra kuzeye doğru misafirperverliklerinden övgüyle söz ettiği Türk köyleri arasından yol alarak, 12 Kasım'da Derbent'e ulaşmışlardı. Rusya'ya gidebilmek için bu Tatar topraklarından

geçmesi gerektiğini söyleyen Contarini'ye kışı Derbent'te geçirerek nisanda deniz yolu açıldığında yola çıkması tavsiye edilmişti.

Contarini şehrin etrafının sağlam surlarla çevrili olduğunu ve denize bakan surların tahrip edilmiş olduğunu anlatır. Şehirde seyyahın dikkatini çekecek kadar çok mezar vardır. Toprakların verimliliğinden takdirle söz eden Contarini her cins meyvenin bol bol bulunduğu ve kayda değer miktarda şarap üretildiğini ekler. Genişliğinin Karadenizle eşit olduğunu söylediği Hazar Denizi'nden büyük mersin balıklarının ve kedi balıklarının avlandığını haber verir. Kedi balıklarından elde edilen yağın tüm havalide lambaların yakılması ve develerin yağlanması kullanıldığını belirtir. 12 Kasım'dan gemiyle yola çıktıkları 6 Nisan'a kadar kaldıkları Derbent'te halkın nazik muamelesiyle karşılaştıklarını söyleyen Contarini, şehre ilk geldiklerinde kim oldukları sorusuna verdikleri "Hristiyanız" cevabından sonra kendilerine karışılmadığını söylemesinden bu hoşgörünün muhtemelen şehirde irtibata geçtiği insanlarla aynı inancı paylaştığı sonucunu çıkarabiliriz.

Derbent'te bulunduğu sırada Uzun Hasan ve gelişmeler hakkında bilgi alabilmek için tercümanı Dimitri'yi yirmi günlük bir yolculukla Tebriz'e vatandaşı Barbaro'nun yanına göndermiş ve tercümanı elli gün sonra Barbaro'dan Uzun Hasan hakkında bilgi almanın o dönemde mümkün olmadığını yazan mektubunu almıştı.

Nisan ayı geldiğinde yola çıkma hazırlıklarına başlayan Contarini Hazar Denizi'ndeki gemiler ve gemicilikten de bahseder, şehirde kış süresince kullanılmayan ve sahilde yatan baş ve kuyruk kısmı sivri ve ortası geniş olan benzerliğinden dolayı "balık" adı verilen gemiler vardı. Paçavralarla kalafatlanmış keresteden inşa edilen ve pusuladan yoksun tekneler denizci bir kavmin evladı olan Contarini'nin nazarında çok tehlikeli idi. Ayrıca gemicilerin değerli ismini kullanan bu gemi sahiplerinin Müslüman olduğunu vurgular [Contarini, 1873: 145- 147].

Safeviler zamanındaki Derbent hakkında çok az şey biliniyor. Şah tarafından nasbedilen Derbent sultanı, Şirvan hanına tâbi idi. 1578'de Özdemir Osman Paşa tarafından

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOĞUMANTASYON MERKEZİ**

Osmanlı hakimiyetine giren şehir 1606'ya kadar Türk hakimiyetinde kaldıktan sonra İran tabiyetine geçmiştir.

XVII. Yüzyıla gelindiğinde Olearius, Derbent ile ilgili şu kapsamlı tasviri yapar: İranlılara göre Derbent 85° boylam üzerindedir; enleminin ise 41° 50' olduğunu hesapladım (Çağdaş kaynaklarda 65° 33' doğu boylamı ve 42° 4' kuzey enlemi). Şehir, doğudan batıya kadar uzanmaktadır, bunun uzunluğu yarım mildir; genişliği ise kuzeyden batıya doğru kapıdan kapıya kadar 450 adımdır. Şehir, dağdan denize kadar uzanmaktadır ki dalgalar kimi zamanlar duvarları aşmaktadır. Böylece bu şehir yolun ve deniz ile yüksek dağlar arasındaki geçidin üzerinde bulunmakta ve tıpkı Iovi'nin söylediği gibi İran krallığının anahtarını ve demir kapısını temsil etmektedir, çünkü hiç kimse bu ülkeye bu şehre uğramadan geçemez.

Derbent şehri, sadece yazarlara göre değil, onun tüm sakinlerine göre de Büyük İskender tarafından kurulmuştur. İskender sadece kaleyi ve güney tarafındaki duvarı yaptırmıştı, kuzeyindeki duvarı ise onların diğer sevdiği kralları Anuşirvan inşa ettirmiştir. Her iki duvar da kalındır ve 4 ile 6 fut küptür ve sert dörtgen biçimindeki taşlardan oluşmakta, bu taşlar ise birbiriyle yapıştırılan küçük parçalanmış kavkılardan yapılmıştır (bize göre bu çok ilginçtir).

Her iki duvar da yalıyaların üzerindedir, çünkü Derbent'in yakınlarındaki kıyı da öyledir (Lauter Felss) ve gemilerin yaklaşmalarına bu kıyı pek elverişli değil ve aynı zamanda tehlikelidir. Şehrin yukarısında çalılarla kaplı dağlarda 3 fut kalınlığındaki taş duvarın kalıntıları vardır, bu 50 mile kadar uzanmaktadır. Bazı yerlerinde o tamamıyla yıkılmış vaziyette kimi yerlerinde ise bir insan boyu uzunluğundaki kalıntılara rastlanır.

Bunları olduğu gibi araba ile üzerinde gezinebilen kalınlığa sahip şehir duvarlarını taştan yontmanın ve yerleştirmenin ne kadar zor olduğunu düşünmek bile zordur.

Bununla birlikte, şehrin tepeler üzerindeki kısmında çeşitli yapılar ve ayrı kalelerin izleri vardır. Bunlardan sadece iki tanesi iyi durumdadır ki bunlar "büyük duvarlara sahip olup dörtgen biçimindedir.

Derbent şehrinde hiç Hristiyan yoktur, orada ancak Müslümanlar ve Yahudiler yaşamaktadır ve kendilerinin ortak Beryanın dalından olduklarını düşünmektedirler. Orada ticaret namına bir şey yoktur sadece Tatarlar buraya çaldıkları Türk ve Rus çocuklarını getirmekte ve buradan İran'a satmaktadırlar.

Derbent'in yan tarafında biz birçok mezar taşı ve heykel bulduk, bunların sayısı birkaç bine ulaşmaktadır. Onlar insan boyundan büyüktürler ve onları içleri öyle yontulmuş ki insan rahatça uzanabilmektedir, üzerlerinde ise Arapça ve Farsça yazılar bulunmaktadır.

XVII. yüzyılda İngiliz bir seyyah, aynı zamanda tüccar, Hanway'in Derbent hakkında verdiği bilgiler seleflerinden oldukça ayrıntılıdır: 20 Ocak 1747'de çadırlarımızı Derbent'in güneydeki duvarı altına kurduk: tüm maiyet ve muhafızlarını yerleştirememiş olmalıydı ki elçi şehrin bu muntikasını tercih etmişti; girişlerine herhangi bir itiraz husule gelmedi.

Şehir uzun bir geçmişe sahip ve tarihçiler tarafından öyle çok zikredilmişti ki basit bir ilgiden daha fazlasına layıktır, özellikle Hazar Denizi kıyılarında yer alan şimdiki konumundan dolayı. Tarihçilerin birbirlerinden sık sık alıntılar yapmaları doğaldır pek azı gerçeği tetkik eder. Derbent'in Büyük İskender tarafından kurulduğuna dair inanışları garip bulunacaktır. Bununla beraber hepsini ona hamletmezler fakat batılıların çoğu şehrin kuruluşunu ona bağlarlar.

Bu şehir pek çok kez sahip değiştirmiştir, birkaç kez Türklerin eline geçmiş; söylendiği gibi Tatarların hakimiyetinde de bulunmuştur. Bu yüzyılın birkaç yılı boyunca Ruslar şimdilerde ise tekrar İranlıların elindedir. En iyi hesaplama ile üç İngiliz mili uzunluğundadır, fakat genişliği yarım mili aşmaz.

Kıyının sınırından tam batıya doğru yüksek bir dağın eteklerine doğru eğimli bir şekilde uzanır ve şehrin doğal yeri öyle bir surettedir ki bu tarafta dağların içinden geçmeksizin, İran'ın kapılarına, batıya doğru geçit olmadığı için sakinleri İran boyunduruğuna karşı

korunmuştu. Bu yer üç kısma ayrılır, farklı amaçlara tahsis edilen, her biri ayrı duvarlara sahiptir

Yukarı kasaba yaklaşık yarım mil genişliğinde bir meydandır, teşkil ettiği kale kıyas kabul etmez surette güçlüdür. İran Tatarlarla savaşta olduğu için son derece tedirginler öyle ki elçinin adamlarından bazıları kale duvarlarının dış tarafına yaklaştıklarında üzerlerine taş atılmış ve biz kaç tüfek atışı yapılmıştı. Garnizondaki askerler olağanüstü durumlar haricinde kimsenin içeri girmesine müsaade etmedi. Kale başkalarının müdahale edemediği ayrı bir valiye sahiptir, üzerinde kırk parça topa sahiptir, gücü hakkında başka gözlem yapma imkanı bulamadık. Orta kısımdaki kasabanın duvarları yaklaşık otuz kadem yüksekliğinde yirmi kademe yakın kalınlıkta inşa edilmiştir, yaklaşık üç kadem kalınlığında sipere ve tüfekçilerle okçular için munasip aralıklarla inşa edilmiş mazgallara sahiptir. Cenahları muhafaza eden yaklaşık altmış kale burcuyla da korunur, fakat bu tedbirler Avrupalı bir orduya karşı olmaktan çok Tatarlara karşıdır. Taştan yapılmış duvarlarda çok sıkı yapışmış deniz kabukları karışımı görünür. Nedeni son derece doğal malzemeden inşa edilmiş olması veya bir tufandan arta kalmış olmaları olabilir bu garipliğin üzerinde daha fazla durmaktan vazgeçip gözlemimize şöyle son vermeliyiz bu tip kabuklar Hazar kıyılarının hiç birinde görünmez. Bununla birlikte şu kesindir ki kasabanın çevresindeki kayaların aynı karışıma sahip olduğu ki taş kadar sert olsa da farklı bir mahiyettedir.

Sağlam ve iyi inşa edilmiş şehir kapılarında ok veya düşman üzerine büyük taşlar atabilmek için boşluklar bırakılmıştır. Şehrin orta kısmında yabancıların içeri alınması konusunda çok titiz değildirlere. Sokaklar son derece eski olmasına rağmen ne düzenlidir ne de kaldırımlara sahiptir, evlerin çoğu bir taraftan tepeyle desteklenmektedir fakat buna rağmen pek çoğu yıkılmış büyük bölümü harabe halindedir. Buranın dört yıl önce Nadir Şah'ın Lezgilere karşı yürüdüğü sırada uğradığı felaketleri tasvir etmek mümkün görünmemektedir, sokaklarda at ve başka hayvanların leşlerini gördük ve harabe halindeki evler bulunmaktaydı. Ayrıca şehirde nadir Şah'ın gözlerini oyduğunu beş yüz kişi bulduk. Burada olağanüstü büyüklükte bir cami vardır, çatısı seksen dört ayakla desteklenmektedir. Nadir Şah bu binayı cephaneye deposuna çevirmiştir, ahalinin

aldırmaması içeri at üzerinde girdik. Burada Ermenilere ait muhtelif kervansaraylar vardır ki çoğu en iyisidir.

Şehrin aşağı kısmının en doğudaki parçası deniz kıyısındadır yükseliŐi son yıllarda duvarlar üzerine az bir etki yapıyor sayılmaz. iki yuvarlak kale burcu ile korunur bunun haricinde geçmişte küçük tekneler için bir sığınak yeri vardı. Yakın zamana değin şehrin aşağı kısmının sakinleri yoktu, fakat Nadir içine bir saray inşa etti birkaç sokakta evlerle inşa edilen serbest bir liman, şehirde uygun bir ticaretin tesisi görüntüsünü ortaya çıkardı. I. Petro burada büyük depolar inşa etti ve İranlı askerler şehrin bu kısmında sürülerini muhafaza etmektedirler. Fakat Tatarlar geceleri duvarların altını kazarak veya tırmanarak sık sık küçük gruplar halinde hücum etmekte ve bulduklarını götürmektedirler.

İranlılar ve Lezgilerin karşılıklı gerçekleştirdikleri zalimlikleri kavramak oldukça gttr. Oyle ki casus olduklarından őphelinilip gözleri çıkarılarak şehirden sürülenler, savaşta esir alınıp kollarının ikisi de kesilenler. YurttaŐları tarafından gizlice ve tesadüfen kurtarılmadıka bu acınası őartlarda canlarını teslim ediyorlardı. Onların baŐları kesiliyor ve adet üzere kelle yığına fırlatılıyordu.

Derbent'in güney tarafında üzüm bağları ve bahçeleri yaklaşık sekiz mil güneye doğru devam ediyordu fakat bunlar da sürülebilir diğer arazilere olduğu gibi savaŐın olağan hallerinden nasiplerini alıyorlardı. őehrin her iki yakasında tepenin eğimi üzerinde pek çok eski mezar yerine vardı ve İranlıların naklettiklerine göre bunlar dinleri için yaptıklarda savaŐlarda olen kırktan fazla Tatar prensine aittir. Üzerlerindeki çok sayıdaki kabir taŐları altıya dokuz uzunluğunda őimdiki sakinlerinin anlayamadığı yazılarla doludur. İranlılar bu taŐların ołmŐ kiŐinin tam boyutlarında hazırlandığını bizi ikna etmek için hayret verici őekilde çabaladı.

Bu şehrin civarı Lezgi Tatarlarının lkesi olduğu için buradan ayrılmadan önce onlar hakkında bir şeyler söylemeyi gerekli gördük ve dahası dünyadaki en cesur insanlardan oldukları bilinmektedir.

XVIII. Yüzyılda Rusya ve İran arasında el değıştiren şehir 1867’de tamamen Rus hakimiyetine alınmıştır. Derbent’in uğradığı istilalar ve tahribatların getirdiğı çalkantılı ortam, Hazar Denizi’ndeki önemli bir liman ve ticaret şehri olma konumunu Bakü’ye devretmesiyle sonuçlanmıştı.

3. TİCARET

3.1. XV ve XVII. Yüzyıllarda Türk Dünyasında Ticaret

3.1.1. Altınordu Döneminde Hazar ve Volga 'da Ticaret

Hazar- Volga yolu Türkistan, Kafkasya, Avrupa, Çin ve başka ülkelerin iktisadî, siyasî ve medenî münasebetlerinde önemli rol oynadı. Hazar- Volga yolu hakimiyeti için tarih pek çok mücadeleler ve yıkımlara şahit olmuştu. Bu hakimiyet mücadelesinde Moğollar kuşkusuz zaferin en mutlak sahipleriydi. Moğolların 1223 Kalka muharebesini tâkiben 1229'da başlayıp 1242'de Moğol fütûhâtı sırasında tüm Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa tahribattan nasibini almıştı. Ancak Batu Han, bu harekâtın içtimaî ve iktisadî hayat üzerindeki menfi tesirlerini silmeğe ve hâkimiyeti altına giren Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya ve Harezm ülkelerinin kuzey- güney ve doğu- batı arasındaki ticaret yolları üzerindeki önemi bu yolları hakimiyeti altına aldığı takdirde siyasî ve iktisadî iktidarının kuvvet kazanacağını idrak etmişti.

Asya'dan Avrupa'ya ve yukarı İdil Bulgarlarının topraklarından güneye giden kervan yolunun geçtiği İdil boyunda başkenti Saray'ı tesis etmişti. Kırım bölgesinin Kefe, Kerç, Sudak ve Azak limanları, İdil Bulgarlarının Bulgar, Ükek, Kuzey Kafkasya'nın Macar, Harezm ülkesinin Ürgenç gibi şehirleri kısa zamanda tekrar eski ticarî canlılığını kazandı; ticaret kervanları ve tacirlerin sığınak ve faaliyet merkezi oldu. Hanlar ve soylular tarafından geliştirilen ticaret büyük karlar bırakıyordu.

Menşei Uygurlara kadar uzanan, ancak Moğollar devrinde canlandırılan, devlet sermayesine dayalı ortaklık müessesesi varlığını sürdürmekte idi. Devlet hazinesinden kredi alan ortaklara büyük imkanlar sağlanıyor, hatta "tarhanlık" verilerek, her türlü vergiden muaf tutulup hiç kimsenin onları rahatsız etmemesi, rüşvet ve hediye istememesi hayvanlarına dokunmaması buyuruluyordu [Aka, 1991: 130].

Hanlar tüccarlara özel beratlar, geçiş tezkeresi ve imtiyazlarla donatılmış sembolik tamgalar verdiler. Altınordu şehirlerinde bunlardan başka yabancı ülkelere çok sayıda

tüccar yaşamaktaydı. İbni Batuta, Irak, Mısır, Suriye ve başka ülkelerden tüccarların mallarını korumak için yapılmış yüksek duvarlı ayrı bir bölgede yaşadıklarını yazmaktaydı.

Hanlar sadece ticareti teşvik etmekle kalmadılar, bunu desteklemek için posta teşkilatı ve yolların güvenliğini de sağladılar. XIII. Yüzyılda posta istasyonları yedek atlar, koruma sistemi, depolarla imparatorluğu saran bir posta teşkilatı faaliyetleydi. XIV. Yüzyılda Pegolotti şunları yazar “Azak’tan Çin’e yol, bu yolu tamamlamış tüccarların anlattıklarına göre, gece ve gündüz oldukça güvenlidir; sadece tüccar yolda ölürse tüm servetini öldüğü ülkenin hakiminin denetimine geçer ve memurları tarafından el konulur, ancak ölen kişinin erkek kardeşi veya çok yakın arkadaşı olduğunu söyleyen biri bunu ispatlayabilirse ölen kişinin malları ona teslim edilir ve bu yolla kurtarılmış olur” [Yule, 1967: 152].

Altınordu Kırım sahasından Rusya’ya tuz ihraç edildiği ve aynı şekilde tuzun deniz yoluyla Batı Avrupa’ya satıldığı bilinmektedir.

Altınordu tüccarları büyük kervanlarla düzenledikleri seferlerle Volga Bulgarlarına ve kuzeye gidiyorlardı, başlıca satın aldıkları mal kürktü. Volga yoluyla ticarette gri veya siyah Harezmi seramikleri Volga Bulgar şehirlerine taşınıyordu.

Kulikova bozgunu, arkasından Mamay ve Toktamış arasındaki yıpratıcı savaşlar ve nihayet Toktamış- Timur mücadeleleri Altınordu’yu felakete sürüklerken, Kefe, Azak ve sahil kesiminin diğer önemli şehirlerinin büyük çapta tahribiyle sonuçlanmıştı. Toktamış’ın Timur’la mücadelesinde 1391 ve 1395 yıllarında dūçar olduğu ağır mağlubiyetleri müteakip Kuzey Kafkasya sahası, Çerkez vilayetleri ile beraber, Kefe, Solhat ve Azak şehirleri de yağma ve tahrip edilmiştir. Timur, Toktamış ve onun şahsında Altınordu’yu tasfiye etmekle yetinmeyip, Altınordu’nun bütün hayat sahalarını kurutmayı hedefliyordu. Timur, Azak ticaretini besleyen ana ticaret yolu üzerindeki Astrahan ve Saray şehirlerini de tahrip ettiğinden, Azak ticareti büyük darbe yemişti [Öztürk, 2000: 16]. Timur istilasını müteakip, Hint baharatı ve İran ipeği, Azak güzergahını terk ederek Suriye üzerinden nakledilmeye başlanmıştı [Öztürk, 2000: 17].

Görüldüğü üzere Timur, Toktamış ile mücadelesinde rakibinin geniş Deşt- Kıpçak kaynaklarını kurutabilmek ve ona yardımcı olan kavimleri cezalandırabilmek için Ürgenç'ten Azak'a pek çok şehri tahrip etmişti, dikkatle bakılırsa eski ipek ticaret yolunun inkırazını sağlamakla kalmamış farkında olmadan ölümüyle birlikte taht kavgalarıyla zayıflayarak devletin parçalanmasının akabinde Türkistan, Deşt-i Kıpçak ve Kafkasya'da siyasi kargaşa içinde iktisadi ve kültürel gerilemeye doğru giden bir coğrafya bırakmış oldu.

Altınordu'nun inkırazını müteakip mirasını paylaşan Kazan Hanlığı Orta İdil havzasına hükmetmeye başlayarak Rusya'nın güneye doğru inişine bir süre set çekebilmişti. Hanlığın kurucusu Uluğ Muhammed Han zamanında akdedilen barış gereğince: Moskova Knezliği ve Rus şehirleri yıllık vergilerini muntazam gönderiyorlardı. Bu zaman zarfında da Kazan, eski Bulgar ve İtil şehirleri ile Altınordu'nun payitahtı Saray'ın yerini almış, Doğu Avrupa'nın en önemli bir ticaret merkezi oluvermişti. Kazan şehri, Türkistan, İran, Kafkas gibi İslam memleketleri ve Rus, Novgorod (Hansa) tüccarlarının buluştukları bir ticaret merkezi haline gelmişti [Kurat, 1992: 159]. Fakat Altınordu'nun ardından kurulan bu hanlıkların ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmaya kabiliyetli değillerdi, ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak Rus knezlerine kaldı.

3.1.2. Rusya ve Kuzey Topraklarında Ticaret

Batu Han Rus yurdunu fethettiğinde Rus yurdu siyasî bir anarşi içinde çalkalandığından iktisadî ve kültürel gelişmenin en gerekli şartlarından biri olan iç güven mevcut değildi. Altınordu tarafından tespit edilen bir disiplinle evvela her yerde iç emniyet ve asayişin yerleşmesi mucip oldu; o zamana dek bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı – Rusça “dengi” (dengi- para, tenke)- sözü buradan gelmiştir. Ayrıca Altınordu' da tatbik edilen kuvvetli bir merkezîyetçi devlet rejiminin, han otoritesinin Rus knezlerine bir örnek teşkil ettiğine şüphe yoktur [Kurat, 1992: 126].

Rus tüccarların Altınordu Volga sahasını ziyaret ettiklerini bilinmektedir [Tiesenhausen, 1941: 133]. Rus gemileri Volga ve Don' da seyahat etmekteydiler. Volga vadisi Moğolların gelişinden önce, Altınordu zamanında olduğu gibi ve hatta Timur tarafından ticaret merkezlerinin yok edilmesinden sonra bile kullanılmaktaydı. On altıncı yüzyılda başlangıç noktası Moskova bölgesiydi. Nehir boyunca inen kervanlar Moskova nehrini daha sonra Oka ve son olarak Volga nehirlerini izliyorlardı [Lemercier- Quelquejay, 1985: 3]. 'Altınordu şehirlerinde Rus eşyalarıyla karşılaşmıştır. Fakat bunların ticaret ve Altınordu şehirlerinde yaşayan Ruslarla mahalli irtibat sırasında elde edildiğini veya onlar tarafından üretildiğini söylemek zordur. Altınordu'dan Novgorod, Moskova, Vladimir Volynsk, Suzdal- Nijni Novgorod gibi şehirlerine getirilen eşyalar arasında zengin Altınordu seramikleri ile karşılaşmıştır [Fyodorv, 1984].

Rus ticareti üç istikamette inkişaf etmişti. Novgorod'a gelen Hansa Alman tüccarlarıyla alış- veriş; İdil boyunca yapılan ticaret, evvelâ Altınordu payitahtı Saray, sonra Kazan şehirlerinde ve bilâhare Kazan ile Nijni- Novgorod arasındaki Makar'yev manastırı panayırında; üçüncü istikamet ise Cenevizlilerin elinde bulunan Kırım'daki Kefe ve Sudak şehirleriyle, Venediklilerin kolonileri olan Azak şehrine müteveccih; buraları 1475'ten sonra Osmanlıların eline geçtiği zamanda yani Türk hakimiyetinde de Rus tüccarları buralara gelmekte devam ettiler [Kurat, 1987: 133].

Rusların yılda bir kez teknelerle Astrahan'a tuz için geldiklerini Barbaro'dan öğrenirken, Contarini Moskova'nın bir kürk ticaret merkezi olarak önemini şu cümleleriyle belirtmektedir: Almanya ve Polonya'dan pek çok tüccar kış boyunca şehirde toplanır. Sadece samur, tilki, kakım, sincap ve bazen kurt kürkleri satın alırlar. Ve bu kürkler Moskova şehrine pek çok gün tutan yerlerden, çoğunlukla kuzeydoğudaki bölgelerden ve kuzeybatıdan bile tedarik edilmesine rağmen tümü bu yerlere getirilir ve tüccarlar kürkleri buradan satın alır.

XV. Yüzyılın ikinci yarısı Moskova'nın kayda değer bir ticari güç olduğuna işaret eder. Rus kronikleri 1474'de 3200 tüccarın ve 600 heyetin Saray'dan Moskova'ya seyahat ettiğini ve Moskovalılara 40.000 at sattıklarını rapor eder. 1534'te Voskresenie ve Nikon kronikleri Nogay Tatarlarından bir ticaret kervanında 4700 tüccar, 70 mirza, 70

heyet ve 8000 at olduğunu rapor eder. Bu tip ekonomiyle ilgili bilgilerin kroniklerde nadir olmasına rağmen Tatarların yıllık olarak Moskova'da sattıkları atların çokluğu konusundaki sorunun cevabını XVI. yüzyılın başında Giles Fletcher seyahatnamesinde, her yıl Moskova'ya diğer mallarla değiş tokuş etmek üzere koni adını verdikleri otuz yada kırk bin Tatar atı getirildiğini belirterek tespit eder [Ostrowsky, 1998: 124].

Bu kaynaklardan Volga, Oka ve Moskova nehirleri boyunca ticari faaliyetin hasıl olduğu zenginlik anlaşılır. Bu ticaret Novgorod ve Saray'ı içermekte, ve kuzey ormanlarına ulaşmakta idi. Orman ürünleri kürkler, bal ve balmumu içermekte, gümrük vergileri (tamga, kostki) ve geçiş resimleri (myt) toprakları boyunca geçen ticaret üzerinden XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca Moskova refahının menşei teşkil ediyordu [Ostrowsky, 1998: 125].

Rus ticaret eşyası, Kiyef Rusyası devrinin aynı idi. Kuzey mntıkalarındaki ormanlarda bulunan kıymetli kürkler birinci ehemmiyeti haizdi: samur, muhtelif cins tilki, sincap vs. gibi kıymetli kürklerden başka balmumu, bal, iç yağı, tuz, keten, balık dişi ve kereste mamulâtı, Rus ihracatının başlıca maddelerini teşkil ediyordu. Alman, İsveç ve Danimarka tüccarları ise Rusya'ya külçe halinde gümüş, çuha, çubuk halinde altın, bakır, bıçak, iğne, çanta ve şarap getiriyorlardı; doğu ve güney memleketlerinden de ipek kumaşlar, sırmalı kumaş, halı, inci ve diğer kıymetli taşlar ve çini gelirdi. Demir ve silahın Rusya'dan dışarıya çıkarılması yasaktı. Novgorod'daki Almanlar ve başka Avrupalı tüccarlarla yapılan alış veriş, uzlaşmalarla tayin ve tespit edilmişti. Kazan Hanlığının tesisinden sonra Kazan panayırı Rus tüccarları için harareti bir alış- veriş yeri oldu. Fakat Kazan Hanlığı ile Moskova'nın arası açılınca III. Vasili, 1521'den beri "Makaryev" panayırını kurdu [Kurat, 1987: 134].

XVI. yüzyılın ortasında Kazan'ı ele geçirdiğinde Moskova, özellikle kuzeydeki bölgeler ve Volga boyundaki ticaretle faal bir şekilde ilgilendi. Devlet, ticarete Rus ve yabancı tüccarları teşvik etmek hem belirli arazilere yerleştirmek hem de bazı tekeller tahsis etmek gibi görevleri gönüllü olarak üstlenmişti. Devlet bir tüccar şirketi gibi, ithal ve ihraç mallarını düzenlemekten, antrepolar kurmaya kadar işlevleri gerçekleştirmeye

devam etti. Kazan ve Astarahan'ın istilasıyla Moskova tüm Volga ticaret güzergahı üzerindeki kontrolü ele geçirdi ve İranla faal ticarete başladı [Romaniello, 2000].

Moskova'nın Volga boyunda ele geçirdiği topraklarda Rus olmayan yeni tabileri arasında uyumu sağlamak, tüccarların ihtiyaçlarını gidermek, ticaret güvenliğini temin edebilmek yanında merkezden uzak bu topraklarda patlak verecek isyanlara karşı tedbir alabilmek için kullandığı yöntemler arasında Sviiashsk, Saratov, Tsaritsin gibi tahkimli kaleler inşası yanında nehir boyunda manastırlar kurulması da vardı.

1552'de başlayan Kazan ve Sviiashsk'taki manastırların kuruluşu Moskova hükümeti ve onun yeni tabileri arasındaki ilişkiyi elverişli bir şekle soktu. Manastırlar, Moskova'nın kuzey bölgelerinde bölgenin ekonomik yararına olarak malların, hizmetlerin ve halkın idaresi konusundaki becerilerini zaten ispat etmişlerdi [Romaniello, 2000: 431].

Moskova Şirketi'nin temsilcisi olarak ziyaret ettiği bölgelerin ticari imkanlarını araştıran Anthony Jenkinson hizmetlerini sunduğu IV. İvan tarafından memnuniyetle kabul edilmişti. Çar birkaç yüzyıldır Volga havzasındaki şehirlerde faaliyet gösteren Türkistanlı tüccarlardan haberdardı. Hatta Batı Sibirya'da Rusların Batı Çinle ve Doğu Türkistan'la olan ticareti Türkistan ahalisi elinde idi. Çin, Türkistan ve Sibirya ticareti için İrtiş havzasında, Yemiş ve Tobıl'da Rus Avrupası ticareti için Hazar Denizi kıyısında Astrahan'da, o zaman umumiyetle Buharalı, Tacik, Sart veya Çağatay tüccarı diye anılan Türkistan'dan tüccarların kervansarayları vardı [Togan, 1981: 182).

IV. İvan Jenkinson'a Türkistan'daki yöneticilere ulaştırılmak üzere verdiği mektuplar sayesinde ilk diplomatik münasebetler başlamış, dönüş yolculuğu sırasında güvenlikleri Jenkinson'un sorumluluğuna bırakılmış Buhara, Belh ve Ürgenç hakimlerinin elçilerini yanında bulunduğu halde Moskova'ya dönen Jenkinson bir nevi mukabil elçilik heyeti görevini de yerine getirmişti.

Buhara ile Moskova arasındaki ticari münasebetler Abdullah Han'ın iktidarının son yıllarında bozulmaya yüz tutmuştu. Moskova II. Abdullah Han'ın Sibir Hanlığı'na yardımında bulunacağını düşünerek cephe almıştır [Alpargu, 1995: 125]. Bundan başka

Harezmi ve Buhara arasındaki rekabet ve Harezmi yöneticilerinin topraklarından geçen Buhara- Moskova ticari irtibatını engelleme [Burton, 1993] gayretlerine rağmen 1557-1744 yılları arasında Türkistan'dan Rusya'ya otuz üç defa yani her beş buçuk yılda bir elçi geldiği kayıtlıdır. Ruslardan ise buraya gelen pek azdı. XVII. Yüzyılda Buhara ve Hive'den on ikişer, Rusya'dan ise ancak yedi elçi geldiği kayıtlıdır. Abdullah Han yolların emniyetini temin ettiği zaman bu gibi münasebetler epey ilerlemişti. 1593 yılında Buharalı tüccarlar o zaman Rusya'da İngiliz emtiasının iskelesi olan Arhangelsk'te bile görülüyorlardı [Togan, 1981: 182].

Olearius XVII. yüzyıl başlarında gerçekleştirdiği Moskova'da başlayıp Volga boyunda devam eden ve Astrahan'da son bulan seyahati esnasında karşısına çıkan Ruslar tarafından bölgede, takip edilen politika uyarınca kurulan, çok sayıda kasaba, köy ve tahkimli kalelerden haber verirken artık bu rotadaki işlek ticaret konusunda şu bilgileri verir: İki ada arasında Moskova patrikliğine ait iki Rus mavnasıyla ve Büyük Prense ait havyar yüklü geniş bir tekneyle karşılaştık. Her bir teknede 400 işçi vardı. Yaklaştıklarında silahlarıyla bizi selamladılar, top ateşiyle cevap verdik; sonra Koltov adası ilersinde kıyı yakınlarında önde gelen bir Moskovalı tüccar olan Grigorii Nikitova (Grigorii Nikitich) ait tuz ve tuzlanmış balıkla yüklü başka dört mavna vardı. Tüm bu gemiler Astrahan'dan geliyorlardı.

Olearius özellikle Volga boyunda kurulan manastırlar ve bunların ticaret konusundaki işlevleri konusunda da bilgiler verir: Öğleye doğru Bobrenev (?) manastırı ve köyü yanında bal, tuz ve tuzlanmış balıkla yüklü birkaç büyük tekneye rastladık. Çoğu Astrahan'dan geliyor ve Moskova'ya doğru gidiyorlardı. 1 Eylül'ün erken saatlerinde üç yüzü geçen kargosuyla üç büyük tekneyi geçtik. 12 feet su çekmekteydi. Ve arkasında sığıklarda yardımcı olmaları için birkaç büyük tekneyi yedeğinde bulunduruyorlardı. Gemilerin en büyüğü Moskova'dan 12 fersah uzaklıkta bulunan zengin Troitskii Manastırına aitti. Başka teknelerle yaptığımız gibi onlarla da karşılıklı selamlaştık.

3.1.3. Türkistan'da Ticaret

Türkistan daha milattan önceki devirlerden itibaren Çin ipeğinin dünyanın bilinen en uzak ülkelerine kadar taşınmasında aracılık eden ve bu sayede büyük karlar elde eden bir coğrafyaydı. On dördüncü yüzyılın başında Azak üzerinden Çin'e ticaret olanakları, güzergahlar, mallar, vasıtalar gibi yararlı bilgileri çağdaşı olan tacirlere tavsiyelerde bulunan Venedikli Pegolotti'den bu dönemde Avrupa ile Çin arasındaki mal akışında Türkistan'ın önemli bir nokta olduğunu öğreniyoruz. Pegolotti Saraycık ile Ürgenç arasındaki yolun 12 gün aldığını ve Ürgenç'te mal satışının kolay bir pazar olduğunu haber verir [Yule, 1967].

Altınorda'nın Volga sahasındaki şehirlerde malzemesi Harezm'den ithal edildiği belli olan seramiklerin varlığı bu işlek ticaretin diğer bir göstergesidir. Saray'dan Harezm'e Hazar Denizi'nden Mangışlak'a Kızılıkum üzerinden veya Saraycık ve Üst Yurt yoluyla gidilirdi. Volga kıyılarında Harezm'e güzergahta Ural (Ulu- Su) nehri üzerinde su araçları veya dubaların birleştirilerek bir köprü yapıldığını biliyoruz [Tiesenhausen, 1941]. Üst Yurt üzerindeki ticaret güzergahının ne derece hareketli ve iyi yönetildiğine kaynaklar ve hat üzerinde inşa edilmiş kervansaraylar şahitlik etmektedir. Saraycık'tan Üst Yurt üzerinden Harezm'e kervan güzergahı XIV. yüzyılda inşa edilmiş bir seri kervansaray neredeyse dümdüz bir hat üzerinde uzanmaktaydı [Fyodorov, 1984].

XVI. Yüzyıla gelindiğinde Türkistan'da ticaret ve şehir hayatının gerilemesi veya sönmesinin nedenleri arasında Uzakdoğu ile Ön Asya ve Doğu Avrupa arasındaki Türkistan üzerinden geçen kara ticaret yollarının istikametini güney denizlerine; Sibirya- Arhangelsk tarafından açılan Şimalî Akdeniz ticaret yoluna ve Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen Okyanus deniz ticaret yollarına doğru çevirmesi vardı [Togan, 1981]. Eski ticaret rotasının değişmesinde Timur'un ölümünün ardından Türkistan'ın içine düştüğü parçalanmışlık ve kabileler arası mücadeleler, sonraki dönemlerde ortaya çıkan Kalmuk istilaları sebebiyle merkezi otoritenin sarsılıp emniyetin ortadan kalkması, Safevilerin dini rekabet dolayısıyla İran yolunu kapamaları ve nihayet Rusların 1552'de Kazan, 1556'da Astrahan gibi

Türkistan'ı Doğu Avrupa'ya bağlayan çok önemli ticaret merkezlerini ele geçirmeleri de bunun başlıca amilleri arasında gösterilir [Gündoğdu, 1995: 239].

Türkistan'ı iktisadî inkıza doğru götüren bir diğer sebep olarak Amu Derya ve Sir Derya nehirlerinin nöbetleşe yataklarını değiştirmiş olmaları gösterilebilir. Moğol hakimiyeti döneminde 350 yıl kadar Hazar Denizine dökülen Amu Derya- Özboy yatağı 1575 yılı hududunda mecrasını değiştirdi ve Aral Gölü'ne dökülmeye başladı [Togan, 1981]. Böylece Özboy yatağındaki şehir, kale ve ribatlar terk edilmeye Mangışlak-Üstyurt mıntıkasındaki Türkmen ve Kazak uruklarının sosyal ve iktisadî hayatta gerileme anlamına gelen şekilde yerleşik hayattan göçebelige geçmeye başladığı görüldü. 1681'de Amu Derya'nın Özboy mecrasındaki Vezir şehri ahalisi artık su kalmadığından, yerlerini terk edip Hive ovasına gitmeleri nehrin yatağındaki bu değişimin en göze çarpan örneklerinden bir diğeridir [Togan, 1981].

Maveraünnehr ve Harezm'in ticarete hırslı tüccarlarına rağmen XVI. asırda bile pek az sermaye ile idare olunan ehemmiyetsiz bir ticaretti. 1557'de Hindistan'a şimalden ticaret yolu bulmak ve İngiliz emtiasına pazar aramak maksadıyla oluşturulan yarı diplomatik yarı ticari heyetin başkanı olan Anthony Jenkinson, Astrahan'dan başlayıp Hazar Denizi'nde tehlikelerle dolu bir yolculuktan sonra karaya adım attığı Mangışlak limanının ticarete elverişsizliği ve kendilerinden önce buraya herhangi bir geminin gelmemiş olmasını öğrenmekten duyduğu hoşnutsuzluğu belirtir.

Burada valiyle görüşmek, mallarını satışa sunmak ve beş ila yirmi beş günlük mesafede olduğunu söylediği Sellizure (Vezir) şehrine gidebilmek için gerekli deve ve erzakların teminiyle ilgili görüşmek üzere adamlarını göndermişti. Mallarını boşalttıktan sonra bölgenin hakimi tarafından kabul edildiğini, fakat halk tarafından orada bulundukları sürece rahatsız edildiklerini kendilerini soymaya çalıştıkları, dilenmekten vazgeçemedikleri ve yolculukları için gerekli erzak, at ve develerin fiyatını normalin çok üstünde göstermelerinden dolayı şikayet eder. Develeri nerdeyse satın almaya denk gelen bir ücretle kiraladıklarını yazar.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Halkın, Jenkinson ve arkadaşlarına karşı sergiledikleri düşmanca tutum bu dönemde kuzeyde Sibirya'daki Arkhangelsk limanına kadar faaliyet gösteren yerli tüccarların ticarete tamamen hakim olmaları ve yabancı tüccarların vasıtalık etme teşebbüsüne duyulan tepkiyle açıklamak mümkündür. Jenkinson ayrıca bölge yöneticisi olan prence 1/9 ve 2/7 oranında vergi karşılığında, para kullanmadıkları için, mal vermiştir.

Jenkinson deniz kıyısından şehir ve herhangi bir yerleşim yeri olmaksızın 20 gün yol aldıklarını ve çektikleri su sıkıntısını, tatlı ve lezzetli bir su kaynağı buldukları Hazar Denizi'nin bir körfezinde ise kendilerini Türkmenlerin idarecisinin memurlarının karşıladığını 1/25 ve 7/9 oranında vergi ödediklerini yazar.

Vezer (Sellizure) şehrine vardıktan sonra şehrin hakimi Hacim Han'a 1/9 oranında vergi vermek zorunda kaldığını söyleyen Jenkinson, burada halkın son derece fakir ve ticaretin az olduğunu belirtir. Vezer'den sonra Ürgenç'e varan Jenkinson ve arkadaşları deve ve atları için olduğu gibi kendileri için de gümrük ödemek zorunda kaldıklarını buna rağmen şehirde ancak dört parça kumaştan fazla satış yapamamışlardı.

Ürgenç'te üzeri kapalı çarşıdan bahseden Jenkinson son yedi yıldır devam eden savaşlar ve taht kavgaları nedeniyle pek az tüccarın olduğunu bunların da son derece fakir vaziyette olduklarını yazarken aslında Türkistan'ın içinde bulunduğu iktisadî buhran konusunda haber vermiş oluyordu. Ürgenç'te satılan malların Buhara ve İran'dan geldiğini, fakat bunların da kalite ve miktar olarak önemsenmeyecek bir seviyede olduğunu belirtmeden geçmez.

Ürgenç'ten bin develik bir kervanla yola çıkan Jenkinson beş günlük yolculuktan sonra Timur Sultan isimli başka bir yöneticiye 1/9 oranında vergi ödediğini yazar. Bu yönetici tarafından kabulünde iyi ağırlandığını söylerken kendisinden aldığı ve 15 rublelik borcuna karşılık 7 ruble değerinde bir at ve geçiş tezkeresi (mektup?) vermekle yetindiğini yazarak bölge hakimlerinin keyfi tutumları ve herhalde bölgeye fazla gelmeyen ticaret kervanlarıyla karşılaştıklarında fırsattan olabildiğince faydalanmaya çalıştıklarını gösterir. Jenkinson uğradığı zarara rağmen yine de halinden memnun bile

sayılabilir, nedenini bu sultandan geçiş izni almamış olsaydı öldürülebileceği veya soyulabileceği ihtimalini ortaya koymakla gösterir.

Buhara'ya ulaştıklarında şehrin içinde bulunduğu iktisadî vaziyetten Moskova Şirketi'nin mümessili bir tüccar kimliğiyle ayrıntılı olarak bahseder. Şehrin üç kısma ayrılmış olduğunu yazan Jenkinson, bir kısmının tüccarlar ve çarşılar için olduğunu belirtir.

Buhara hakimi olan Abdullah Han'ın büyük bir güce sahip olmadığını, gelirlerinin az ve çoğunun da şehre dayandığını belirtir. Zanaatkarlar gibi tüccarlardan da satılan her malın 1/10 oranında vergisini aldığını paraya ihtiyacı olduğunda, tıpkı Jenkinson'a olan 19 parça kumaş borcuna karşılık yaptığı gibi, memurlarını göndererek tüccarların mallarına el koyduğu ve onları kredi vermeye zorladığını yazar. Para konusunda şu bilgileri verir: gümüş ve bakır para kullanılır, altın tedavülde yoktur. Bir gümüş sikkesi 12 peni değerindedir. Poole (pul) adı verilen bakır paranın 120 tanesi 12 peni eder, ödemelerde gümüştten daha yaygındır.

Buhara'da hüküm süren hanların her ay bazen ayda iki üç defa tahta iniş çıkışları dolayısıyla öldürülmeden veya sürülmeden iki yada üç yıl hüküm sürebileceğine ihtimal vermediğinden halka eziyet etmeyi umursamadığı bunun da ülkenin gittikçe fakirleşmesine ve ticaretin azalmasına neden olduğunu yazar Jenkinson.

Buhara'ya her yıl Hindistan, Belh, Rusya ve başka yerlerden büyük kervanların geldiği büyük bir ticaret merkezi olduğunu belirten Jenkinson, yolların açık olduğu dönemde Çin'den tüccarlar geldiğini yazar. Artık ticaretin son derece gerilediğinden bahseden seyyah tüccarların çok fakir olduğu, getirdikleri düşük kalitedeki malları ancak iki yada üç yıl gibi bir süre de satabildiklerini ve ticaret olanaklarının düzeleceğine dair umudu olmadığını belirterek karamsar tutumunu ortaya koyar.

Mümessili olduğu Moskova Şirketi adına İngiliz mallarına yeni pazarlar aramak ve Çin'e ulaşılmasını sağlayacak kara yolu aramak için Buhara'ya kadar gelen Jenkinson, Buhara' da bulunduğu esnada buraya Hindistan, İran ve Suriye'den kervanlar geldiğini,

ancak Çin'den gelmediğinin altını çizerek belirtir, Çin'den tüccarların gelmeme nedenini ise ticaret güzergahı üzerinde üç yıldır devam eden savaşlar yüzünden kapalı olmasını gösterir. Jenkinson'un varışından önce üç yıldır Buhara'ya bu yönden kervan gelmediği ve yolların açık, asayişin tam olduğu zamanlarda bile yolun dokuz aylık bir yolculuğu gerektirmesi gibi imkansızlıklardan ötürü Jenkinson yoluna devam etmekten vazgeçtiğini yazar.

Abdullah Han'ın şehirden aceleyle ayrılmasının ardından şehrin etkili bir din adamı tarafından bir an önce ayrılmaları konusundaki ihtarından sonra Jenkinson ve arkadaşları üç ay kaldıkları Buhara'dan ayrılmışlardı. Dönüş güzergahında İran'a uğramayı planlayan Jenkinson İran ve Tatarlar arasındaki savaşların başlamış olmasından dolayı yolların kapanması, han ve diğer soyluların zorlamasıyla para yerine kumaşla takas ettiği malları İran'da satamayacak olması yanında bu yönden gelen bir kervanın on gün önce soyulup kervandakilerin kılıçtan geçirildiğini öğrenmesi ve Buhara'daki din yetkilisinin, Rus imparatorunun kendisine vermiş olduğu mektupları almasından dolayı herhangi bir güvencesi kalmadığını göz önüne alarak geldiği yoldan yani Hazar Denizi üzerinden dönmek zorunda kalmıştı.

Şirvan, Şemahi, Tebriz ve İran'daki başka şehirlerdeki ticaret olanakları konusunda araştırma yapan Jenkinson, durumun ziyaret ettiği Tatar topraklarından farklı olmadığı, çok küçük bir kâr bıraktığı ve İran'daki başlıca ticaret kapısının Suriye'deki Halep üzerinden Akdeniz'e uzandığını belirtir. Hazar Denizi üzerinde pek az gemi ve ticarete uygun liman vardır ve halkın yoksulluğunu ticareti olumsuz etkileyen başka bir faktör olarak yazar.

3.2. Ticaret Yolları

Çin ve batı arasında uzanan İpek yolunun varlığı yaklaşık iki bin yıllık bir geçmişe dayanmaktadır. Türkistan üzerinden geçen ve Deşt-i Kıpçak tarikiyle Avrupa'ya uzanan bu gelişmiş ticaret yol ağının refah ve barışın iktisadi düzenin kurulması dolayısıyla ticaret sayesinde inşa edilebileceğini fark eden Hazar ve Volga sahasındaki toprakların

yeni hanları onu korumak ve geliştirmek konusunda gayret göstermişler, yeni şehirler kurmakta ve bunların arasında kervanların güvenli seyahatini sağlayacak sistemi kurmakta gecikmemişlerdi.

XIV. Yüzyıla ait bir ticaret el kitabının yazarı olan Pegolotti eserinde ticaret yolları, bu yollar üzerindeki şehirler arasındaki mesafeler ve ulaşım vasıtaları hakkında şu bilgileri vermişti: İlk yer Tana'dan (Azak, Don nehrinin ağzında) Gintarchan (Volga'nın ağzında)'a bir öküz arabasıyla yirmi beş gün ve at arabasıyla on, on iki gün sürebilir. Yol üzerinde [Yule, 1967: 146] pek çok Moccol (Moğol yani orduları bulunmaktadır. Ve Gittarchan'dan Sara (Saray Volga'nın yukarısındaki Moğol başkenti)'a nehirle bir günlük yoldur ve Sara'dan Saracano (Saraycık, Ural nehrinin aşağısında uzanır)'ya aynı zamanda 8 günlük nehir yolculuğuyla ulaşılır. Buraya ister kara üzerinden ister su yolunu kullanarak ulaşılabilir fakat su yoluyla daha az mal taşınır.

Saracanco'dan Orgenci (Ürgenç, Amu Derya nehrinin aşağısında) deve arabasıyla on iki günlük yolculuk gerektirir. Mallarla yolculuk eden herhangi biri için Ürgenç'e gitmek bu şehirde malların satışı kolay olacağından karlıdır. Ürgenç'ten Oltrare (Otrar, günümüz Kazakistan'ında) yolculuk develerle otuz beş, kırk gün tutar. Fakat Saracanco'dan direkt [Yule, 1967: 147] Otrarre gidildiği zaman yolculuk sadece elli gün sürer ve eğer yanınızda mal yoksa bu yol Ürgenç'e uğramaktan daha elverilişdir [Yule, 1967: 148).

Cenevizlilerin Tebriz'den tamamen dışlanmasından sonra Hazar Denizi, Astrahan-Azak (Tana) güzergahı büyük önem kazandı. XIV. Yüzyılın ortalarından itibaren Ceneviz ipek ihtiyacının hemen hemen tamamını Azak ve Kefe yoluyla sağladı. şirvan, Gilan ve Mazandaran ipeği deniz yoluyla direkt Astrahan'a ulaşıyor, sonra Volga tarikiyle Saray'a veya kervanlarla Azak'a gidiyordu.

Baharat bakımından Kefe ithalatçı olmakla beraber, aynı zamanda ihracatçı konumundadır. Astrahan üzerinden Kefe'ye ipek ve baharat ürünlerinin ulaştığı bilinen bir gerçektir. Bu yol XVI. yüzyılda gerileme göstermekle beraber tamamen ortadan kalkması söz konusu değildir. Hindistan'dan Maveräünnehr, Harezm, Hazar Denizi'nin

kuzeyinden Astrahan kanalı ile Azak ve oradan Kefe'ye ulaşan ticari bağlantıların baharat ve boya ürünlerini de ihtiva ettiği bilinmektedir. İşte, XVI. Yüzyılda Kefe Asya'dan aldığı baharat ürünlerini Anadolu'ya sevk ederken, Anadolu'dan boya ürünleri alıcısı durumundadır. Bu ürünlerin Türk, Rum, İtalyan, Ermeni ve diğer milletlere ait tüccarlar tarafından taşındığı görülmektedir [Öztürk, 2000: 487].

Volga nehri kuzeydeki ülkelerle alış veriş için tüccarların önemli bir rotasını teşkil ederken Kırım sahasındaki şehirler bütün saî ve gayretleri sahilde tutunmak ve ticaret membalarını aramak olan Venedik ve Cenovalı tüccarların Avrupa'ya mallarını gönderebilmek için gelişmiş bir ağ kurdular.

Cenevizliler hanlarla olan siyasî münasebetlerin vehamete ehemmiyet vermeyerek onların Rusya'ya ve Polonya'ya doğru akın yapmalarından istifade ederek ticaretlerini inkişaf ettirmişlerdi. Tatarlar Rusya, Polonya Kafkasya'dan aldıkları ganaimi ve bilhassa esirleri Kefe'de satarlardı. Astrahan ve Solkat tarikiyle Türkistan'dan, İran'dan, Sibiry'a'dan ve Çin'den kervanlar Kefe'ye baharat ipek, mensucat, kürkler, kıymetli taşlar getirirlerdi [Hasan, 1932a: 333-334].

Bu hemen bir asırlık müddet zarfında (1434- 1438) Cenevizliler Azak Denizi sahilinde, Kuban nehri mansabında ve Tümen yarımadasında yerleşmişlerdi. Buralarda tesis ettikleri küçük kolonyalarda balıkçılıkla meşgul oluyorlardı. Bu mallardan Kerç Boğazı vasıtasıyla Kefe ve İstanbul limanlarına tuzlu, kurutulmuş ve dumanlanmış balık gönderirlerdi. Balıklar bu limanlardan İtalya'ya ihraç olunurdu.

Kurnaz ve faal Cenevizliler Karadeniz sahilinde bir çok yeni kaleler inşa etmişlerdi. Anapa, Suhum, Trabzon, Sinop, Amasra bunlar meyanında idi [Hasan, 1932a: 334]. Tatarlar Rusya, Polonya, Kafkasya'dan aldıkları ganaimi ve bilhassa esirleri Kefe'de satarlardı. Astrahan ve Solkat tarikiyle Türkistan'dan, İran'dan, Sibiry'a'dan ve Çin'den kervanlar Kefe'ye baharat ipek, mensucat, kürkler, kıymetli taşlar getirirlerdi.

Çok geçmeden Cenevizliler Kıpçak Hanlığı'nda vukua gelen dahilî iğtişastan istifade ederek yeniden Azak kalesini inşa ettiler. Bu kale bu defa evvelkinden çok muhkemdi.

Ton (Don) Astrahan- Kefe- Ceneve arasında büyük bir transit mevki oldu. Kısa bir müddet zarfında Avrupa'da en zengin müstemlekelerden biri olarak tanındı. Azak limanı, kışın donmasına rağmen, gemiciler ve tüccarlar tarafından memnuniyetle ziyaret olunurdu. Çünkü, her sene yaz mevsiminde Azak kalesinde büyük bir panayır kurulurdu. Bu panayıra İdil boyundan Hazar topraklarından Hindistan ve Çin'den kervanlar gelirlerdi [a. g. e. 334].

Barbaro Kafkasya'daki güzergahlar konusunda şu bilgileri verir: Bakü Denizi'nden¹⁸ düz bir çizgide Maggiore Denizi¹⁹ beş yüz mildi. (Bu güzergahta) bir sürü dağ, kiminde güçlü liderler tarafından yönetilen- buralardan insanlar hırsızlık korkusundan uzak gidebiliyorlardı- yerleşim bölgelerinin bulunduğu kiminin- çoğunun- yerleşime müsait olmadığı vadiler vardı. Ve diğer bir kişi Derbent'ten uzaklaşıp bu yoldan geçmek isteyen biri önce doğrudan Gürcistan'ın içinden ve sonra Maggiore'deki Mingrelia'dan aradaki yüksek dağdan- öyle yüksek ki kişi atını bırakıp kayalara kendi başına inişte ve çıkışta iki gün yolculuk süresinde geçip baş tarafta da isminden bahsettiğim Circasse (Çerkez toprakları)'ye girmiş olurdu. Bu güzergâh sadece yakın çevrede ikamet edenlerce kullanılırdı. Sözümlü ettiğimiz yol haricinde çevrenin olumsuz şartlarından dolayı bilinen başka bir yol yoktur.

Venedik Cumhuriyeti'nin Uzun Hasan'a elçi olarak gönderdiği Contarini, Kırım sahasındaki ticaret güzergahlar hakkında şu bilgileri verir: Söylendiğine göre eski zamanlarda önemli bir ticaret merkeziymiş, Tana yoluyla Venedik'e baharat taşınmaktaymış anladığım kadarıyla Citracan (Astrahan)'dan Tana (Azak)'ya sekiz günlük bir yolculukla gönderirlermiş.

Contarini dönüş yolculuğunda Astrahan'dan Nogayların her yıl Moskova'ya düzenledikleri ticaret kervanına katılarak kuzeye doğru bozkırı kat ederek Moskova'ya ulaştığında içinde bulunduğu dönemdeki işlek bir ticaret güzergahını da gözler önüne sermişti, onun verdiği bilgilerin ayrıntıları şunlardı: 10 Ağustos 1476'da Aziz Lawrence Bayramında, söylediğimiz gibi, Citracan (Astrahan)'dan ayrıldık, bundan sonrası anlattığım gibidir. Kasım Han isimli Citracan (Astrahan) lordu Rusya'ya Moskova

¹⁸ Hazar Denizi

¹⁹ Karadeniz

Düküne her yıl bir elçi gönderir (diğer şeylerden ziyade hediye kazanmak uğruna) yanında pek çok Tatar tüccarla bir kervan hazırlanır.

Citracan ve Moskova arasında devamlı bir çöl olduğu için herkes erzak taşımak zorunda kalır. Bununla beraber Tatarlar yanlarında kalabalık at sürüleri gördükleri için bu konuda fazla sıkıntı çekmezler, bu atlardan birini her gün yemek için öldürürler. Devamlı et ve sütle beslenirler.

Yolumuz Volga'nın iki kolu arasındaydı fakat bahsettiğimiz imparator, babası lordonun imparatorluğunda bulunduğundan gerçek imparator ve bölgenin hakimi olduğu iddiasında bulunan yeğeni Kasım Han'la savaşta olduğu için tüm kervan oy birliğiyle nehrin diğer kıyısına geçmeyi Tanais (Don) ve Volga arasındaki en dar geçide kadar ilerlemeyi kararlaştırdı, yaklaşık beş günlük yolculukla tehlikenin dışına çıkılabileceği düşünüldü.

Söylemiş olduğum gibi Tanrı'nın lütfüyle yola çıktık önce kuzey yönüne kısa bir süre sonra da batıya dönerek devam ettik. Herhangi bir yol izi yoktu fakat her taraf çöl arazisiydi, Tatarların söylediğine göre Tana'nın kuzeyinden itibaren on beş günden fazla yolculuk etmem gerekiyordu ki geçmiş olduğumuzu düşündüm. Öğleden ve akşama kadar yatağımız toprak ve örtümüz hava ile gökyüzü olduğu halde dinlenerek aynı tarzda seyahat etmeye devam ettik. Geceleri biri sağımızda diğeri sol ve üçüncüsü önümüzde olmak üzere bizi saldırılara karşı korumaları için üç nöbetçi bulundurduk. Bazen dinlendiğimiz yerlerde ne kendimiz ne atlarımız için su bulamadık ve bu yolculuk boyunca neredeyse hiç av hayvanıyla karşılaşmadık. Bununla beraber önceki yılki kervana ait olduğu söylenen dört yüz at ve iki deveye rastladık. Yolumuz uzun ve erzak stoğumuz az olduğu için kendimizi sınırlamak zorunda kaldık.

1476'nın 22 Eylül'ünde Tanrıya şükürler olsun ki Rusya'ya girebildik. Resan isimli bir şehre ulaştık. Sonra buradan ayrılarak sık ormanlar arasında seyahat ederek Volga'nın bir kolu olan Mosco nehrinin kıyısındaki Kolomna isimli başka bir şehre geldik. Citracan'dan ayrıldığı 18 Ağustos'tan Moskova'ya ulaştığımız 25 Eylül tarihine kadar

geçen süre zarfında çölü geçmekle uğraştık odunumuz olmadığı için yiyeceklerimizi hayvan gübresiyle pişirdik.

Kefe'den Kafkasya'ya uzanan güzergahı Contarini şöyle anlatır: Elçi ekselansları Kefe'den ayrılır ve Karadeniz'i geçerek Varti, Caltichea ve Asso gibi Karadeniz'in kıyısındaki kasabaları geçerek Mingrelia topraklarındaki Fasso'ya ulaşır. Fasso'dan sonra Gürcistan topraklarına giren Contarini, Cotochis (Kutais), Cotachis, Gori'yi ziyaret eder. Dağıstan'a dönen seyyahımız Cotatis'i geçerek Tiflis'e ulaşır. Buradan hareketle Şamahi'ye ulaşır. Burada Moskova Dükünün elçisi Marco Rosso'yla karşılaşır. Marco'yla birlikte yoluna devam eden seyyahımız Derbent'e ulaşır. Rusya'ya gidebilmek için Tatar topraklarını geçmesi gerekiyordu. Kış burada geçirmeleri nisanda Citrahan (Astrahan)'a gitmeleri tavsiye edildi. Nisanda Hazar Denizi üzerindeki seyahatten sonra bir Tatar şehri olan Citrahan'a ulaşır.

Hazar Denizi'nin kuzey kısmını Kazvin'den Derbent'e izleyip Kafkas Dağlarının kuzey eteklerini boydan boya geçerek Taman yarımadasındaki İtalyan kolonileri Matregghi ve Kopa'ya denizden de Kefe'ye ulaşan İpek yolu'nun güney kolundaki önemli bir geçiş yolu olması nedeniyle kuzey Kafkasya, kıtayı doğudan batıya kateden ticaretten dolayı olarak kazanç sağlıyordu [Lemerrier, 1985: 2].

Altınordu'nun dahili çekişmelerle gerilemeye başlaması nihayet Toktamış- Timur mücadeleleri Altınordu'yu felakete sürüklerken, Kefe, Azak ve sahil kesiminin diğer önemli şehirler siyasi istikrarsızlığın getirdiği olumsuzluklardan nasibini almıştı. Toktamış'ın Timur'la mücadelesinde 1391 ve 1395 yıllarında dūçar olduğu ağır mağlubiyetleri müteakip Kuzey Kafkasya sahası, Çerkez vilayetleri ile beraber, Kefe, Solhat ve Azak şehirleri de yağma ve tahrip edilmiştir. Timur, Toktamış ve onun şahsında Altınordu'yu tasfiye etmekle yetinmeyip, Altınordu'nun bütün hayat sahalarını kurutmayı hedefliyordu. Timur, Azak ticaretini besleyen ana ticaret yolu üzerindeki Astrahan ve Saray şehirlerini de tahrip ettiğinden, Azak ticareti büyük darbe yemiş bunu müteakiben Kırım sahasındaki diğer şehirler de önemini kaybetmeye başlamıştı. [Öztürk, 2000].

Kırım sahasındaki şehirlerin ticaret olanakları İtalyan tüccarlarının dikkatini çekmiş Altınordu Hanlarının bölgede önemli bir güç olmaktan çıkmalarının ardından etkili olmaya başlamışlardır. Kefe kalesinden günümüze kadar ulaşan surlar, bir ticaret imparatorluğu olan Ceneviz'in Karadeniz'deki müstemlekelerini Altınordu'ya karşı savunduğu dönemlerde inşa edilmiştir. Altınordu imparatorluğunun Asya'dan Volga havzası yoluyla kuzey Karadeniz'e kadar uzanan en eski ticaret hattının güvenliğini sağlaması ve bilhassa bu yol güvenliği sayesinde Türkistan- Kırım arasında tarih boyunca cereyan eden ticaretin büyük boyutlara ulaşması Kefe'nin büyük önem kazanmasına neden olmuştur. Türkistan- Kırım arasındaki ticareti kontrol altına almayı hedefleyen Ceneviz, gelecekte kendilerine antrepo olabilecek bir merkez olarak Kefe'yi seçmiş, Altınordu hanına sundukları hediyelerle korsan ve haydutlardan korunmak için buranın etrafını surlarla çevirme izni almayı başarmışlardır. Başlangıçta masum isteklerle hanı kandırmayı başaran Cenevizliler, daha sonra bunları Altınordu karşısında kullanacaklardır [Öztürk, 2000: 193].

Kefe- Anadolu ticareti, aynı zamanda kuzey- güney ticareti anlamına gelmektedir. Fatih Sultan Mehmet'in 1453'den beri buraları kesin hakimiyet altına almak maksadıyla sistemli bir politika yürüttüğü ve aslında Kırım sahilleri ve Kefe'nin fethinin bu politikanın bir ürünü olduğunu görmek zor olmaz.

Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ticaret zaman zaman Kefe ve Azak yöneticilerinin Rus tüccarlarına karşı kötü muamele etmeleri yüzünden ciddi şekilde etkilenmişse de, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî dönemlerinde artarak devam etmiştir. Doğuda Kefe ve Akkırman, batıda Kili ve Tuna ağzı limanları, Karadeniz ticaretinin en önemli merkezleridir. Mehmet II'den itibaren, Moskovalı tüccarlar Osmanlı imparatorluğu'nda ticarî faaliyetlerde bulundular. Ticarî ve siyasî faaliyetleri için başlangıçta seçtikleri üç Kefe ve Azak olmuştur [a. g. e. 473].

Cenevizlilerin 1340- 1341 yıllarında Tebriz'den tardedilmesi ve Kefe'nin 1343'de Altınordu hükümdarı Canibek tarafından muhasara edilmesinden itibaren Ceneviz tüccarları Trabzon- İstanbul (Pera) yolunu kullanmaya başladılar.

Azak ve Kefe'nin bu refahı, Timur'un 1395'de Astrahan, Saray ve Azak gibi büyük ticaret merkezlerini sistemli bir şekilde tahrip etmesine kadar sürdü. Bu darbeden sonra toparlanamayan Altınordu, tam bir siyasî fetret içine düşünce, Asya- Avrupa yolu güzergahını tekrar Tebriz- Anadolu üzerine çevirdi. Astrahan- Azak yolunun 1520'lere kadar devam ettiğini gösteren emâreler mevcutsa da, Timur'un Altınordu'ya vurduğu darbeden sonra bu yol önemini yitirdi [a. g. e. 480].

F. Braudel'e göre Karadeniz ticareti, yalnız ipek yolu demekle meşhur olan Çin- Avrupa transit ticaretinin kendisine katkılarından ibaret değildir. "Karadeniz bu dönemde, tıpkı tarihi boyunca olduğu gibi, önemli bir ekonomik alandır. İlk önce, hemen hemen bizzat kendi kıyılarında ürettikleri vardır. Kurutulmuş balıklar, Rus nehirlerinden balık yumurtaları ve havyarı, Türk donanması için mutlak gerekli olan kereste, Kafkaslardan sağlanan demir..." Kefe'nin fethini Karadeniz ticaretinin tamamen değişmesinde en önemli faktör olarak değerlendiren F. Braudel bu hadiseyi şöyle yorumluyor: "Bunu takiben, denize ulaşan karayollarının büyük bir elden geçirilmesi dönemi başlamıştır: artık bunlar Kırım'a değil de İstanbul'a yönelmektedirler." H. İnalcık, bu nokta üzerinde özellikle durur. Ona göre, tek başına İstanbul bile, Karadeniz'in kendine has üretimini mass etme kapasitesine sahiptir. Karadeniz'in, kuzey- güney, doğu- batı yönlerinden sahip olduğu iktisadî potansiyel, mihverini İstanbul'un teşkil ettiği bir ekonomik ünite ile irtibatlı olup, ithalat ve ihracatta herhangi bir sıkıntısı yoktur. Baltık ülkeleri, Polonya, Rusya ve Balkan memleketlerinin Karadeniz limanlarıyla olan ticarî faaliyetlerinin milletlerarası [Öztürk, 2000: 507] düzeyde olduğu, Polonya, Macar ve Romen tarihçileri tarafından da desteklenmektedir [Öztürk, 2000: 508].

Rus prensliklerinden tüccarlar Osmanlıların fethinden önce Karadeniz ve Azak Denizi'ndeki limanlara seyahat etmekteydi. Bu erken dönemde Kefe ve Azak (Tana), İtalyan tüccarları tarafından kontrol edilen kolonilerdi [Martin, 1985: 23].

Rus tüccarları güneye doğru herhalde su yoluyla Volga boyunda seyahat tekniğinin gelişmediği ve Türk- Moğol hakimiyetinin bölgedeki kurduğu düzen sayesinde kara yollarını tercih etmiş olmalıdırlar. En belli başlı yollardan biri bozkırı kısa yoldan Perekop ve Kırım yarımadasını geçen; diğeri bozkırı Don nehrini takip ederek geçerek

güneye doğru Azak'a ve oradan Kefe'ye varmaktaydı. Üçüncüsü daha batıda Moskova'yı Kaluga, Bryn, Briansk, Novgorod- Seversk ve Putivl yoluyla Kırım Yarımadasına bağlıyordu, bu güzergahın bir alternatifi de biraz daha bile batıda Kiev üzerinden gelmekteydi [Martin, 1985: 23].

Volga vadisi Moğolların gelişinden önce Altınordu zamanında olduğu gibi ve hatta Timur tarafından yok edilmesinden sonra bile kullanılmaktaydı. XVI. Yüzyılda başlangıç noktası Moskova bölgesiydi. Nehir boyunca inen kervanlar Moskova nehrini daha sonra Oka ve son olarak Volga nehirlerini izliyorlardı. Nehir Astrahan'ın kuzeyinde Nogay göçmenleri ve XVI. yüzyılın başından bu yana Kazaklarca kullanılmakta olan steplerin arasından akardı.

Volga boyundaki seyahatini Jenkinson şöyle anlatır; Nisan'ın 23. günü 1558 yılında (Rus İmparatorundan muhtelif kral ve prenslere topraklarından geçebileceğimiz talimatını veren mektupları elde etmiş olarak) su yoluyla Moskova'dan ayrıldım; benimle birlikte iki memur yani Richard & Robert Johnson, bir Tatar tilmac ile çeşitli mal yükleri bulunuyordu ve 28. gün Moskova'dan 20 fersah uzaklıkta Collom (Kolomna) adı verilen bir kasabaya geldik, buradan bir fersah ileride Oka nehrine ulaştık ki Mosko nehriyle birleşiyordu.

Adı geçen Oka nehrinden sonra sırasıyla Terreuttisko (kale), Peroslave (kale), Eski Rezan (şehir), Terreucauia (kale), Casim (kale), Murom (büyük kasaba), Nyse Novgorod (şehir)'ı geçtik. Nyse Novgorod'da 19. güne kadar Astracan (Astrakhan) hakiminin gönderdiği kaptanı bekledik, beraberinde 500 büyük kayıkla (gemi) geldi ki bunların bir kısmını erzak, asker ve askeri mühimmat ve geri kalanı da ticarî eşyayla yükleyip 19. gün adı geçen Nyse Novgorod'dan ayrıldık.

Sonra sırasıyla Vasiligorod (kale), Sabowshare (kale), Swyasko, Kazan, Tüccarlar Adası, Cama (Kama) Nehri, sonrasında Astrahan'a kadar Kırımlılara ait toprakları geçtik. Temmuz'un 6. günü Perovolog adı verilen bir yere geldik, Tatarlar gemilerini Volga'dan Tanais (Don) nehrine karadan taşırlarmış; böylelikle bahsi geçen Volga'nın aşağısına Astrahan'a geçebilirler. Buradan sonra Astrahan'a ulaşırlar.

Dönüş yolculuğunda yine Volga güzergahını kullanan Jenkinson bu sefer nehrin akış istikametine karşı yol aldığı için Kazan'a bir ay yerine altı haftada ulaşabilmiş, Murom-Moskova arasındaki yolu at üzerinde kat ederek 2 Eylül 1559'da Moskova'ya ulaşmıştı.

Astrahan'dan yukarı doğru Kazan ve Moskova'ya Volga ve Moskova nehirlerinden yukarı doğru yol alan gemiler, nehrin akışına karşı yolculuk altı ile on hafta arasında tutarken, aşağı doğru yolculuk kırk ile kırk altı gün almaktaydı. Tekneler konvoy halinde silahlı ayrı bir teknenin liderliğinde seyahat ederdi. Bu sadece mart ve eylül ayları arasında elverişliydi fakat düz tabanlı tekneler için bile nehrin çok sığ olma tehlikesi vardı. Bu güzergahtaki yolculuk boyunca karşılarına çıkabilecek tehlikeleri göz önüne alan tüccarlar özellikle her yıl Moskova'ya binlerce at temin eden iyi korunan Nogay ticaret heyetine (ordu- bazarnaya stanitsa) katılabilirlerse kara yoluyla seyahati tercih ediyorlardı. Heyetin temin ettiği korumadan fayda görülmediği zaman da saldırganlardan hızla kaçabildikleri donmuş yollar nehirler ve göllerin üzerinden kızakla seyahat edebildikleri için kışı beklemeyi daha güvenli buluyorlardı. Diğer taraftan nehir yolculuğu daima yavaş ve tehlikeliydi, özellikle rüzgar durduğunda teknelerini ancak kürek ve kürekçilerine bağlı olduğundan

Jenkinson'dan yaklaşık yetmiş beş yıl sonra Volga boyundaki güzergahı kat eden Olearius bu güzergahtaki değişimi satırlarında net bir şekilde gözler önüne sermektedir: Pasaporttan sonra yukarda zikredilmiş olunan pristavın çıkmasıyla haziranda (30) Moskova'dan ayrıldık Moskova nehri yoluyla ilerleyip 1 Temmuz'da bir soyluya ait dvorianinova adı verilen Moskova'dan 80 verst uzaklıkta sol kıyıda olan malikanesine ulaştık, sonra Kolomna, Oka nehri, Golutvin- Sergievskii Manastırı, Dedinova, Omut, Seltso ve Morozo(o) köyleri, Pereiaslavl kasabası, Riazan, Pereiaslavl Riazan (Riazan'dan 8 fersah uzaklıkta daha elverişli bir mekana yeniden inşa edilmiş) kasabaları, Selo köyü, Kistrus, Oblozhitskii Manastırı, Tyrinsko, Svinchus, Kapanovo, Kasimovgorod sonrasında Pochinok Tatarskii, Per'evö köyleri ve bir hanı geçtik. Brod, Sateevo, Andreianov Pustyn Manastırı, Rusbanor köyü, Vaskresen'e kilisesi, Liakhi köyü, Prechistaia Riazan Manastırı ve Murom kasabasına ulaştık. Pavlovo köyü, Izbylets, Troitsa, Dudin Manastırı ve Novinki gibi güzel ve cazibeli köyleri geçtikten sonra Nizhnii Novgorod şehrine ulaştık.

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Burada Volga'da yolculuk için inşa edilmiş uzunluğu 120 fit olan, üç direkli ve yassı omurgalı bir gemiye geçtik. Bu gemi yanında inşa edilmiş ve mükemmel şekilde donatılmış rondo flok yelkenliye sahiptik. Özellikle Hazar Denizi'nde haritada gösterilmemiş sığıklara karşı gemiyi riske atmak istemedik. Rondo flok yelkenliye, geminin yükünü hafifletmek için gerekli mallardan bir kısmı aktarıldı.

Temmuz sonuna değin kaldığımız Nizhnii'den o zamana dek yüksek olan su seviyesinin hızla düşmeye başlaması üzerine ayrılmakta acele ettik. Pecherskii Manastırı karşısındayken karaya oturduk. Nizhnii'den üç verst uzakta olan Stolbischi ve Stoba ile Velikoi köylerini geçtik. Bezvodrania Ka(d)nitsa, Rabotki, Chechenino, Tatinets, Iurkino, Maza ve Kremenki, Barmina köyünü geçtik. Vasiligorod isimli kasabayı, Iungskii Manastırı, Kazmodemiansk kasabası ve Cheboksary kasabasına ulaştık. Oradan Sundry köyüne, Kokshanaia kasabasına, Viazovka köyüne, Kokshanaia kasabasına, Viazovka köyünü, Sviiazhsk kalesini geçip Kazan'a ulaştık.

Kazan'dan devam edip Kliuchishchi köyü, Ten'kovskii hanı, Keshovskii hanını, Tetiushi kasabasını, Kazan'dan 350 verst ötede olduğunu hesapladığımız Samara'ya ulaştık. Saratov kasabasını, Tsarev Gorod'u²⁰ geçip (eski saray şehri kalıntıları olmalı) Saratov'dan 350 verstte olan Tsaritsyn'e ulaştık. Holstein elçili heyeti Tsaritsyn'den sonra Volga nehrinden aşağı dokuz gün boyunca başka bir yerleşim yerine rastlamaksızın yollarına devam ederek Astrahan'a ulaşırlar.

Astrahan kara yolu çöl steplerini geçerek Volga'yı Terek'ten ayırıyordu ve Terksi Gorodok kalesine ulaşıyordu. Terksi Gorodok kalesine ulaşıyordu. Terksi 1588'de kuruldu. Terek'i Astrahan'a 450 km olan Türkmenk'a nehriyle birleştirdi, Terek Lestuaire'i Rusya'dan, İran'dan ve Kafkasya'dan gelen tüccarları bir araya getirdiği için bir ölçüde önemli oldu. Aynı şekilde Tümen kasabasının yanından Terek'e geçilebiliyordu ve burası küçük prenslik olan ve geleneksel olarak Rusya'ya bağlı olan Kумыke'nin aynı isimli başkentiydi [Lemerrier, 1985: 6].

²⁰ Rusça'da tsarev çar, gorod şehir manasına gelmektedir, herhalde seyyahın karşısına çıkan bu harabeler Altınordu Devleti'nin ünlü başkenti Saray'a aittir.

Terski Gorodok'ta bataklıktan sakınarak, kervanlar Terek vadisinin doğu kıyısından Sunja'ya kadar ilerliyorlardı. Sunja'da Ruslar 1567'de bir kale inşa ettirmişlerdi, Sunji Ostrog (veya Terski Ostrog). Nehri küçük kayıklar üzerinde geçiyorlardı ve sonra Enderu köyünden Kумыkes steplerini geçiyorlardı ve Tarku'ya varıyorlardı. Burası Şamhalat'ın başkentiydi ve önemli bir kavşaktı ki Astrahan- Şahma ticaret yolları kesişiyordu. Tarku'daki Terskii Gorodok yolu 240 km uzunluğundaydı. Tarku'dan kervanlar bataklık kıyısından ilerleyerek Derbent'e ulaşıyorlardı (140 km), (Burada kıyı düz ve bir kilometre genişlikteydi). Derbent'ten sonra Shabran ve Shemakha'ya (170 km) Astrahan'dan Şemahi'ye olan yolun tam uzunluğu 1000 km idi ve 25 ile 27 gün yürümek gerekiyordu. O zamanlarda bu yol yalnızca Rus kervanları için ulaşılabilirdi. Tarku ve shamballarının Moskova'ya karşı dostane ve tarafsız bir politikaları vardı ve bu az rastlanır bir durumda XVII. yüzyılda Rus kervanları tarafından gidilen bu yol tehlikeli olarak kaldı ve bir değişikliğe uğramadığı görülüyor. 1623 yılındaki seyahati sırasında Feodot Kotov tarafından bu durum en ince ayrıntısına kadar anlatıldı [a. g. e. 6].

Terski Gorodok'tan Kafkasya'ya boydan boya ulaşabilmek için Kafkasya sıra dağlarının yüksek geçitleri tarafından Gürcistan'a uzanan değişik olasılıklar mevcuttu. Bu zorlu ve tehlikeli yol Gürcistan'a giden Moskovalı elçiler veya Moskova'ya giden Gürcü elçiler tarafından kullanıldı. Alınan esas yol Sunja ve Terek'in yüksek vadileriydi ve Kabarda ülkelerinden Darial geçidine ulaşıldı ve Kakheti'ye doğru inilirdi. Bu yol tam olarak XIX. Yüzyılda Gürcistan'ın askerî yolu ve 1564'te Levan de Kakhetie tarafından Moskova'ya dönüş için kullanıldı. 1587'de Rus elçiler Radian Bikrin ve Petr Pivoy Kakheti'ye gönderildiklerinde aynı yolu kullandılar ve yine aynı yoldan geri döndüler.

İki yıl sonra 1589'da Prens Simeon de Zvenigorod (Çar'ın Kakheti'deki elçisi) Şah'la birlikte Darial geçidini geçti. Elçi, Astrahan'dan 24 Haziran 1589'da ayrıldı ve 6 Ağustos'ta Terki'ye geldi ve görevini 23 Ağustos'ta bıraktı. Terek'i geçerek 8 Eylül'de Sunjeskii Ostrog'a ulaştı. Oradan da Sunja'yı takip ederek Moskova'ya bağlı zorba hükümdar Shih D'okuk'un ülkesine geldi. 18 Eylül'de büyük olasılıkla bugünkü Nazran

bölgesi olan Ingusketi'ye girdi. Oradan da Sunja'nın ve Terek'in yüksek vadilerini ayıran sıra dağları geçti ve 21 Eylül'de Terek'e geldi [Lemerrier, 1985: 7].

24 Eylül'de Slat Kazbek dağlarının eteklerinde konakladı yüksek Terek Boğazına çıktı ve Darial geçidini geçti. 27 Eylül 1589'da ilk Gürcü kalesine ulaştı. Terek ve Kafkasya arası güzergahlar daha zordu ve o zamanlarda az rastlanır olarak Kakhétie hükümdarı Shamhal ve Avaristan prensiyle barış halindeydiler. 1588 yılında Gürcü elçiler Panauri Kaplan, Cyril Xantopaulus ve Hristiyan Çerkez Khurshit tarafından yapılmış olan açıklamalar bunları gün ışığına çıkardı [a. g. e. 8].

XVI. Yüzyılda Türkistan bir gerileme dönemi içine girmişti. Avrupa ülkeleri ticaret yollarını yeni alanlara kaydırmaya başlayınca, Türkistan'ın bu ticarî dolaşımdaki rolü kaybolmaya başladı. Yeni ticaret yolları Hindistan, Çin sınırından açılan Güney Asya-Afrika Avrupa deniz yolu ve Kuzey Akdeniz ticaret yolu idi. Okyanus deniz ticaret yolu da gelişme gösteriyordu ki bu da bir tercih unsuru haline geldi [Alpargu, 1995: 3].

Zanaatın gelişmiş olması, ticarî temasların da gelişmesine yardımcı olmuştur. Çevreleyen diğer bölgelerle olan ticarî münasebetini geliştirmiş olmasıdır. Maverâünnehr ve Hârizmli elçiler kendi ülkelerinin tacirleri ile birlikte Hindistan'a, İran, Kazak bozkırlarına, Nogay topraklarına ve Sibiry'a ulaşabiliyorlardı [Alpargu, 1995: 122].

Volga güzergahının son noktası Astrahan'dan sonra Hazar Denizi üzerinden yolculuğuna devam etmiş olan Jenkinson'un verdiği bilgiler, XVI. yüzyılda Türkistan istikametinde yola çıkan tüccarların kullandığı ticaret yollarından birini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Yolculuğuna Hazar üzerinde devam eden seyyah Yayık nehrini geçmiş, bu nehrin yukarısında bir günlük mesafede eski Saraycık şehrine ulaşıldığından bahseder. Yaklaşık on iki günlük yolculuktan sonra Mangışlak körfezinde karaya çıkan seyyah ve arkadaşları bölgenin valisinden yolculuk için izin aldıktan ve ihtiyaçlarını temin ettikten sonra Çin'e kara yoluyla ulaşma ümidiyle yollarına devam ederler. Jenkinson bu yolun

devamında şunları yazar: Hazırlıklarımızı tamamladıktan sonra Eylül'ün 14'ünde bu yerden bin develik bir kervanla ayrıldık. Beş günlük yolculuktan sonra başka bir prensin topraklarına geldik. Ve neticede Ekim'in 5'inde yeniden Hazar Denizi'nin bir körfezine geldik.

Söz ettiğimiz körfezde dinlendikten sonra oradan ayrıldık ve yedinci gün Sellizure (Vezir) adı verilen bir kaleye ulaştık. Ayın on dördüncü günü bu Sellizure kalesinden ayrıldık ve aynı ayın on altıncı günü Ürgenç adı verilen şehre ulaştık.

Kasım'ın 26'sında Ürgenç kasabasından ayrıldım ve Oxus (Amu Derya) nehri ile bin mil yol aldık ve Ardock adı verilen bir nehri geçtik. Takip eden 7 Aralık'ta Kait adı verilen bir kaleye ulaştık. Aralık'ın 27. günü Bactria topraklarındaki Boghar (Buhara) şehrine ulaştık.

Kazan'ın bağımsız olduğu dönemde teziki denilen Orta Asyalı tacirler buraya gitmekte ve ticarî münasebetler kurmaktaydılar. Ruslar, Kazan ve Astrahan'ı ele geçirince, Rusya ile de Özbek tacirleri ticaret yapmaya başladılar. Bu türlü ticarî gelişme özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında hızlandı. XVI. Yüzyılın ikinci yarısında henüz zayıf da olsa perakende ticaretle ilgili işlemlerin gelişmesi, Abdullah Han tarafından başlatılan, ülkenin siyasî birleşmesi denemesi için iktisadî bir alt yapının meydana gelmesine katkıda bulunmuştur [Alpargu, 1995: 123].

Şeybanîlerden Harezmi Hanı Hacı Mehmet Han (1560- 1603), Osmanlı padişahına müracaat edip, İran şahının Türkistan'dan giden hacıları tevkif ettiğini, Astrahan'dan geçen hacılara ve tüccarlara da yol verilmeyip, zorluk çıkarıldığından şikayet ediyordu. Bu müracaat üzerine yeni Osmanlı padişahı Selim II, Devlet Giray Han'a bir mektup yazıp Harezmi Hanı Hacı Mehmet Han'ın mektup gönderdiğini, Astrahan fetholunursa Türkistan hacılarına ve tüccarlarına emin ve salim bir yol açacağını, bu sebeple kendilerine yardım edilmesinin istendiğini bildirdi. Selim II, ayrıca, Ruslar'ın eline geçen ve tekrar zaptedilmesi düşünülen Astrahan ve Kazan'da Nogay mirzalarından kalmış kimseler bulunup bulunmadığını ve Astrahan'ın zaptı için ne gibi tedbir

almasının lüzumlu olduğu hususlarını Devlet Giray'dan sormaktaydı [Gökbilgin, 1978].

Türkistan'da Moskova'ya uzanan Buhara'dan uzanan ticaret yollarının çoğunun sonradan başkentinin isminden dolayı Ürgenç veya sonraki ismiyle Hive'den geçmekteydi [Burton, 1993]. Buhara'dan yola çıkan tüccarlar Zerafşan'ın aşağısından Karakul'a ve Amu Derya Nehri'nin yukarısından Ürgenç üzerinden devam ederdi ya da Kızılıkum geçilip Hazarasp'a ve sonra Amu Derya boyunca yol almaktaydılar. Bunu bir kervan yirmi gün kadar bir sürede kat etmekteydi. Tüccarlar Ürgenç'ten Üst Yurt ve Hazar Denizini geçip Astrahan'a veya karadan Astrahan, Samara veya Kazan'a devam ederdi. Ürgenç'ten Hazar limanına yolculuk yirmi dört ile otuz beş gün arasında sürmekteydi [Burton, 1993: 4).

Buhara'dan Astrahan'a kara yolları Emba nehrini ve Yayık/Ural nehri üzerinden Saraycık ve Gur'ev'den geçmekteydi. Sonra bazı seyyahlar Hazar kıyıları boyunca bölgedeki sayısız bataklıklardan kaçmak için tekne kullanıyordu, geri kalanı karadan devam ediyorlardı. Bu yolculuğun başında en büyük problem su ve erzak eksikliğiydi. Üst Yurt'ta kullanılabilir pek az kuyu mevcuttu. Çoğunlukla gereğinden fazla kullanılmaktan kurumuş veya kum fırtınaları sonucunda dolduğundan tüccarlar atları ve develerini sulamak için erzak temini de zordu.

Samara'ya kara yolu Saraycık'tan bozkır üzerinden geçmekteydi ve Kazan'a ulaşan birkaç yol vardı, Astrahan'dan tekneyle ulaşılabilen Ufa veya Sibirya'dan kara üzerinden veya doğrudan Buhara'dan başlayarak önce Irgız nehri ve sonra günümüz Orenburg'dan uzak olmayan Ural nehrini geçen başka bir yol daha vardı. Buhara'dan Irgız'a üç yol ulaşmaktaydı. Biri Ürgenç'i geçip Aral Denizi'ni dolaşmak diğeri de Kızılıkum'u geçmek üçüncüsü Taşkent'i dönüp Sir Derya boyunca gitmekti ve tüccarlar galiba hangisi en güvenliyse o tercih edilmekteydi.

Buharalı tüccarların Batı Sibirya'da seyahat ettiği başlıca merkezleri Tobolsk, Tyumen ve Tara idi. Fakat Turinsk, Tomsk ve Yamysh Gölünü de kat etmekteydiler. Tobolsk'a giden belli başlı kervan rotalarının çoğu Deli Petro döneminde Tobol'sk voyvodasının

hazırladığı mufassal raporunda tasvir edilmişti. Türkistan'a en kısa yol Kızılıkum çölünden geçmekteydi ve toplam on dört buçuk gün alıyordu, ilk konaklama yerinde kuyu olmadığından altı gün su taşımak zorunluluğu vardı. Diğer bir rota Zerefşan'ı takip ederek Semerkand'a ve batıya doğru Türkistan'a dönmeden önce Sayram'a gitmekteydi. Seyyahlar sonra istikametlerini kuzeye çevirerek Sary Su, Ishim, Vagai ve Irtysh'i geçerek iki buçuk ay veya hızlı seyahat eden küçük bir grupla sadece altı buçuk hafta sonrasında Tobolsk'a ulaşılmaktaydı. Bu güzergahta değişiklik ancak ilkbaharda yapılabilirdi. İlk olarak Ishim'i geçtikten sonra batıya dönerek Tobol nehrinden yukarı Tobolsk'a çıkılabilirdi.

Tobolsk'a başka güzergahlar vardı fakat elimizde daha fazla detay mevcut değildir. Onlardan biri kaynaklara göre Kalmuk kampları arasından geçen ve kırk, kırk iki gün alandı. Diğerleri Yamysh Gölü'nden ve Irtysh boyunca uzanmaktaydı. Tyumen ve Turinsk güzergahını ilkbaharda Tobolsk'a ayrılmaktaydı. Tara'ya gelince Tobolsk'tan aşağı Irtyshi kışın kızakla yedi dokuz gün ve yazın tekneyle üç hafta alan bir yolculukla gidilirdi. 1634'te Buharalı heyetin kullandığı Tara ve Tobolsk'a Kaşgarya'dan geçerek Tarbagatai dağları ve Yamysh Gölü arasından geçerek ulaşılan bir başka güzergahta mevcuttu.

Diğer Sibirya kasabaları Tomsk, Yeniseisk, Krasnoyarsk ve Irkutsk'a Tara ve Tobolsk'tan ulaşılyordu ve bazı Buharalı tüccarlar Sibirya'dan Çin'e uzanan yol üzerinde ticaret yapmaktaydı.

3.3. Ticari Emtia

Floransalı Pegollotti Azak'tan Pekin'e ticaret hakkında bilgi verirken Azak'a gelen ticaret eşyasını şöyle sıralar: Balmumu, laden zamkı, demir kalay, bakır, biber zencefil, her çeşit iri ve ince taneli baharatlar, safran, kök boyası, iç yağı, peynir, yağ, bal, kehribar, tespihler, buğday, tüm tahıllar ve bakliyat, Yunan ve Latin şarapları, havyar, tilki, samur, kır sansarı, zerdeva, kurt, geyik, öküz ve at derileri, pamuk, ipek, adi kumaşlar, yelken bezi ve keten.

Kafkasya'yı gezen Barbaro Mingrelia'da ipek ve ynl kumaşlar dokunduğunu fakat pek fazla olmadığını belirtir. Seyyah Astrahan'ın Timur tarafından tahrip edilmeden önce doğudan gelen baharat ve kumaşların Azak vasıtasıyla Venedik'e ulaştırılmasında önemli bir geçiş noktası olduğunu yazar. Ayrıca Rusların yılda bir teknelerle buraya tuz satın almaya geldiğini ekler.

Contarini Mar Maggiore kıyısındaki Caltiea şehrinde az miktarda ipek, yelken bezi ve balmumu ticareti, Fasso'da az miktarda tahıl ve şarap üretildiğini, Trabzon'dan tuzlu balık ve az miktarda şarap ve Kefe'den tuz ithal ettiklerini yazar.

Astrahan'da kaliteli tuz çıkarıldığını ve Rusya'ya satıldığını belirtir. Bunun yanında Kasım Han isimli Astrahan yöneticisinin Rusya'ya her yıl elçi gönderdiğini, seyyaha göre hediye elde etmek için gönderilen bu elçinin yanında pek çok Tatar tüccarın bulunduğu bir kervan hazırlanmakta, krk, eyer, kılıç, yular ve başka gereksinim duydukları eşyalarla değiş tokuş yapmak üzere beraberlerinde kaba pamuklu kadife ve Yezdi'de üretilmiş ipek aldıklarını yazar. Astrahan ve Moskova arasında geniş bir bozkır olduğu için herkesin erzak taşması gerektiğini, bununla beraber Tatarlar yanlarında satılmak üzere kalabalık at sürüleri gtrdkleri için bu konuda fazla sıkıntı çekmediklerini ihtiyaç duyduklarında bunları yediklerini yazar. Dönüş yolculuğunda böyle bir kervanla Moskova'ya giden Contarini kervanda  yüzden fazla kimse olduğunu ayrıca yüzlerce at götürdüklerini belirtir.

Herberstein seyahatnamesinde Rusların Kazan yakınlarındaki Tüccarlar Adasında kurulan panayırdan bölgede yakalanan halis balık eşitleri ve tuz ithal etmekteydiler. Moskova ile Kazan arasındaki savaşlardan ötürü III. İvan 1524'deki Tatar akınının intikamını almak için Rus tüccarlarına bu panayıra gitmeyi yasaklamıştı, bu olayı seyyah şöyle anlatır: Böylelikle Kazan halkına bu panayırın taşınmasıyla büyük bir zahmet çektirilmesi isteniyordu. Bu panayırdan büyük miktarda tuz satın alan Rusların men edilmesiyle (Tatarlar) teslim zorlanabilirlerdi. Bununla beraber panayırın bu şekilde taşınması Kazan halkı kadar Ruslara da rahatsızlık verdi, burada üretildiği için pek çok malın kıtlığı yaşandı ve pahalılaştı ki Astrahan pazarından Volga yoluyla Ermenistan ve İran'dan Hazar Denizi boyunca ithal etme geleneği bulunmaktaydı,

özellikle halis balık çeşitleri ki bunların arasında Volga'nın kıyılarında ve Kazan'da yakalanan beluga'ydı [Herberstein, II, 1852: 73)].

Volga nehrinde nehrin akışı yönünde seyahati esnasında Anthoney Jenkinson Resan'dan Nijnii Novgorod'a Oka nehrinin iki yakasının tüm Rus topraklarının en büyük bal ve balmumu kaynağı olarak sivrildiğini yazar. Ruslar tarafından zapt edilmesinin üzerinden ancak iki yıl geçen ve vebanın kol gezdiği Astrahan şehrinde neredeyse bir dilim ekmek parasına iyi Tatar ailelerinin çocuklarını satın alabileceğini yazar. Paranın kendisi için o dönemde daha fazla gerekli olduğunu yazan seyyahın dönüşünde kraliçeye sunduğu hediyeler arasında Tatar bir kölede bulunmaktadır, bu köleyi nereden aldığı konusunda sessizdir.

Volga boyunda seyahati esnasında nehirde karşılaştıkları gemilerde taşınan mallardan bahseden Olearius XVII. yüzyılda Volga boyundaki ticareti yapılan mallar konusunda fikir vermektedir. Olearius Astrahan'dan Moskova'ya uzanan ticaret yolunda el değiştiren malları şöyle sıralar: tuz, kurutulmuş balık, havyar, buğday bal ve bol miktarda meyve.

Jenkinson Buhara'daki ticari emtia konusunda şu bilgileri verir: Buhara'da birkaç ticari mal vardır fakat o kadar azdır ki söylenmeye değmeyecek bir değer arz eder ve oraya tüccarlar muhtelif yerlerden gelirler. En belli başlıları Rusların getirdiği kırmızı deriler, kırmızı koyun derisi, ağaç tekneler , halat, eyer, bıçak ve başka önemsiz şeyle tahıl, domuz eti ve diğer erzaklardır; Tatarların oraya İran'dan yani Şemahi'den muhtelif cins ve değerde ipekler getirir ve getirilen işlenmiş ipek Rusya'da kullanılanların en adisidir, crasko kuşak için muhtelif çeşitte renkli ipekler, zırh gömlekler, yaylar, kılıçlar ve bu gibi şeyler, buradaki tüccarların gerçekleştirdiği ticaret hacmi söylenmeye değmeyecek kadar azdır.

Hint topraklarından Buhara'ya gelen mallar konusunda Jenkinson şunları yazar: Hintliler Tatarların başlarına sarmak için kullandıkları patiskalar, muslinler ve giyimde kullanılan ham pamuk ve kaba keten getirirler, fakat altın, gümüş, değerli taşlar ve baharat getirmezler. Hintliler Buhara'dan işlenmiş ipek, kırmızı deri, köle, at ve bu gibi

malları alırken kersey ve başka kumaşlara pek az alaka gösterirler. Hindistan'ın en uzak yerlerinden Bengal'den Ganj nehri kıyılarından gelen tüccarlara kersey karşılığında mallarını değış tokuş etmeyi teklif ettim fakat mallarını kumaşla takası kabul etmediler [Jenkinson, I, 1886: 88].

Buhara'da ticaret eşyası konusunda bilgi vermeye devam eden Jenkinson eserinde İran'dan gelen mallar hakkında şunları yazar: İranlılar oraya patiska, muslin, yünlü ketenli kumaşlar, muhtelif çeşitlerde işlenmiş renkli ipekler, argomaklar (Türkmen atları?) ile bu gibi malları getirirler. Buradan da kırmızı deriler, Rus malları ve çeşitli ülkelerden köleler alırlar. Fakat hiç kumaş almadılar nedeniyse yanlarında kumaş olması ve zaten onlara Türkiye'nin bir parçası olan Suriye'deki Halep'ten gelmesiydi. Buhara'ya kırmızı deriler, koyun postları muhtelif çeşitteki yünlü kumaşlar, ağaç işleri, halat (palamar), eyer ile bu gibi malları getirir; pamuk, ipek, patiska, muslin ile başka şeyler alırlar fakat son derece küçük miktarlarda. Çin tarafındaki ülkelerden barış zamanlarında yol açık olduğunda misk, ravent, saten, Şam işi kumaşlar ile başka şeyler getirirlermiş [Jenkinson, I, 1886: 89].

SONUÇ

Moğolların 1223 Kalka muharebesini tâkiben 1229'da başlayıp 1242'de Moğol fütûhâtı sırasında tüm Deşt-i Kıpçak ve Doğu Avrupa tahribattan nasibini almıştı. Altınordu hanları bu harekâtın içtimâî ve iktisadî hayat üzerindeki menfi tesirlerini silmenin ancak hâkimiyeti altına giren Kırım, Bulgar, Kuzey Kafkasya ve Harezm ülkelerinin kuzey-güney ve doğu- batı arasındaki ticaret yolları üzerindeki şehirleri kalkındırdığı takdirde mümkün olabileceği ve böylelikle siyasî ve iktisadî iktidarlarının kuvvet kazanacağını idrak etmişlerdi.

Bu ticaret yollarını canlandırmak için Asya'dan Avrupa'ya ve yukarı İdil Bulgarlarının topraklarından güneye giden kervan yolunun geçtiği İdil boyunda başkenti Saray'ı tesis etmişlerdi. Sağladıkları istikrarlı ortamda Kırım bölgesinin Kefe, Kerç, Sudak ve Azak limanları, İdil Bulgarlarının Bulgar, Ükek, Kuzey Kafkasya'nın Macar, Harezm ülkesinin Ürgenç gibi şehirleri kısa zamanda tekrar eski ticarî canlılığını kazanmıştı. Fakat Altınordu'nun Kulikova bozgunu, arkasından Mamay ve Toktamış arasındaki yıpratıcı savaşlar ve nihayet Toktamış- Timur mücadeleleriyle felakete sürüklenmesiyle Kefe, Azak ve sahil kesiminin diğer önemli şehirlerinin büyük çapta tahrip olmuştu.

Timur, Toktamış ve onun şahsında Altınordu'yu tasfiye etmekle yetinmeyip, arkasında tekrar ayağa kalkabilecek bir güç bırakmamak için Altınordu'nun hayat sahalarını kurutmayı hedefliyordu. Ekonomik kaynaklarını yok etmenin en kesin yolu ticareti baltalamak idi ve bunu gerçekleştirebilmek için Timur, Azak ticaretini besleyen ana ticaret yolu üzerindeki Astrahan ve Saray şehirlerini de tahrip etmiş böylelikle Azak ticaretine büyük bir darbe vurmuştu. Timur istilasının ardından Hint baharatı ve İran ipeği, Azak güzergahını terk ederek Suriye üzerinden nakledilmeye başlanmıştı.

Altınordu'nun inkırazını müteakip mirasını paylaşan Kazan Hanlığı Orta İdil havzasına hükmetmeye başlayarak Rusya'nın güneye doğru inişine bir süre set çekebilmişti. Hanlığın kurucusu Uluğ Muhammed Han zamanında akdedilen barış gereğince: Moskova Knezliği ve Rus şehirleri yıllık vergilerini muntazam gönderiyorlardı. Bu zaman zarfında da Kazan, eski Bulgar ve İtil şehirleri ile Altınordu'nun payitahtı Saray'ın yerini almış, Doğu Avrupa'nın en önemli bir ticaret merkezi oluvermişti.

Kazan şehri, Türkistan, İran, Kafkas gibi İslam memleketleri ve Rus, Novgorod (Hansa) tüccarlarının buluştukları bir ticaret merkezi haline gelmişti.

Altınordu'nun yıkılmasının ardından kurulan hanlıklardan bir diğeri de Kırım Hanlığı idi. Karadeniz'in kuzeyinden Orta İdil'e uzanan toprakların hakimi olan hanlık Kazan'ın düşüşünden sonra Rusların ilerleyişlerine bir müddet set çekmişti. Fakat Kırım Hanlarının sistemli bir devlet siyasetinin olmaması ve göçebe devletlerinin özelliklerinden dolayı barındırdığı boylar arasındaki zayıf bağlar ve sık sık ortaya çıkan taht kavgaları güç kaybına neden olmakta idi. Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesi ömrünü uzatmışsa da Osmanlıların bölgede Rusları tehlike olarak kabul edip bu yönde tedbir almaması Rusların ilerleyişlerini kolaylaştırmıştı.

XVI. yüzyılın ortasında Kazan'ı ele geçirmesinin ardından kısa sürede Hazar Denizi'ne kadar uzanan toprakları hakimiyetine alan Moskova, özellikle Astarahan'ın istilasıyla tüm Volga güzergahı üzerindeki kontrolü ele geçirdi ve bölgedeki ticaret olanakları değerlendirme imkanını yakaladığı gibi ilerleyen yüzyıllarda topraklarını Kırım ve Türkistan yönünde genişletme fırsatını da elde etmişti.

XVI. Yüzyıla gelindiğinde Türkistan'da ticaret ve şehir hayatının gerilemesi veya sönmesinin nedenleri arasında Uzakdoğu ile Ön Asya ve Doğu Avrupa arasındaki Türkistan üzerinden geçen kara ticaret yollarının istikametini güney denizlerine; Sibirya- Arhangelsk tarafından açılan Şimalî Akdeniz ticaret yoluna ve Amerika kıtasının Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen Okyanus deniz ticaret yollarına doğru çevirmesi vardı. Eski ticaret rotasının değişmesinde Timur'un ölümünün ardından Türkistan'ın içine düştüğü parçalanmışlık ve kabileler arası mücadeleler, sonraki dönemlerde ortaya çıkan Kalmuk istilaları sebebiyle merkezi otoritenin sarsılıp emniyetin ortadan kalkması, Safevilerin dini rekabet dolayısıyla İran yolunu kapamaları ve nihayet Rusların 1552'de Kazan, 1556'da Astrahan gibi Türkistan'ı Doğu Avrupa'ya bağlayan çok önemli ticaret merkezlerini ele geçirmeleri de bunun başlıca amilleri arasında gösterilir.

Türkistan'ı iktisadî inkıraza doğru götüren bir diğer sebep olarak Amu Derya ve Sir Derya nehirlerinin nöbetleşe yataklarını değiştirmiş olmaları gösterilebilir. Moğol

hakimiyeti döneminde 350 yıl kadar Hazar Denizine dökülen Amu Derya- Özboy yatağı 1575 yılı hududunda mecrasını değiştirdi ve Aral Gölü'ne dökülmeye başladı. Böylece Özboy yatağındaki şehir, kale ve ribatlar terk edilmeye Mangışlak- Üstyurt mıntıkasındaki Türkmen ve Kazak uruklarının sosyal ve iktisadî hayatta gerileme anlamına gelen şekilde yerleşik hayattan göçebelîğe geçmeye başladığı görüldü. 1681'de Amu Derya'nın Özboy mecrasındaki Vezir şehri ahalisi artık su kalmadığından, yerlerini terk edip Hive ovasına gitmeleri nehrin yatağındaki bu değişimin en göze çarpan örneklerinden bir diğeri idi .

Görüldüğü üzere bilhassa Timur'un vurduğu darbelerle yıkılması kesinleşen Altınordu'nun arkasında bıraktığı Orta İdil, Kırım, ve Kafkasya sahasında oluşan siyasi boşluk ve benzer tarzda Türkistan'da yaşanan hakimiyet mücadeleleri, ardından coğrafi keşiflerle ticaret yollarının değişmesiyle ekonomik hayat da felç olmuştu. Bütün bu gelişmeler ilerleyen tarihlerde bu topraklarda yaşayan halkların geleceğini de belirlemişti. Söz konusu coğrafyanın içinde bulunduğu durumu batılı seyyahların günümüze ulaşan eserlerinde müşahade etmek mümkündür. Birbirlerinden farklı dönemlerde gerçekleştirdikleri seyahatlerde verdikleri bilgilerdeki bariz değişimler ayrıca önem arzeder.

KAYNAKLAR

Kitaplar

AKA, İsmail, Timur ve Devleti, TTK Yayınları, Ankara 1991.

ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ, Tarih-i Cihan Güşa, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

ALPARGU, Mehmet, Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları, Ankara 1995.

ASCHERSON, Neal, Karadeniz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

BARBARO, Josaphat, Travels to Tana and Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries), Translated and Edited by William Thomas, Hakluyt Society, Burt Franklin, New York 1873.

BARTHOLD, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.

BEDİRHAN, Yaşar, Selçuklular ve Kafkasya, Çizgi Yayınları, Konya 2000.

BLIŞKYAN, P. MİNAS, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817- 1819), Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları No.11, İstanbul 1969.

BLOCQUEVILLE, Henri de Couliboeuf de, Türkmenler Arasında, Çev. Rıza Akdemir, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

BRAUDEL, Fernand, Akdeniz I-II, İmge Yayınevi, Ankara 1993.

BRETSCHNEIDER, M. D., Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources I-II, Routledge and Kegan Paul Ltd., London 1967.

BURTON, Audrey, Bukharan Trade 1558- 1718, Papers on Inner Asia No. 23, Bloomington, Indiana 1993.

BURTON, Audrey, The Bukharans (A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550- 1702), Curzon Press, Richmond, Surrey 1997.

CLARKE, Edward Daniel, Travels to Russia Tartary and Turkey, Arno Press & The New York Times, New York 1970.

CONTARINI, Ambrossio, Travels to Tana and Persia (A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries), Translated and Edited by William Thomas, Hakluyt Society, Burt Franklin, New York 1873.

DEWEESE, Devin A., Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition, The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania 1994.

DMYTRYSHYN, Basil (Ed.), Medieval Russia: A Source Book, 850- 1700, Holt, Rinehart and Winston, Inc. The Dryden Press, Orlando 1991.

DONNELLY, Alton S., The Russian Conquest of Bashkiria 1552- 1740, Yale University Press, New Haven and London 1968.

EBUL GAZİ BAHADIR HAN, Türk Şeceresi, Çev. Rıza Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.

ERCÜMENT, Sibel, XIX. Yüzyıllarda Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1991.

EREL, Şerafeddin, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

FYODOROV- Davydov, G. A., The Culture of the Golden Horde Cities, Translated from the Russian by H. Bartlett Wells, Oxford 1984.

GÖKBİLGİN, Özalp, 1532- 1579 Yılları Arasında Kırım Hanlığının Siyasi Durumu, Ankara 1978.

GROUSSET, René, Bozkır İmparatorluğu, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1999.

GÜNDOĞDU, Abdullah, Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibaniler Devri: 1512- 1740) Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

GÜNEŞ, Mehmet, Evliya Çelebi ve Haşim Efendi'nin Çerkezistan Notları, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1969.

GÜRÜN, Kamuran, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara 1981.

HAELLQUIST, Karl Reinhold (Ed.), Asian Trade Routes, Studies on Asian Topics no. 13, Curzon Press, London 1991.

HALPERIN, Charles J., Russian and the Golden Horde, Indiana University Press, Bloomington, 1987.

HAMEL, DR. J., England and Russia, Translated by John Studdy Leigh, Frank Cass & Co. Ltd., London 1968.

HANWAY, Jonas, An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea I- II, Rand J. Dosley, London 1752.

HAYİT, Baymirza, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1995.

HERBERSTEIN, Sigismund Freiherr von, Notes upon Russia I-II, Translated and Edited: R. H. Major, Elibron Classics, London 1852.

HEYD, W., Yakın- Doğu Ticaret Tarihi, Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 1975.

HOWORTH, Henry H., History of the Mongols from the 9th to the 19th Century II-III-IV, Published by Burt Franklin, New York 1965.

HUGHES, Lindsey (Ed.), New Perspectives on Muscovite History, Selected papers from the Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, St. Martin's Press, Horrogate 1990.

İBN BATUTA, İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Milli Eğitim yayınları, İstanbul 1971.

İBN FAZLAN, Seyahatname, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

İNAN, Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler I, TTK Yayınları, Ankara 1987.

İNAN, Abdülkadir, Şamanizm, TTK Yayınları, Ankara 1995.

İstoriya Rodnogo Kraya I (X- naçalo XX vv.), Çuvaşkoy Knijnoye Izgatelstvo, Çeboksarı 1993.

JENKINSON, Anthony, Early Voyages and Travels to Russia and Persia, Morgan-Delmar (ed); Coote- C. H. (ed), vol I- II, The Hakluyt Society, London 1886.

KAFALI, Mustafa, Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.2085, İstanbul 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim, Harezmsahlar Devleti Tarihi (485- 618/ 1092- 1221), TTK Yayınları, Ankara 1992.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.

KIRCHNER, Walther, Commercial Relations Between Russia and Europe 1400 to 1800, Published by Indiana University, Bloomington 1966.

KIRZIOĞLU, Fahrettin M., Osmanlılar'ın Kafkas- Elleri'ni Fethi (1451- 1590), TTK Yayınları, Ankara 1993.

KURAT, Akdes Nimet, IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, TTK Yayınları, Ankara 1987.

KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 151, Ankara 1966.

KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler Avrupa ve Osmanlı Devleti, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2001.

LAMB, Harold, The March of Muscovy (Ivan the Terrible and the Growth of the Russian Empire 1400- 1648), Doubleday & Company, Inc., New York 1948.

MARTİN Janet, Medieval Russia 980- 1584, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

NİZAMÜDDİN ŞAMİ, Zafername, Çev. Necati Lugal, TTK yayınları, Ankara 1987.

OLEARIUS, Adam, The Travels of Olearius in Seventeenth Century Russia, Translated and Edited: Samuel H. Baron, Stanford University Press, Stanford, California 1967.

OSTROWSKI, Donald, Muscovy and the Mongols: Cross- Cultural Influences on the Stepe Frontier, 1304- 1589, Cambridge University Press, Cambridge 1998.

ÖZTÜRK, Yücel, Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475- 1600), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

PALLAS, P. S., Travels Through The Southern Provinces Of The Russian Empire, Vol: I- II., London 1812.

PARKER, W. H., An Historical Geography of Russia, Universty of London Press Ltd., London 1968.

PELENSKI, Jaroslaw, Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438- 1560s), Mouton, Paris 1974.

PITCHER, Donald Edgar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası, Çev. Bahar Tırnakçı, YKY Yayınları, İstanbul 2001.

REDAKTSIONNAYA KOLLEGIYA, Atlas SSSR, Glavnoye Upravleniye Geodezii i Kartografi Pri Sovete Ministrov SSSR, Moskova 1983.

ROUX, Jean- Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

ROWLAND, Albert Lindsay, Gerge Born Manhart, Studies in English Commerce and Exploration in the Reign of Elizabeth, Published by Burt Franklin, New York.

SOUCEK, Svat, A History of Inner Asia, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

STRANGE, G. Le, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge University Press, Cambridge 1905.

ŞEŞEN, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK Yayınları, Ankara 2001.

TIESENHAUSEN, W. De, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

TOGAN, A. Zeki Velidi, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi, Tarihte Usûl, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

TOGAN, A. Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1534, İstanbul 1981.

TURNERELLI, Edward Tracy, Kazan I-II, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1854.

VAMBERY, Arminius, Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi, Haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

VAMBERY, Arminius, History of Bokhara, Nendeln: Kraus Reprint Corporation, Nendeln: Kraus Reprint Corporation, Liechtenstein 1979.

VERNADSKY, George, The Mongols and Russia, Yale Universty Pres, New Haven 1953.

WILHELM VON RUBRUK, Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253- 1255, Çev. Engin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

WILLAN, T. S., The Early History of the Russia Company, Manchester University Press, Manchester 1956.

WILLAN, T. S., The Muscovy Merchants of 1555, Manchester University Press, Manchester 1953.

YAKUBOVSKIY, A. Yu., Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 1992.

YULE, Henry, Cathay and the Way Thither, Vol:I- III, Paragon Book Gallery, New York 1967.

ZAMYSLOVSKIY, Z., Gerbershtein i ego istoriko- geograficheskiia izvestiia o Rossii, St. Petersburg 1884.

ZARCONE, Thierry, Yasak Kent Buhara 1830- 1888, Çev. Ali Berkday, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ZIYAEV, H., Urta Osiye va Volga Buyları (XVI. Asrning İkinci Yarmi- XIX. Asrlar), Uzbekiston SSR FAN Naşriyeti, Taşkent 1965.

Makaleler

ALPARGU, Mehmet, “XVI. Yüzyılın Ortasında Nogay Türkleri ve Ordaları”, Emel, Sayı:215, Temmuz- Ağustos, Ankara 1996, ss.28-43.

ARAT, R. Rahmeti, “Astırhan”, İA, Cilt: 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

ARAT, Reşid Rahmeti, “Kasım Hanlığı”, İA, Cilt:6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

ARAT, Reşid Rahmeti, “Kazan”, İA, İA, Cilt:6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

ATTMAN, Arthur, “The Flow of Precious Metals along the Trade Routes Between Europe and Asia up to 1800”, Asian Trade Routes, Curzon Press, London 1991, pp.7- 21.

AYNAKULIEVA, Gülnisa, “Fergana’da Yerleşim Yerleri”, Türkler, Cilt:5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 377- 387.

BALA, Mirza, Bakü, İA, Cilt: 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.

BALA, Mirza, “Buhara”, İA, Cilt:2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

BALA, Mirza, “Gürcistan”, İA, Cilt:3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

BALA, Mirza, “Kalmuklar”, İA, Cilt:6, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

BARON, Samuel H.(Ed.), Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991.

BARON, Samuel H., “B. A. Rybakov on the Jenkinson Map of Russia”, Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991, pp. 1- 11.

BARON, Samuel H., “Fletcher’s Mission to Moscow and the Anthony Marsh Affair”, Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991, pp. 27- 58.

BARON, Samuel H., “Herberstein and the English ‘Discovery’ of Muscovy”,
Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991, pp.43- 54.

BARON, Samuel H., “Herberstein’s Image of Russia and its Transmission through
Later Writers”, Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991, pp.
245- 273.

BARON, Samuel H., “Muscovy and the English Quest for a Northeastern Passage to
Cathay (1553- 1584)”, Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk
1991, pp. 1- 17.

BARON, Samuel H., “The Influence in Sixteenth- Century England of Herberstein’s
Rerum Moscoviticarum Commentarii”, Explorations in Muscovite History,
Variorum, Norfolk 1991, pp.1- 17.

BARON, Samuel H., “Thrust and Parry: Anglo- Russian Relations in the Muscovite
North”, Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991, pp. 19- 40.

BARON, Samuel H., “William Borough and the Jenkinson Map of Russia”,
Explorations in Muscovite History, Variorum, Norfolk 1991, pp. 72- 87.

BARTHOLD, W., “Derbend”, İA, Cilt:4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir
1997.

BARTHOLD, W., “Abdullah. Abd Allah b. İskender”, İA, Cilt:1, Milli Eğitim
Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

BARTHOLD, W., “Mangışlak”, İA, Cilt:7, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,
Eskişehir 1997.

BARTHOLD, W., “Saray”, İA, Cilt: 10, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir
1997.

BAYSUN, M. Cavid, “Azak”, İA, Cilt: 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

BİLGE, Mustafa L., “Azak”, DİA, Cilt: 4, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

BORODİN, V. P., “Volgograd”, Great Soviet Encyclopedia, Vol:5, Macmillian Inc., New York 1973.

BRENTJES, Sonja, “XVI.- XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar”, Çev. Meltem Begüm Saatçi, Türkler, Cilt:11, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 251- 259.

DECEL, Aurel, “Demir- Kapı”, İA, Cilt:3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

DELİÖMEROĞLU, Yakup, “Çuvaş Tarihi’nde Ufuk Turu”, Bilig- 4/ Kış’ 97, Ankara 1997.

DELİÖMEROĞLU, Yakup, “Çuvaşların Yaşadığı Sahalar”, Bilig-5/ Bahar’ 97, Ankara 1997.

DUVARCI, Ayşe, “Türklerde Yiyecek İçecek kültürü”, Türkler, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 230- 235.

DUYMAZ, Ali, “Kuzey Kafkasya Türkmenleri”, Türkler, Cilt:20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 539- 548.

ERSOY, Yasemin, “Türk Mutfak Kültürü” Türkler, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 222- 229.

FRUMKIN, N. S., “Astrakhan”, Great Soviet Encyclopedia, Vol:2, Macmillian Inc., New York 1973.

- GİLYAZOV, İskender**, “XI- XVIII. Yüzyıllarda Çarlık Rusyası’nda İdil- Ural Tatarları”, Türkler, Cilt:18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 408- 414.
- GOLUNOV, Sergei V.**, “Aşağı İdil Bölgesi Türkleri”, Çev. M. Faruk Çakır, Türkler, Cilt:20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 772- 780.
- GÜLLÜDAĞ, Nesrin**, “Nogay Türkleri”, Türkler, Cilt:20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 556- 564.
- HASAN, Abdullahoğlu**, “Ceneviz Menbalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı I”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı:X, İstanbul 1932, ss. 332- 338.
- HASAN, Abdullahoğlu**, “Ceneviz Menbalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı II”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Sayı:XI, İstanbul 1932, ss. 372- 378.
- IERUSALIMSKAYA, Anna A.**, “İpek Yolunda Kafkaslar”, Türkler, Cilt:3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 243- 250.
- KURAT, Akdes Nimet**, “Kazan Hanlığı (1437- 1556)”, AÜDTCF Dergisi, Cilt:XII, Sayı:3- 4, Eylül- Aralık, Ankara 1954, ss.227- 246.
- LEMERCIER, Chantal Quelquejay**, “Les Routes Commerciales et Militaires au Caurase du Nord aux XVIème et XVIIème Siècles”, Central Asian Survey, Vol:4, No.2, Pergamon Pres Ltd., Great Britain 1985, pp. 1- 19.
- LOCKHART, L., R. Morozzo Della Rocca, M. F. Tiepolo,I**, “Viaggi in Persia Delgi Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini (= Venedik Elçileri Barbaro ve Contarini’nin İran’a Seyahatleri)” Çev. Mahmut H. Şakiroğlu, Belleten, Ankara, 42 (165), 00.01.1978, Ankara 1978, pp. 151- 167.

- MARTIN, Janet**, "Muscovite Travelling Merchants: The Trade with the Muslim East (15th and 16th Centuries)", *Central Asian Survey*, Vol:4, No.3, Great Britain, 1985, pp. 21- 38.
- MARTIN, Janet**, "The Tiumen' Khanete's Encounters with Muscovy- 1481- 1505" *Turco- Tatar Past soviet Present, Studies Presented to Alexandre Bennigsen*, pp. 79- 87, Paris 1986.
- NOVOSELTSEV, A. P.**, "XV. Yüzyıl ile XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Rus- Türk İlişkileri", *Türk- Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491- 1992*, 12- 14 Aralık 1992, TTK Yayınları, Ankara 1999, ss. 73- 81.
- ÖZTÜRK, Yücel**, " Kırım Hanlığı", *Türkler*, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 480- 513.
- PODOL'SKII, A. G.**, "Bukhara", *Great Soviet Encyclopedia*, Vol:4, Macmillian Inc., New York 1973.
- RETISH, Aaron**, "A Foreign Perception of Russia: An Analysis of Anthony Jenkinson's Map of Russia, Muscovy and Tartaria" *Insert to Issue 33 (Summer 1995), Journal of the Washington Map Society*, Washington 1995, ss.1- 9.
- ROMANIELLO, Matthew P.**, "Controlling the Frontier: Monasteries and infrastructure in the Volga Region, 1552- 1682", *Central Asian Survey* (2000), 19 (3/4), pp. 429- 443.
- STEENSGAARD, Niels**, "Asian Trade Routes: Evidence and Patterns", *Asian Trade Routes*, Curzon Pres, London 1991, pp. 1- 7.
- TEKİN, Feridun**, "Hive Hanlığı", *Türkler*, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 634- 640.

TOGAN, Zeki Velidi, “Amu- Derya”, İA, Cilt: 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

TOGAN, Zeki Velidi, “Harizm”, Cilt:5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.

URNESSE, Carol, “Rybakov on the Delisle Map of 1706”, New Perspectives on Muscovite History, St. Martin’s Press, Harrogate 1990, pp. 24- 34.

YUMANADI, YA. KUZMIN, Pavel V. Kuleshov, “Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları”, Çev. Bülent Keneş, Türkler, Cilt:2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 491- 496.

ZAİTSEV, İlya V., “Astrahan Hanlığı”, Çev. Zharmukhamed Zardukhan, Türkler, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 460- 465.

ZAİTSEV, İlya V., “Kasım Hanlığı”, Çev. Özgür Çınarlı, Türkler, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 466- 471.

ZAİTSEV, İlya V., “Sibir Hanlığı”, Türkler, Cilt:8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 472- 479.

Sözlükler

A Dictionary of British History, J. A. Brendon Mittial Publications, Delhi 1937.

AVERY, Robert- Serap Bezmez- Anna G. Edmonds- Mehlika Yaylalı (Ed.), İngilizce- Türkçe Redhouse Sözlüğü, SEV Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2002.

HORNBY, A. S.- A. P. Cowie- A. C. Gimson (Ed.), Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Oxford University Press, Oxford 1982.

TUĞLACI, Pars, An English- Turkish Dictionary of Idioms, İstanbul 1964.

Webster's Revised Unabridged Dictionary, Micra Inc 1996, 1998.

İnternet Siteleri

<http://depts.washington.edu/uwch/silkroad/texts/pegol.html>. 6. 10. 2002.

http://www.wikipedia.org/w/wiki.phtml?title=Rerum_Moscoviticarum_Commentarii&printable=yes. 17. 02. 2003

http://www.wikipedia.org/w/wiki.phtml?title=Sigismund_von_Herberstein&printable=yes 17. 02. 2003

EK- 1 Josaphat Barbaro'nun Seyhatnamesi'nden Kısa Bir Kesit

[Here beginne the things that were seene and
herde by me, Josaphat Barbaro, citizen of Venice, in
twoo voiaiges that I made thone vnto Tana
and thother into Persia.]

THEARTIE (as the geometricians by evident reasons do prove) is as little in respect of the firmament, as a prick made in the midst of the circumference of a circle; whereof by reason that a great parte is either covered wth water or else intemperate by excesse of heat or colde, that parte which is inhabited is by a great deale the lesser parte. Nevertheless, so little is the power of man, that fewe have been founde that have seene any good porcion of it, and if I be not deceived, none at all that hath seene the whole. In our time thoso that have seene some parte most comonly are merchantsmen or maryners, in which two exercises from the beginning vnto this daie my Lordes and fathers the Venetians have beene and are so excellent that I believe they may verylie be called the principall. For syns the decaye of the Romaine estate (that sometime ruled over all) this inferior worlde hath been so divided by diversitie of languages, customes and religion, that the greatest parte of this little that is enhabited shulde have been unknowen, if the Venetian merchandise and marinership had not discovered it. Amongst whom, if there be any that have seene ought at this daye, I may reaken myself one: seeing I have spent all my y^othe and a great parte of myne age in ferre cuntries, amongst barbarouse people and men wthout civilitie, much different in all things from our customes, wheare I have proved and seene many things that, bicause they be not vsed in our parties, shulde seem fables to them (as who

Land to the ryver called Elico, which is within xl miles of CAPPA: and passing that ryver it goeth towards MONCASTRO, wheare the notable ryver of DANUBIUS renneth. From which place forwardes I wold speake of nothing because those places are familiar and known well enough.

The cuntry of ALANIA is so called of the people Alani, which in their tonge they call As. These have been Christen men, and were chased awaie and destroyed by the Tartares.

In that region are hills, ryvers, and plaines: wheare are to be seene an infinite nombre of little hills forced in signe or steede of sepulchres, and on the toppes of everie of them a great stono wth an hole: wherein standeth a crosse of one peece made of an other stono.

In one of these little hilles we were psuaded there shulde be hidden a great treasure. For in the tyme that MR. PIERRO Lando had bene consule at Tana, there came one named GULBEDIN from EL CAIRO, wheare he had learned of a Cairo is the great- the great- Tartarian woman that in one of these little hilles called estele in Contabe,¹ the Alani had hidden a great treas^r. And for Egypt.

prooffe thereof the woman had given this man certain tokens as well of the hill as of the grounde. So that this Gulbedin entreprised to make certain holes or pittes like wells into this hill in divers places; and having so contynned the space of twoo yeres he died: whereby it was iudged that only for lacks of habilitie he coulde not bringe this treasure to light. Wherefore vij of us merchant men being together in Tana on Saint Catharines night the yere 1437, fell in reasoning howe this matter might be brought to passe. The names of those merchants were FRANCESCO CORNARO, brother unto JACOMO CORNARO of the banke, Catarino Contarini, who afterwards used to CONSTANTINOPLE. Giovan Barbarigo sonne unto ANDREA of CANDIA. Giovan da Valle, that died master of the fooyste in the Lake of Garda, and that with certain other Venetians the yere 1428 went unto Derbonthe wth a

¹ Kum tepeh, or sand mound.

wolde saie) that were never out of Venice. Which in dede hath been the cause that I have not much forced either to write or to talke of that that I have seene.

Nevertheless, being constrained through the requeste of them that may comāde me, and considering that things which seeme more incredible than these are written in PAVIO SOIXO, POUFONIO MELA, STRABONE, HERODOTO, DIODORO, DIONISIO HALICARNASSO, and others of late as MARCO PAULIO, NICOLIO CONTE, our Venetians, and John Mandeville the Englishman: and by other last of all as PIERRO QUARRI, ALVISE DA MOSTRO, and AMBROGIO CONTARINI, me thought I coulde no lesse do than write the things that I have seene to the honor of God that hath preserved me from infinite dangers and to his contentaōn that hath required me; the rather for their proffitt that in tyme to come shall happen to travaile into the pties wheare I have bene, and also for the comoditie of o^r noble citie in case the same shulde hereafter have occasion to sende those waies. Wherefore I shall divide my wo^rke into twoo partes. In the first wherof I shall declare my voiage unto Tana, and in the seconde myne other voiage into Persia, and speake little of the perills and trowbles that I endured, myself.

The yere of o^r Lorde mccccxxvi I beganne my voiage towards Tana, wheare for the most parte I contynnewed the space of xvi yeres, and have compassed all those cuntries as well by sea as by lande not only wth diligence, but in manner curiously.

The plaine cuntry of Tartarie to one that were in the midst thereof hath on theast the ryver of Ledil, on the west and northwest parte POLONIA, on the northe Russis, and on the south parte towards the sea called Mare Maggiore, the regions of Alania, Cumania, and Gazaria. All which places do confyue upon the sea called Tabaccho; and to thentent I be the better vnderstanded, I shall declare it partly by the costes of the Sea Maggiore, and partly by

fooyste that he had made, and there by appointment of the Lorde of that place, spooyled certain shipys that came from STRANA, which was a marveillouse acte. Moises Bon, soune to Alessandro of Judecca, Bartolomeo Rosso, a Venetian, and owner of the house in Tana that we were in at that tyme, and I the vijth. In effect three of this companie having bene at the place before, psuaded the rest that the thinge was faisible, so that we agreed and bound ourselvs both by othe and by writing, made by Catarino Contarini, the copie whereof I have yet to shewe, to go digge this hill; whereupon the matter being thus concluded, we hired cxx men to go wth us for that purpose, vnto whom we gave three ducates a peece for the moonthe. And about viij daies afre we vij wth or cxx men departed from Tana, wth stuff, vittails, weapons, and instruments necessarie, which we caried vpon those zena that they use in Russia, and went vp the ryver on the yse, so that the next daie we arryved at the place, for it standeth nere the ryver, and about lx miles distant from Tana. This little hyl is 1st paces high and is plaine above, on which plaine is an other little hyl like a round bonett, compassed about wth a stone so large that ij men a fronte may walke on the bryme, and this little hill is xii paces high. The hill bylowe was round as if it had been made wth a compasse, and was lxxx paces by diameter.

After all things were readie we begaune to cutt and diggo on the plaine of this greater hill, which is the begynneng of the little hill, intending to make a large waie to enter into the botome: but the earthe was so harde frozen that neither wth mattocks nor yet wth pickaxes we could weill break it. Nevertheless, after that we were a little entred we founde the earthe softer, so that we wrought meetely well that daie. But when we reto'ned the next morneng we founde the earthe so harde frozen that we were constrained to forgoe our enterprise, and to reto'ne vnto Tana; determyning nevertheles to come thither again an other tyme.

Zana is a
steade.

About thende of Marche we reto'ned thither by boates and litle vessells wth cl men, which beganne to digge of newe. So that in xxij daies we made a waie of lx paces longe, viij paces brode, and x paces high. Nowe shall yor hear wonders and things almost incredyble.

We founde all things as it had been tolde us before, which putt vs in the more comforte of the rest. So that the hope of finding of this treasure made vs that had hyred the laborers to carie the barowes better than they: and I myself was master of making of the barowes. The great wonder was that first next vnto the grasse the earthe was blacke. Than next vnto that all was coles, but this is possible, for having willowes enough there by, they might easilie make fyre on the hill. Vnder this were ashes a spanne deep—and this is also possible; for having reades there by which they might burne, it was no great matter to make ashes. Then were there rynds of Miguo an other Miglio is spanne deepe, and because it may be said that that they of almost as the cuntrey lyved wth bread made of Miguo, and saved the small as ryndes to bestowe in this place, I yolde faine knowe what seed. proportion of miglio wolde furnishe that quantitie to cover such an hill of so great a breadth wth the onlie ryndes thereof for a spanne deepe? Under this an other spanne deepe were skales of fishe as of carpes and such other. And because it may be said that in the ryver there are carpes and other fishe enough whose skales wolde suffice to cover such an hill, I referre it vnto the reader's iudgment wheather this thinge either be possible or like to be trewe: and yet do I tell it for trewe. And do consider besides that he which caused this sepulture to be made being named Indiabu, mynding to vse all these ceremonies which pchaunce were used in those daies, did thinke on it longe before: and made all those things to be gathered and laied together by some processe of tyme.¹

¹ See Maxthausen, vol. ii, cap. xxi, for descriptions of these Tumuli.

THE TRAVELS OF THE

MAGNIFICENT M. AMBROSIO CONTARINI.

I, AMBROSIO CONTARINI, the son of Messer Benedetto, having been chosen ambassador to the Illustrious Lord Ussuncassan, King of Persia, by our Illustrious Signory in the Council of Pregadi,—notwithstanding that such a mission appeared to me arduous on account of the long and perilous journey,—I resolved, in deference to the earnest wishes of our Illustrious Signory, and for the universal good of Christianity, and the honour that would accrue to the name of our Lord Jesus Christ and His Glorious Mother, to put aside all fear of peril and go cheerfully and willingly for the service of our Signory and Christianity; and deeming that an account of a journey of such importance and length might be interesting and useful to our descendants, I intend, with as much brevity as possible, to relate what occurred to me from my departure from Venice, on the 23rd of February, 1478 (the first day of Lent), until my return, on the 10th of April, 1477, and describe the towns, and provinces through which I passed, as well as the manners and customs of their inhabitants.

POLAND.

April 25th. We left here and arrived, in the evening, at a town with a castle called Altomir, built entirely of timber. Leaving this place, we travelled on the whole of the 29th through forests, which were very dangerous, from being infested with discontented men of all conditions. Not having found a lodging at night, we were obliged to sleep in this forest without anything to eat, and I had to mount guard all night.

On the 30th, we came to Beligraoch, a white castle, used as a dwelling by the king, where we lodged in great discomfort.

On the 1st of May, 1474, we arrived at a city called Chio or Magraman, beyond the confines of the above-mentioned Russia. It is governed by a Catholic Pole, named Pamartin, who, when he had heard of my arrival from the king's guides, provided me with very bad quarters, for the country, and sent me provisions, which were very acceptable. This city is on the confines of Tartary, and is frequented by merchants who bring furs from High Russia, and pass in caravans to Capha, but are often captured by the Tartars. The country abounds in bread and meat. It is the custom of the people to work from morning to tierce, and then to spend the rest of their time till night in caves, frequently quarrelling like drunkards.

May 2nd. Pammartin sent many of his gentlemen to invite me to dine with him. After the proper salutations had been exchanged, he made me great offers, and informed me that he had been commanded by his sovereign, to treat me with honour, protect me from every danger, and give me the means of passing through Tartary as far as Capha. I thanked him, and begged him to do so; when he said that he was expecting an ambassador from Lithuania, with presents for the Emperor of the Tartars, and that the emperor was going to send two hundred Tartar horsemen as an escort. He recommended me, therefore, to wait for this

POLAND.

ambassador, in whose company I might pass in safety, which I resolved to do. We sat down to dinner, which was exceedingly well prepared and abundant, and I received most honourable attention. There were present a bishop, brother to the governor, and many gentlemen; and there were also several singers, who sang during the repast. I was made to remain at table a very long time, to my great annoyance, as I required rest more than anything else. When dinner was over, I took leave of his lordship, and went to my lodgings, which were in the town, the governor remaining in his quarters at the castle, which was constructed of wood. There is a river, called Danambre in their language, and Leresso in ours, which passes by the town and flows into the Mar Maggiore. We waited here ten days for the arrival of the Lithuanian ambassador. On the morning we were about to depart, the governor wished that we should hear Mass, although I had previously told him that I had done so. When Mass was over we embraced each other, and Pammartin made me shake hands with the ambassador, whom he requested, with much warmth, to consider me as the person of his own king, and conduct me in safety to Capha. The ambassador replied that the command of His Majesty the King should be observed, and that I should be treated in the same manner as if I were the king himself. And with this I took leave of the governor, thanking him to the best of my ability, as he deserved, for the great honour he had done me. During the time I staid here I often received provisions. I presented the governor with a German saddle-horse, which was one of those I had brought from Mestre; and, as the others were entire horses, he wished me to leave them there, and take horses of the country. The king's guides were the best of company, and I treated them with courtesy.

On the 11th, we left here with the ambassador. I was on a carriage, which I had used since I left the king, on ac-

count of a bad leg, which prevented me from riding on horseback. We journeyed until the 9th (?), when we arrived at a village called Corens, which also belonged to the said king. Here we remained till the 15th, when the ambassador heard that the Tartars had arrived; we then left Cercas in their company, and entered upon a desert country.

On the 15th, we reached the above-mentioned river, which we had to cross. This river separates Tartary from Russia towards Caplia, and, as it was more than a mile in breadth and very deep, the Tartars began to cut timbers, which they tied together, and covered with branches to form a raft, and our things being placed on it the Tartars entered the river holding on to their horses' necks, while our raft was attached to their tails by cords. Thus mounted, the horses were driven across the river, which we passed by the help of God. How great our peril was, I leave my readers to consider, — in my opinion it could not have been greater. When we had landed on the opposite bank, every one put his things in order, and we remained the whole day with the Tartars. Some of the Tartar chiefs eyed me closely, and I appeared to be the subject of many surmises among them. We set out from the river and travelled through the desert country, suffering many discomforts of every kind. And as we were passing through a wood, the ambassador sent to tell me, by his interpreter, that the Tartars felt it their duty to conduct me to their emperor. He said that, as they had heard of the rank I held, I could not be allowed to pass Caplia without being previously presented to their emperor. At this I was very much annoyed, so I urged my case to the interpreter, begging him to remember the promise which had been made as much to Pamartin as to the King of Poland, and I promised to give him a sword. Saying he would serve me, and bidding me take comfort, he returned to the ambassador, and repeated what I had said. He then sat down to drink with the Tartars, whom he assured with

many words that I was a Genoese, and the affair was arranged by means of fifteen ducats: before leaving this, however, I was in great anxiety. In the morning we rode on and travelled till the 24th, with much hardship, having passed a day and a night without water, came to a pass where the ambassadors and the Tartars had to take the road to a castle called Chercher, where the Tartar emperor was staying. A Tartar was here appointed to accompany me to Caplia, and I took leave of the ambassador. Although we were alone and in constant fear lest the Tartars should send after us, I was well pleased to be free from those confounded dogs who smelt of horse-flesh to such a degree that there was no standing near them. Travelling with my guide, we lodged, in the evening, in the open air among some Tartar carts with their skin covering. Many of the Tartars immediately surrounded us, and wished to know who we were: on hearing from our guide that I was a Genoese, they presented me with sour milk.

On the morning of the 26th, we left here before daybreak, and, about the hour of Vespers, entered the town of Caplia, thanking our Lord God, who had taken pity on our trouble. Having gone secretly to a church, I sent the interpreter to our consul, who immediately sent his brother to tell me to stay till the evening and then to come secretly to one of his houses in the town, which I did. At the appointed time we came to the consul's house, where we were well received, and where I met Ser Polo Ogniben, who had been sent by our Illustrious Signory three months before me.

NOTES UPON RUSSIA.

Of the Tartars.

Concerning the Tartars and their origin: besides what is contained in the annals of the Poles, and in the little books upon the two Sarmatias, much has been written by various authors, which it would be more tedious than useful to repeat here. I have, however, thought it right briefly to write down such things as I have learned from the Russian annals, and from the accounts given me by a great number of persons. They say that the Moabites, who were afterwards called Tartars, and who differed from the rest of mankind in language, manners, and dress, came to the river Calca; but that no one knew whence they came, or what religious doctrine they held. Although they were called by some Taurimemi, by others they were known as Piesenig, and by others under another name. Methodius, bishop of Patanczki, says that they wandered out of the deserts of Teutiskie, lying between the north and east, and gives the following as the reason of their emigration. He says, that a certain man of the highest rank amongst them, named Gidson, filled them with terror, by saying that the end of the world was at hand; and that they being led away by his preaching, and anticipating the destruction of the boundless wealth of the globe, made expeditions with an innumerable multitude to plunder the surrounding provinces, and cruelly ransacked the whole territory westward as far as the Euphrates and the Persian Gulf; and thus, after ravaging the provinces which lay in their way, routed at the river Calca, A.M. 6533 [A.D. 1025], the nations of the Polovtzi, who alone, with the assistance of the Russian

¹ Misspell for Patarki, i. e., of Patara. The substance of this passage appears to be taken from the ancient chronicler, known as the chronicler of Novgorod, but involves an evident anachronism, as Methodius the celebrated opponent of Origen, who died A.D. 311, could not have recorded the battle of Calca.

NOTES UPON RUSSIA.

tributaries of the Duke of Muscovy, whence they are still reckoned as Russian subjects. The prince had several of these people brought to Moscow on suspicion of rebellion, whom I saw when I was there; but as they were afterwards sent back to the borders towards Lithuania, they at length dispersed themselves into various parts. These people, who have no fixed abodes, inhabit a region stretching far and wide, from Viacka and Volordia as far as the river Kama. All of them, both men and women, are exceedingly swift in running, and very skilful archers, never laying down the bow out of their hands; and so great is the delight which they take in this exercise, that they will not give their children food until they hit a mark with their arrows.

Two miles from Lower Novogorod is a settlement of several houses, having the appearance of a municipal town, where salt used to be prepared. These houses were burnt some time since by the Tartars, but afterwards restored by order of the prince.

The Mordva are a people situated on the southern shore of the Volga below Lower Novogorod; they resemble the Czeremisi in all things, except that they are more frequently found dwelling in houses. And here let us terminate our digression as well as our description of the Muscovite empire.

I shall now subjoin some details respecting the neighbouring and surrounding nations, observing the order in which they came under my notice in travelling from Moscow eastwards. In this arrangement, the Tartars of Kazan come first; of whom, before I proceed to their peculiar characteristics, it is necessary that I should first make some general observations.

forces, dared to arrest their progress. On this subject, it is evident that the author of the little book, *De Duabus Sarmatiis*, was in error in speaking of the people of the Polovtzi, when he interpreted their name as meaning hunters; for *Polovtzi* means men of the plain; *poli* signifying a plain—*lovatz* and *lovzi* both signifying hunters, the termination *zi* and *zi* not changing the signification, which does not depend upon the last, but upon the first syllables. But as it is a general custom with the Russians to add the generic syllable *ski* to this kind of words, the man has been deceived by this circumstance, so that Polovtzi ought to be interpreted “men of the plain”, and not hunters. The Russians maintain that the Polovtzi were Goths, but I do not agree with that opinion. He who attempts to describe the Tartars will have to describe many races; for they derive this name from one sect alone, while they consist of various nations lying wide apart from each other. And now I return to the task I proposed to myself.

Bathi, proceeding with a strong force northwards, took possession of Bulgaria, which lies on the Volga below Kazan. In the following year, A.M. 6745 [A.D. 1237], following up his victory, he advanced into Muscovy and took the royal city, which surrendered to him after a siege which lasted a considerable time. He afterwards, however, broke his faith with respect to the terms upon which this surrender had been made; and proceeding onwards, carrying slaughter wherever he went, he desolated the neighbouring provinces of Vladimir, Pereaslav, Rostov, and Susdal—comprising many towns and fortresses—with fire, slaughtering the inhabitants or reducing them to servitude. He routed and slew the Grand Duke George, who had come out to meet him with a trained army; he also took Vasilley Constantinovich prisoner, and put him to death: all which took place in the above-mentioned year 6745.

From that time nearly all the princes of Russia were in-

augmented by the Tartars, and paid allegiance to them, until the time of Witthold, Grand Duke of Lithuania, who valiantly defended his own provinces and those which he had taken possession of in Russia against the arms of the Tartars, and was a terror to all around him. The Grand Dukes of Vladimir and Muscovy, after they had once yielded allegiance and submission to the Tartar princes, continued therein up to the time of the present Duke Vasilley. The annals say that this Bathi was killed in Hungary by Vlaslav, king of the Hungarians (who on his baptism was named Vladislav, and was enrolled amongst the number of the saints); for he had carried off the king's sister, whom he had accidentally met with during the spoiling of the kingdom, and the king, moved by love for his sister, and by the indignity of the deed, pursued him; but when he made his attack upon Bathi, his sister took up arms in the cause of the adulterer, against her brother, which so enraged the king that he slew his sister together with the adulterous Bathi. These things were done A.M. 6745 [A.D. 1237].

Bathi was succeeded in the empire by Asbec, who died A.M. 6884 [A.D. 1326], and was succeeded by his son Zanabeck, who, after slaying his brother in order that he might reign alone without apprehension, died in the year 6865 [A.D. 1357]. He was followed by Berdebeck, who after in like manner killing his twelve brothers, died in 6867 [A.D. 1359]. After him came Alculpa, who did not reign more than a month; for immediately after assuming the reins of government he was slain, together with his children, by a certain prince named Naruss. As the latter now became the possessor of the kingdom, all the princes of Russia came together to him, and did not depart till each of them had obtained the power of ruling independently in his own province. Naruss was slain in the year 6868 [A.D. 1360]. He was succeeded in the kingdom by Chidir, who was slain by his son Themerhoscha, who, gaining the kingdom by a crime, scarcely

enjoyed it for a week; for being driven out by Tennick Manais, and fleeing beyond the Volga, he was slain by the soldiers who pursued him, in the year 6869 [A.D. 1361]. After these Thachamisch obtained the empire, A.M. 6890 [A.D. 1382], and going forth on the 26th of August with an army, he laid waste Muscovy with fire and sword. Being routed by Themirkudn, he fled to Withold, Grand Duke of Lithuania. Themirkudn reigned over the kingdom of Savai, A.M. 6906 [A.D. 1398], and died 6909 [A.D. 1401]. His son Schatibek succeeded him in the empire, after whom came Themirassack, who led an immense army into Retzan with a view of depopulating Russia, and inspired such terror into the princes of Muscovy, that, despairing of victory, they threw down their arms and betook themselves to the protection of the saints. They immediately sent to Vladimir for a certain image of the blessed Virgin Mary, which was celebrated for having performed many miracles; and as this image was being brought into Moscow the prince went out to meet it with all the multitude, to give it an honourable reception; and first most humbly imploring it to repel the enemy, he brought it into the city with the greatest respect and veneration: and they say that by this act of worship they obtained grace from the Virgin, so that the Tartars did not advance beyond Retzan. And for a perpetual memorial of this event, a temple was erected on the spot where the image was waited for and received; and that day, which is called by the Russians *stretinus*, that is the day of meeting, is solemnly celebrated every year on the 26th of August. These things took place in the year A.M. 6903 [A.D. 1395].

The Russians relate that this Themirassack was of obscure birth, and rose to this high degree of dignity by plunder; they say also that he was an extremely clever thief in his youth, and that it was by one of these exploits that he derived his appellation; for having once stolen a sheep, and being caught

by the owner, he received a violent blow from a stone which broke his leg, and as he bound it up with a piece of iron, the name he afterwards bore was given to him from the iron and from the lameness, for "Themir" signifies iron, and "Assack", lame. At the time that the people of Constantinople were sorely besieged by the Turks, he sent his son thither with auxiliary forces, who, after routing the Turks and forcing them to raise the siege, returned victoriously to his father in the year 6909 [A.D. 1401].

The Tartars are divided into hordes, amongst which the horde of Savolha stands first in numbers and in fame; for all the other hordes are said to have derived their origin from it. The word "horde" among them signifies a course or multitude. But although each horde has its peculiar name, such as the horde of Savolha, Precop, Nahaisa, and many others, and all are of the Mahometan religion, yet they are highly offended if they are called Turks, and consider it a reproach, but delight in being called Besarmani, a name which the Turks also are pleased to be called by. But as the regions inhabited by the Tartars are scattered far and wide in various directions, so do they differ from each other considerably in manners and mode of life. The men are of middle stature, with a broad, fat face, with eyes turned in and hollow, wearing no hair but the beard, shaving the rest of their hair; the more distinguished persons only wear their hair, which is very black, and curling down to their ears; they are strong in frame and of a daring courage, preposterously depraved in the indulgence of their passions, and feeding contentedly on the flesh of animals in whatever manner they may have been killed, except pork, from which they are obliged to abstain by law. They are so patient under the want of food and sleep, that they will sometimes endure these privations for four days together, without in the least relaxing any needful exertion. Again, when they by chance have lighted upon something to eat, they gorge themselves

The voyage of M. Anthony Jenkinson, made from
the citie of Musco in Russia, to the citie of Baghra in Baetria,
in the yere 1558: written by himselfe to the Merchants
of London of the Moscouie companie.¹

The 23. day of Aprill, in the yere 1558 (having obtained
the Emperour of Russia his letters, directed vnto sundry
kings and princes, by whose dominions I should passe) I
departed from Mosco by water, hauing with me two of your
servants, namely, Richard Johnson and Robert Johnson,²
and a Tartar Tolmach,³ with diuers parcels of wares, as by
the inuentory appeareth: and the 28. day we came to a towne
called *Colom*,⁴ distant from the Mosco 20. leagues, & passing

¹ *Hakluyt*, 1589, p. 347.

² Of the two Johnsons, Richard was appointed by the Russia Com-
pany in 1555 to the command of an expedition to Persia. He does not
appear, however, to have been a suitable person for this post, judging
from a letter of the directors printed in *Hakluyt*.—"We marveile
that Richard Johnson was sent into Persia as chefe, being a man in
our opinion unfit for that charge, and nothing so fitte as another."
—See *Hakluyt*, 1589, p. 376; Hamel, *England and Russia*, p. 103.

³ *Tolmach* is a Tartar word meaning "interpreter". From its close
resemblance to "Tollemache", it is possible that the noble family of
this name may be descended from a Tartar ancestor. The suggestion
may, perhaps, interest some learned antiquary...

⁴ *Colom* (Kolomna) stands on the right bank of the Moskva, at
its confluence with the Oka, and is the chief town of a district of the
Government of Mosco, sixty-seven miles from the capital. Kolomna
is mentioned in chronicles as far back as 1177. At that time, and
down to the fourteenth century, it formed part of the Duchy of
Riazan. It was frequently sacked by the Tartars and Poles, and in
1525 was completely destroyed by Makhmet Ghirei, Khan of the
Crimea. Ivan III rebuilt the walls and fortifications, which exist to
the present day. Kolomna became a place of banishment for persons
of distinction; it received a few of the exiled Novgorodians when

one league beyond the said *Ozloba*, we came unto a river called *Oza*,¹ into the which the river Mosco falleth, and looseth his name: and passing downe the said river *Oza* 8. leagues, we came unto a castle called *Terevetskio*,² which we left vpon our right hand, and proceeding forward, the second day of May, we came unto another castle called *Peroslana*,³ distant 8. leagues, leaving it also on our right

Ivan IV reduced their city to ashes. In the sixteenth century, however, when our traveller visited it, Kolonna was a mustering ground or rendezvous for the various expeditions against the Tartars.—Someoneof, art. "Kolonna".

¹ *Oza* (Oka) is a name borne by several rivers in Russia; the most important is that mentioned in the text, a right tributary of the Volga. The Oka has a length of 980 miles, and drains an area of 4,600 square geographical miles. It flows through populous districts, and is a valuable means of communication between manufacturing and agricultural settlements on its banks.

² *Terevetskio* (Perevitsky Torjok), a village in the Government of Riazan, twenty miles from the district town of Zarnisk. This village occupies the site of the ancient town of Perevitsk, mentioned in the diary of Pimen, Metropolitan of Mosco in 1381. Ruins of old fortifications are still to be seen on the high bank of the Oka.—Someoneof, art. "Perevitsky Torjok".

³ *Peroslana* (Pereaslavl or Pereyaslav) is the modern town of Riazan, still known as Pereaslavl-Riazan, to distinguish it from Pereaslavl-Zaleski (*encl.*, p. 29), a town in the Government of Vladimir. The exact year of the foundation of Pereaslavl is unknown. According to an old chronicle, when Roman-Igorevitch, grandson of Gleb, was prince, Bishop Arsenius I. laid its foundations in 1198 A.D., near a lake, "with prayers and blessing of waters"; some, however, attribute to it a still earlier existence (1095), and mention Yaroslavl, the son of Sviatoslav, a famous builder of cities, as its founder. Till the end of the thirteenth century, Pereaslavl occupied an insignificant position among Russian cities; but in 1294 there happened a miracle. St. Vasilii, Bishop of Murom, floated thither down the Oka on his mantle—a perilous kind of raft, which he was compelled to venture upon owing to the slanderous accusations of his leading an immoral life brought by the inhabitants of Murom. At Pereaslavl the worthy bishop established his seat, joining Murom with it. Pereaslavl, thus honoured, rose to a high position in the religious world, and became the residence of the princes of Riazan, who removed hither from Old Riazan. From that time Pereaslavl became one of the most important towns of

land. The third day we came unto the place where Olde *Kezan*¹ was situated, being now most of it ruined and overgrown, and distant from the said *Peroslana* 6. leagues: the 4. day we passed by a castle called *Terevtsia*,² from *Kezan* 12. leagues, and the 6. day we came to another castle called *Cassim*,³ under the government of a Tartar prince named Russia, completely eclipsing Old Riazan. It shared, in common with so many other cities, in the misfortunes attending Tartar invasions; but, in 1564, saw for the last time before its walls the Tartar host, led by Devlet Ghirei, Khan of the Crimea, who was compelled to retire after ravaging the environs.—Someoneof, art. "Pereaslavl-Riazan".

¹ Old Riazan is now merely a village standing on the high right bank of the Oka. Its early history was a troublous one, and it suffered many a shock from Tartar hordes and rival Slav princes. In 1237, Batu, grandson of Jenghis Khan, destroyed it; and twenty years before that date, Vesvolod, son of Yuri, Prince of Vladimir, reduced it to ashes. These misfortunes, but chiefly its unsuitable geographical position, caused its abandonment, and gradually New or Pereaslavl-Riazan became the capital. A ruined fortress, defended on three sides by ramparts, on the fourth by the precipitous bank of the river, long marked its site, and excavations made in its environs during the present century have brought to light interesting historical relics of the old princes of Riazan. These are preserved in the Granovitaya Palata at Mosco.—Someoneof, art. "Riazan Starina".

² *Terevtsia*, on Jenkinson's map "Terekhovo" (Torikhovo), is a village in the Spassky district of the Government of Riazan, thirty miles from the town of Spassky. It stood on the Oka, near the mouth of the Pon, and was the site of a monastery referred to in the *Dobroie chetie*, or great survey of Russia, referred to the thirteenth century. Torikhovo received a charter in 1520.—Someoneof, art. "Torikhovo".

³ *Cassim* (Kassimov), on the left bank of the Oka, is the chief town of a district of that name in the Government of Riazan, with a history buried, like its ancient walls, by Mongol hordes in 1378. Ancient *graves*, or *Asa*, refer to it under the name of *Mescherak*; and in 1462 the place must have so far recovered its downfall as to have been thought worthy a gift by Duke Vasilii the Blind to the Tartar prince Kassim, as a mark of gratitude for assistance rendered him in recovering his Duchy of Mosco from a usurper of the name of Shemiata. Since that time the town was better known as Kassimov, though later *Asa* continue to mention it under its ancient name. For upwards of two centuries, from 1462 to 1677, the Tartar princes, or

Vladar Zepelline,¹ sometime Emperor of the worthy cities of *Cazan*, and now subject unto the Emperor of Russia. Int heaving *Cassim* on our left hand, the 8. day we came unto a fayre towne called *Morum*,² from *Cassim* 20. leagues, where *Tarevitchi* (i.e., sons of Tsars) of *Kassimof*, remained faithful adherents of *Mosco*, and assisted her in her wars against *Tartars*, *Novgorod*, *Livonia*, and *Poland*.—*Sameonof*, art. "Kassimof".

¹ Shah Ali is the *Tartar* prince spoken of under the name of *Tsar Zepelline*. He was made Khan of *Kazan* in 1519, but was obliged to abdicate in 1521, owing to his unpopularity with the *Tartars*. He then took refuge with the Russian Grand Duke *Vassili*, who gave him two towns as his portion. In 1526 *Herbertain* saw him in *Mosco*, and speaks of him as "King *Scheale*", holding high position at Court. Having been convicted of traitorous dealings with *Kazan*, he was imprisoned and kept in captivity for several years, but was pardoned by *Ivan the Terrible*, and received a gift of the town of *Moscherak* (Kassimof). Twice again he was placed on the throne of *Kazan*, but only reigned for short periods. He served the Russians in their wars against *Sweden*, *Livonia*, and *Poland*, returning from these campaigns to *Kassimof*, where he erected a mausoleum, in which he was interred in 1567. This, and an inscription in Arabic relating to him, are still preserved.—*Vellaminof Zarnof, Izakhtenulyn o Kazimofskikh Tsarichkh*, pt. 1, pp. 277-558; *Harcerli*, pt. II, div. 1, pp. 400-34; *Herbertain*, ii, 134-137.

² *Murom*, in 55° 35' N. lat., is well situated on the high left bank of the *Okh*, here a broad, navigable river; and is surrounded by great forests abounding in bees and wild animals. With these advantages it has also another, that of being the mart or place of interchange of the products of the manufacturing districts on the west and the fertile corn-producing plains on the east. *Murom* is one of the very oldest cities of Russia, and is connected with her popular legendary hero, *Ilya Murometz* (i.e., Elijah of *Murom*). The name is said to have been derived from a Finnish tribe, who founded it in the ninth century, and who were, according to *Nestor*, subject to *Kurik the Varangian*. In the eleventh century, *Murom* formed an independent dukedom, and its first prince was *Gleb*, son of *Vladimir*, who reigned till 1016. Subsequently its princes appear to have owned allegiance to other dukes, and in 1353, in the time of the last of their rulers, *Xuri-Yaroslavich*, they became united with *Vladimir*, and were afterwards incorporated with *Mosco*. *Murom* was ravaged by the *Monghars* in 1087; in 1096 it was taken by *Ismael*, son of *Monomachus*. In 1249, 1281, and 1293 the *Tartars* laid it waste; and at the beginning of the seventeenth century the *Poles* put to the sword whole suburbs

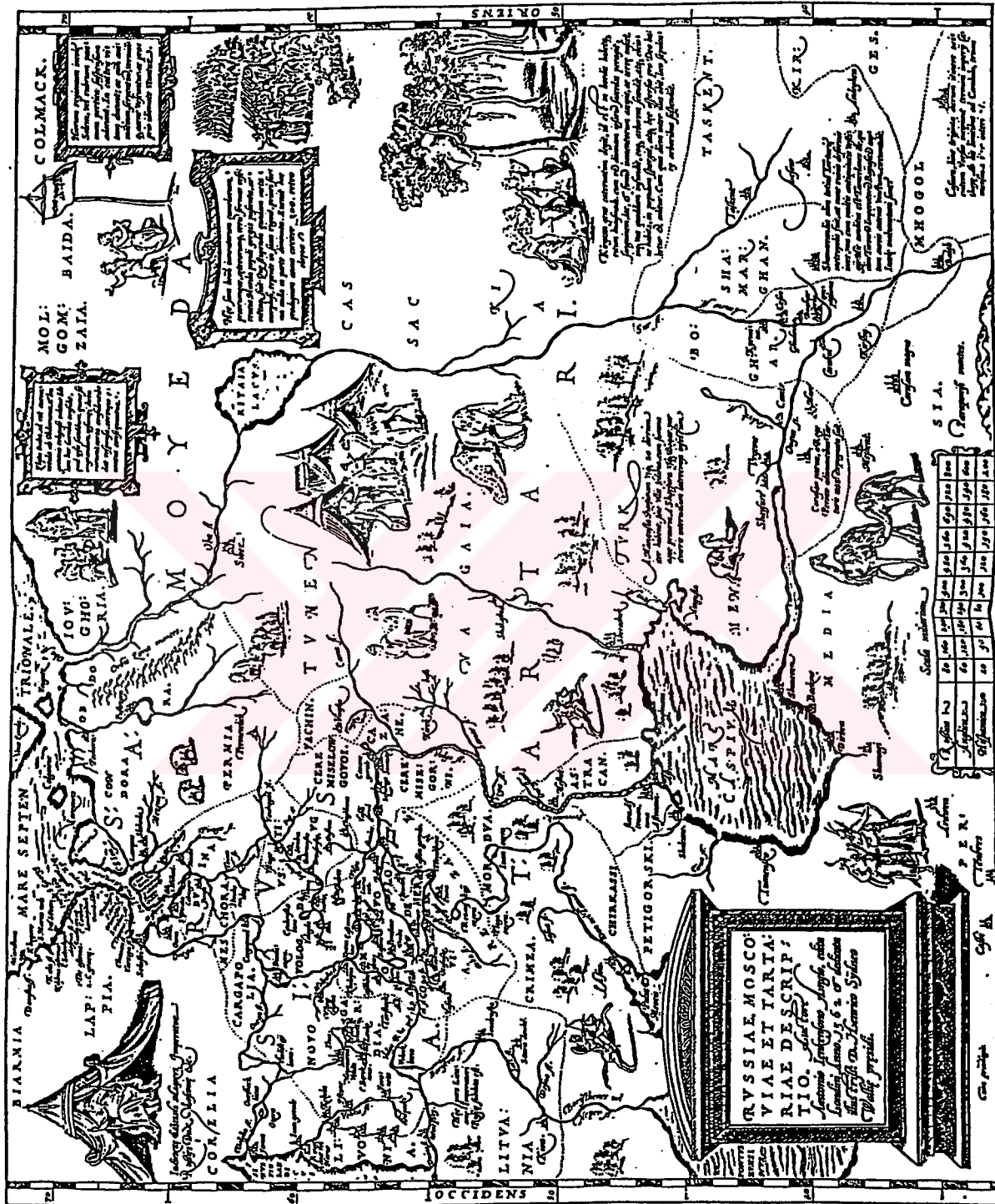
we took the same, and found the latitude 56. degrees: and proceeding forward the 11. day, we came unto another fayre towne and castle called *Nyze Novogrod*,¹ situated at the falling of the forsaide river *Ocz* into the woorthy river of *Pelja*, distant from the said *Morum* 25. leagues, in the latitude of 56. degrees 18. minuts. From *Pezan* to this *Nyze Novogrod*, on both sides the said river of *Ocz*, is raised the greatest store of waxe and honey² in all the land of Russia. We tarried at the forsaide *Nyze Novogrod*, untill the 19. day, for the coming of a capitaine which was sent by the Emperour to rule at *Askrucan*, who being arrived, and having the number of 500. great boates vnder his conduct, same laden with victualles, soldiers, and munition: and other some with merchanizze, departed altogether the said 19. day from the said *Nyze Novogrod*, and the 22. we came unto a castle called

inhabited by its fishermen. The traveller *Lepelkin*, who visited *Murom* in 1768, found there eighteen churches and two monasteries, and a population engaged chiefly in raising cucumbers and fishing. The most ancient of its churches is the Cathedral of the Nativity, containing the relics of David, Prince of *Murom*, and his wife *Theophronia*, who died in 1228.—*Sameonof*, art. "Murom".

¹ *Nijny Novgorod* (lat. 56° 20' N.), the seat of the great annual fair visited by foreigners from all countries, came within that tract known to Russians in early days as *Nizovkiye Zemli* (the lowlands), comprising the country inhabited by the Finnish tribe of *Mordva*, who were subjugated by the Russians after they had founded their Dukedom of *Suzdal*. Here, in 1221, *Xuri*, son of *Vsevolod*, founded a town at the mouth of the *Okh*, and gave it the name of *Novograd* (i.e., New Town). From the commencement, *Novgorod* promised to become great, notwithstanding every kind of disaster, and it finally rose to the first rank among Russian towns. Its commanding position at the confluence of two great rivers, its enormous transit trade, and its fair, have made it prosperous. The fortress, or "castle", stands on the high right bank of the *Volga*, overlooking its broad stream, and the lowlands on the opposite side.—*Sameonof*, art. "Nijny Novgorod".

² The forests round *Murom* abounded with bees, affording inexhaustible supplies of beeswax, an article of commerce in great demand in those days by English merchants.—See *Killingworth's* letter to the merchant adventurers, *Lidingy*, 1583, p. 293.

EK- 5 Anthony Jenkinson'un Hazırladığı Rusya Haritası

Map reproducible courtesy of Eric W. Wolf

Ortelius' 1570 edition of Anthony Jenkinson's Map of Russia, at half scale (2:1).

at the market but fruits, which they sold in large quantities, especially melons as large as pumpkins. They also had here old, putrid, salted fish, that gave off a stench so foul that we were unable to go by it without holding our noses. Inasmuch as Ambassador Brüggemann had looked with disfavor on our going into the town, he had the anchor lifted, and the ship went on. When the Kazan people who had been watching the ship from the shore met us on our way back, they informed us that the ambassadors had already gone off. We obtained two wagons and followed along the shore for quite some distance. Finally we transferred to our pristav's boat and were conveyed to the ship, overtaking it toward evening, two leagues from Kazan, where it had stopped for the night.

From Kazan to Astrakhan

FROM NIZHNI TO KAZAN the Volga flows mostly to the east and southeast, but thereafter generally southward, to Astrakhan and the Caspian Sea. Farther along the Volga [i.e. beyond Kazan] there are many fertile places, but because of the Cossacks and brigands who are met with in these parts, there are very few villages and few inhabitants.

On August 15th we rapidly advanced along the river, which is narrow and swift in these parts. Beyond the village of Kliuchishchi, 26 versts from Kazan, we came to a shallow place, across which, with difficulty, we dragged the ship by the anchor. When we got over, the small anchor again got stuck on the bottom. Throughout the early evening, in spite of varied attempts we were unable to free it, so we remained there through the night. On the next day, the work continued until noon, and the large anchor was also lowered. Then both anchor ropes broke, and [only] by enormous effort were we able to locate and raise the larger of the two. The smaller one was lodged so firmly that it could not be got loose. Therefore we left it and proceeded on our way.

On August 15th [16th] we passed the Ten'kovskii tavern on our right, 30 versts from Kazan. Beyond it was another shoal, and half a league farther on, at the Keshovskii tavern, still another, over which the ship had to be dragged. On the 17th we were grounded on the very large and well-known Ten'kovskii shallows, named after the old tavern we had passed the day before. Several hours were spent hauling the ship over. The river here is quite broad and everywhere equally shallow. Immediately afterward, we saw on the right side a high, undermined bank, a large part of which had collapsed a month before,

killing a whole boatload of people who had gone to gather the cherries that grow abundantly there. Our new pilot, who came from Astrakhan, and whom we had engaged at Kazan for the rest of the voyage down the Volga and the return trip, told us that he had encountered the corpses of many of these men and women floating on the water.

In this area, as nowhere else, we saw very many elm trees. They stood very tall and ran gracefully down to the shore. This day we found on the right bank a large amount of ice, with which we were able to freshen our drinks. Toward evening we came to the great Kama River, on the left, 60 versts from Kazan. It rises in the Perm district, flows from the northeast, and falls into the Volga [here]. This river is almost as broad as the Weser in Germany, and its waters are brownish. At its mouth are two cliffs, the taller of which is named Sokol. Opposite it, on a dry place, is the pretty village of Paganshchina, on the left, and three versts farther along is another, Karatai. Then, ten versts from the Kama, came Kireevskaya, where we stopped for the night.

On the 18th we went ahead briskly under full sail, and toward mid-day encountered another river coming in on the left side, the Chertyg. It rises as a tributary of the Kama some leagues from here and falls into the Volga at this point, 30 versts beyond the Kama. Around noon, we came to the town of Tetiushi, which lies 120 versts from Kazan, on the right. Situated high on a mountain slope, it consists of scattered wooden houses and churches, and is surrounded by a palisade instead of a wall. From this place to the very end of the Volga, not another village is to be seen. In the afternoon, we approached Prolet-Kasha Island, so named because several servants supposedly killed their master here and covered him up with groats.¹

Beyond the island we met the Terk voevoda, with eight boats. After a three-year administration of the district, he had been called to Moscow [for a change of assignment], according to their practice. He was accompanied by a strong convoy. A boatload of streltsi, which was in the lead, came toward us to have a look at our ship. Since none of us knew what kind of people they were, or whether they could be trusted, we shouted to them not to come too close or they would be fired upon.

¹ Prolet-Kasha means "pour out the groats."

The streltsi warned us that approximately three thousand Cossacks were scattered in various places along our way, some on the Volga, others on the Caspian Sea. Moreover, they said that not far from here they had seen on the shore 70 horsemen, undoubtedly scouts, who surely had been sent to attack us; and they went on in a similar vein.

We saluted them with a salvo from a large gun and, continuing on, came to the Utka River, on the left (20 versts from Tetiushi), which flows from the town of Bulgar'. We made 77 versts that day. That night the ambassadors made a test to discover how our people would conduct themselves if it became necessary to give battle. Toward morning a false alarm was sounded. After the first call, the sentinel fired and cried, "Cossacks!" Then the drums were struck, making a great noise, and muskets and cannons were fired. Most of our people took the matter in earnest and went to their assigned stations, prepared to resist. Such false alarms were also staged in Persia, on the return trip.

On August 19th at Staritsa Island, which is 15 versts long, I calculated the elevation of the pole at 54° 31'. Beyond this island the right-hand shore was covered with round stones like lemons or oranges. They were hard and heavy and felt like iron. When they were broken, the insides revealed silver, gold, brown, and yellow star-like forms; they contained sulphur and saltpeter. We took many of these stones with us to use in our stone-firing guns.

Then we came to a green, pleasant place where long ago had stood a Tatar town named Unerovskaya gora [Undory]. There is said to be buried here a noteworthy Tatar who is considered a saint, and to whose grave the Tatars living in the environs still make frequent pilgrimages. This place is 65 versts from Tetiushi. When we got here, we observed two horsemen among the trees on the high bank. We set a sentinel in the crow's nest to keep the high bank under surveillance, but we saw no [further] sign of these people or any others.

Early in the morning of August 20th, several Tetiushi fishermen who had been fishing in these parts came aboard and sold us 55 large, fat bream for 50 kopeks. One of these fishermen was so honest that he would not take an extra five kopeks given him by mistake until he was urged several times to do so. One of their methods of catching fish is as follows. They cast a long rope with a large stone at the end to the

bottom, attaching the upper end to some thick logs tied together and floating in the water. To the line they tie hooks baited with very large fish. In this way, they catch big white sturgeon, four, five, or six ells long. These have very white, sweet, and delicious flesh. On our return trip, at another place, we paid a ruble for a fish of this sort brought to Ambassador Crusius's boat. We were able not only to feed everyone aboard ship with this fish, but also to salt away a whole barrel of what was left over.

Russians who must travel from town to town on the Volga on business commonly pull behind them, on a fine line, a hook to which is attached an iron disk, a hand or less in length, covered with a thick layer of tin in the shape of a fish. When pulled through the water, the disk turns this way and that, because of its breadth, giving the appearance of a frolicking fish. In the course of a trip they catch more than they can eat, for the Volga is rich in every sort of fish. Thus, if they have sufficient bread along, with what they find beneath them they have provisions enough for the trip. Since they have so many fast days, they are used to eating fish more than meat and to drinking only water.

Here we abandoned the provisions lighter that we had taken on at Nizhnii and had now emptied. So that it might not be of use to the Cossacks, we set it afire and left it floating behind. Toward noon we came to the three-mile-long Botemskii Island, on the left. It lies opposite a cape called Polivnoi [Vrag]. When a strong head wind began to blow, we anchored behind the cape in the Bot'ma River, on our left—which also appeared to be a branch of the great Kama River—and remained there through the night.

On the 21st we passed two pleasant places on our right where supposedly there once were towns. The more distant of the two, called Simbirskaiia gora, is said to have been destroyed by Tamerlane. On the 22d we passed over two shallows, one of which lay before, the other behind, Arbukhim Mountain, which stands to the right of the river. This mountain got its name from a town that was located here.

From the river at this point one can see on the land, between two hills, an enormous rock, ten ells in length but somewhat less in breadth. It is said that on one side of the rock are written the words, "Lift me up and you will have luck." Once, when a Russian boat unable to advance against a head wind had to anchor here, 50 people, thinking to

find a great treasure, undermined the rock with great effort and turned it over. However, they found nothing on the underside but the inscription, "What you are looking for is not here."

In this neighborhood, the land on the right is not very high and is without trees, but it has good, fertile soil. All about grows a long, thick grass, but it is not used since the area is uninhabited. Around this locality were apparent signs and traces of the towns and villages that had stood here and were destroyed at the time of Tamerlane's wars.²

On the 23d, at the Atroba River, on our left, we again encountered a strong head wind and were obliged to cast anchor. Here the elevation of the pole was 53° 48'. In the afternoon, when the wind subsided, we tried to tack but hardly made half a league in five hours. On the 24th a head wind twice drove us to the shore, and consequently we made little distance that day. During these days, as on the whole journey, the shallows and the wind greatly hindered our progress. When we had a favorable wind, we got lodged on the shallows; and when we came into a deep and commodious channel, the wind came at us head on.

The next four days the wind arose early, at about 9 o'clock, and subsided again at about five in the afternoon, so we either remained in place the best part of the day or had to navigate with great effort and difficulty. As a consequence, our spirits fell again and we were vexed, especially when we considered the long way that still lay ahead and the short period of summer that was left. The people in the suite were worn out and embittered by the constant work. Those who stood guard with the soldiers at night (the guard always comprised 20 people) were obliged during the day to work at the oars or the capstan along with the Russians. And all this time their food consisted of stale bread, dried fish, and water. Besides, they suffered much unpleasantness and oppression from Ambassador Brüggemann, about which it is not worth talking. Thus cares, work, and grief were our daily fare.

On the 25th we came to Solianaia Mountain, on the right, where the Russians had built huts in which they boil salt obtained from nearby mines. They also dry salt that the sun has already largely evaporated. Many lasts of salt are carried from here up the Volga to Moscow.

² In the course of a protracted struggle with Tokhtamysh, another Mongol chieftain, in 1391 and 1395 Tamerlane fought military engagements in the middle Volga area. See Vernadsky, *The Mongols and Russia*, pp. 263-77.

(237)

PART IV.
ATTEMPTS

Made to open a TRADE to
KHIEVA and BOKHARA
IN MDCCXXXIX.

WITH A
JOURNEY along the western coast of the CASPIAN
in MDCCXLVI.

CHAP. LII.

*Two BRITISH sailors in RUSSIA attempt to open a new trade into independent TARTARY;
with the several adventures that befel them.*

AS I am now upon my departure from PERSIA, I shall introduce the journals of some other travellers on the eastern and western coast of the CASPIAN, particularly as these gentlemen were personally known to me, and had a connexion with the affairs of the RUSSIA company; to these I shall join Mr. VAN MIEROP's journal to MESCHED. As these journals are not verbose, and their authority is good, they must afford some satisfaction to the curious. It may be observed, that half the pleasure in this kind of reading, is to compare the relation with the map, and render that an object of sense, which is otherwise abstracted. This method helps at least in fixing the idea of the thing related, in a more permanent degree.

WHILST Mr. ELTON was using his endeavours for opening a trade over the CASPIAN sea, Mr. GEORGE THOMPSON and Mr. REYNOLD HOOD undertook to establish a commercial intercourse with KHIEVA, BOKHARA, and other parts of TARTARY, of which they give the following account.

“ On

" On the 26th of february 1740, we set out from ST. PETERSBURG with a small quantity of goods, expecting to return by the end of the ensuing winter. Our intention was to learn, if any trade could be carried on amongst the TARTARS, particularly those of KHIEVA and BOKHARA.

" Passing through the cities of MOSCO, VOLODIMUR, MUROM, and ARSAMAS, april the 6th we arrived at SAMARA, which is situated on the east-side of the VOLGA, at the distance of one thou sandeight hundred wersts* from ST. PETERSBURG. SAMARA being the last place in RUSSIA in our rout, we procured the necessary dispatches of the governor, who had the command of the TARTAR expedition. The 12th of june we proceeded on our journey, under a convoy, and travelling south-east to a desert three hundred wersts, we arrived the 17th at YAEIK, a town belonging to the COSSACKS, who are subjects of RUSSIA. Here we changed our EUROPEAN for TARTAR habits, and providing ourselves with camels, horses, and other necessaries, we discharged our RUSSIAN attendants. It was not without the utmost difficulty that we persuaded some KHALMUCKS and TARTARS to engage in our service: the COSSACKS of the YAEIK absolutely refused, giving us many instances of the distresses of their own people, who had been plundered and made slaves in attempting to go to KHIEVA; but we were resolved to encounter all difficulties. A chief of the KIRGESE TARTARS had sent us two persons as guides: and we flattered ourselves that the authority of their chief would be an inducement to their fidelity in our defence.

" FINDING other KIRGESE, who were returning home from YAEIK with merchandize, we joined them, making in all about twenty persons on horseback; our goods were loaden on camels. The 26th of june we set out on our journey, and travelled due east about sixty wersts every day, through a desert without any road or path; the TARTARS directing their course by remarkable hills and rivulets, well known to them. We were obliged to keep watch night and day, knowing that when parties meet, the weakest, even if they are of the same HORDA*, are subject to many inconveniences, and if they are of different HORDAS, they kill those who are advanced in age, and make slaves of the young people.

" On the 7th of july we perceived a party at a distance, and our companions pursued, and took three KHALMUCKS, with seven horses. This was esteemed a legal, and a valuable prize, and was attended with this further advantage, that we procured intelligence of the HORDA we were in quest of.

" JULY the 11th, we fell in with a party of KIRGESE, with whom most of our company remained, so that we were constrained to continue our journey with our two guides only. We proceeded north-east till the 16th, when we arrived near the HORDA of our friend, JEAN BECK BATER: he made us the compliment of sending his son, with several other relations, to meet us, who conducted us the next day to his KABITKA*. On reckoning our distance, we found it eight hundred

* One thousand two hundred miles.

* A tribe of TARTARS.

* Tent of the nature already described to be in use among the KHALMUCKS.

" hundred wersts from the river YAEIK. This TARTAR-chief was sitting on a
 " carpet in his tent: he arose, and bid us welcome, and making us sit down with
 " him, he took a large dish of KUMRESE*, which he drank, and made us do the
 " same. We gave him some small presents, which he immediately divided amongst
 " the company. Some days after we made him a more valuable present, telling
 " him that our design in going to KHIEVA, was to fix and carry on a trade there;
 " in which, if we succeeded, we should bring much larger cargoes; and then it
 " would be more in our power to requite him for all his favours: in answer to
 " which he assured us, that we might command all the service in his power, to
 " forward our design; and insisted that we should continue with him till the ex-
 " treme heat was abated, and refresh our cattle, which, from hard travelling,
 " were in a very weak condition.

" THE KIRGESE TARTARS possess a very extensive tract of land, having the
 " BASHKEERT TARTARS to the north, the black KHALMUCKS, with the city of
 " TASHCUND to the east, the KARAKULACK TARTARS and the ARAL lake to the
 " south, and the river YAEIK to the west. They are divided into three HORDAS,
 " under the government of a KHAN. That part which borders on the RUSSIAN
 " dominions, was under the authority of JEAN BEEK, whose name on all occasions
 " was honored with the title of BATER*.

" THEY live in tents made of wooden stakes, and covered with a felt of camels
 " hair; this they fix or remove with great ease, whenever they change their
 " quarters, and they never stay above two or three days in a place. They feed on
 " horse-flesh, mutton, and venison, and drink fermented mare's milk to excess;
 " so that they often intoxicate themselves with it. They have no grain, nor any
 " kind of bread. When they go upon an expedition they take a small quantity
 " of cheese, which they call CRUTE: this being dissolved in water, is their chief
 " sustenance during their journey. Money is hardly known among them; their
 " riches consist in cattle, fox, and wolf furs, which they exchange with their
 " neighbours for cloaths, and other necessaries. What little religion they have,
 " is MAHOMMEDANISM, and their language has a great affinity with that of the
 " TURKS. They are a strong robust people, but rude, ignorant, and treacherous.
 " They are very civil to strangers, whilst these continue under their protection; for
 " they esteem it the greatest dishonor to affront a guest: but no sooner is he
 " departed, than his professed friend and protector will sometimes be the first
 " person to rob him, and happy if he escapes without being made a slave.

" THESE KIRGESE TARTARS have very little sense of many atrocious crimes,
 " particularly robbery. Their ordinary punishment in this case, is only restitution
 " to the person robbed; and for murder the loss of their goods: sometimes indeed
 " for the latter, the criminal and his whole family, are delivered up into slavery to
 " the relations of the deceased.

" We

* Mare's milk fermented.

* This word signifies hero.

ÖZGEÇMİŞ

Hülya YABAN, 1977 yılında Niğde'nin Bor ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini tamamladıktan sonra 1994'te Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı ve 1998 yılında mezun oldu. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı bünyesindeki Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nin Çalı şehrindeki Türk- Tatar Kolejinde bir yıl görev yaptıktan sonra 2000 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitime başladı. Halen Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ